

„მორბის არაგვი, არაგვიანი“ „ჩვენი სამშობლოს“ ციკლიდანაა და უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს წიგნისა „ცხრათვალა მზის ქვეშ“.

„მორბის არაგვი, არაგვიანი“ აგვიწერს არაგვის, ქსნის და ნაწილობრივ ივრისა და თერგის ხეობებს.

ჩვენმა მოგზაურებმა ბევრი იარეს და ბევრიც ნახეს. მცხეთიდან დაიწყო მათი მგზავრობა. მოიარეს მუხრანის ვაკე, სარკინეთი, შიომღვიმე, ახალგორი, ლარგვისი, ყელის ტბა, ლიახვის სათავეები, ლომისა, გადაკვეთეს ალევის ქედი და ჩავიდნენ არაგვის ხეობაში. მღეთიდან ჯერ თერგის ხეობას ეწვივნენ, სადაც ბევრი საინტერესო რამ იხილეს. თერგის ხეობიდან იბრუნეს პირი და არაგვს ჩამოჰყვნენ, ჭოპორტში კვლავ მიაპავლეს შეხვდნენ და მასთან ერთად ივრის ხეობის ნაწილიც მოინახულეს. გზადაგზა გაეცნენ მხარის გეოლოგიურ წარსულს, მცენარეულ საფარს, ფაუნას, ისტორიულ ძეგლებს. ჩვენმა მოგზაურებმა ძველი გამოცდილება გამოიყენეს და თან ისტორიული წიგნებიც წაიღეს, მათ შორის, ვახუშტი ბაგრატიონის საქართველოს გეოგრაფიაც და ბევრ რამეს ადგილზე ამოწმებდნენ.

მომავალ წელს დაივლიან ქართლს, მესხეთ-ჯავახეთს და მესხეთიდან გოდერძის ზეკარით გადავლენ ჭოროხის ხეობაში.

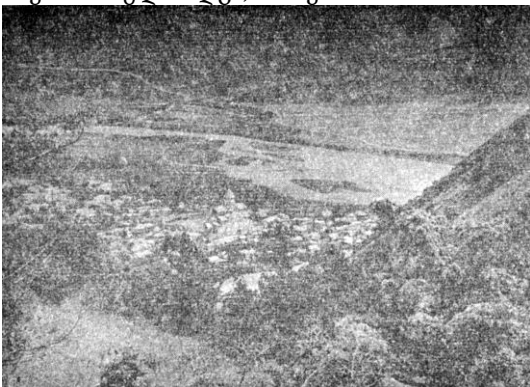
თავი I. შემომეყარა ყივჩაღი

ხარს ვგვევარ ნაიალაღარს,
რქით მიწასა ვჩხვერ, ვბუბუნებ:
ღმერთო, სამშობლო მიცოცხლე,
მძინარეც ამას ვდუდუნებ.

ვაჟა-ფშაველა

ძეგვი და მუხა შეიბნენ...

- მიუხედავად იმისა, რომ ვახტანგს კბილები უკაწკაწებდა, მია მიხეილი ვნახოთო, მცხეთაში არ გაჩერებულან.
- ნახვით ვნახავდით, მაგრამ შენ და ის რომ გააბამთ, ეს ასეთი ყვავილია, ის ისეთიო, შემოგვადამდება კიდეც, – გაეხუმრა ერეკლე.
  - მარტო მისი ქოთნების ნახვა მოგჭრის თვალს, კოჭობში¹ ან მის ნატეხზე კლდისდუმა ჩაუსვამს, სადულარში – აბურძგნული კაქტუსი, საჯეროში პირიმზეს მოუკალათია, ქვაბ-ქოთანში – ლურჯ დეზურას.
  - ერთ კუთხეში პაწაწინა კალო-საბძელიც გაუმართავს, იქვე ურემია, არნადი და კვერი, ორთითი და ფიწალი. ეს პაწაწინა კვერი როგორ მოკობა, საოცარია!
  - აბა, თუ გახსოვთ ურმის ნაწილების სახელები? – შეეკითხა გიორგი შვილებს.
  - ხელნა, თათი, ზეწარი, ჭალი, წინა კოფო, უკანა კოფო, უბის კოფო, კვერნა, ღერძი, ხუნდი, დანდალი.
  - უღელი, თავტაბიკი, ტაბიკი, აპეური.
  - რომელი მეურმე თქვენა მყავხართ, რომ ეგრე ჩამოაწიკვიკეთ და ჩამოკენჭეთ, – ვედარ მოითმინა გოგიამ.
  - ურმის თვალი, ფერსო, მამალი სოლი, დედალი სოლი, ჭინჭილაქი, რჩოლი, მორგვი, სალტე...
  - კიდეც, კიდეც? – ჩაერთო შალვაც.
  - რაღა კიდეც? – იკითხა ვახტანგმა.
  - ლასტი? ლართხი?² ულასტოდ სად რას დადებ?
  - აი, ესეც ბელტის ციხე, – სიტყვა ბანზე ააგდო ერეკლემ.
  - განგებ წამოიწყე ლაპარაკი ურემზე და გამომაპარე მია მიხეილის გადასახვევი, – საყვედურით გადახედა ვახტანგმა მამას.
  - ბელტისა თუ ბებრისა? – ჩაეკითხა ერეკლე.
  - ძველად ბელტის ციხედ იწოდებოდა ბელტით ნაშენი. ძველად-მეთქი რომ ვამბობ, ჩვენს წელთაღრიცხვამდე არსებულ დროს ვგულისხმობ. ეს ციხე იცავდა მცხეთას ჩრდილო კავკასიის ველების ბინადარებისგან, სკვითებისა და სარმატებისაგან. მაშინ ხშირად აშენებდნენ ბელტის ციხეებს, კირითხურობა გვიან შემოვიდა. თუ ქვისგან აშენებდნენ, ისეთი წყობა ჰქონდა, როგორც თუშურსა და ხევსურულ ციხეებს აქვთ. ფიქალი ფიქალზე დალაგებული ისე, რომ არც ტალახია ნახმარი, არც კირ-დულაბ, ან დაკუთხული, თლილი ქვებით აგებდნენ და მათი სიმძიმე იჭერდა კედელს, აი ისე, როგორც ბაგნითში.
  - ნარეკვავზე გზა გაიყო. მარცხნივ, დასავლეთისაკენ გაიჭიმა ქართლის ვაკეზე, პირდაპირ კი – ჩრდილოეთით, ჯვრის ზეკარისკენ, კავკასიონის მთავარი ქედისკენ.
  - გოგიამ ცალი თვალით გადახედა გზაგასაყარზე მდგომ ავტონისპექტორს და ჩაიღიმა. მანქანამ ნარეკვავს ჩაუქროლა და მუხრანის ვაკისკენ წეროვნის პატარა აღმართს შეუდგა.
  - აქ ხომ თელა იდგა, რა იქნა?

მცხეთა კარსნის ქედიდან

- გახმა, ოციოდე წელია, ჩვენს თელებს ერთი სოკო დაერია და ახმობს. ფილოქსერისა არ იყოს, ეგეც ამერიკიდანაა შემოტანილი...
- თბილისში, ხელოვნების მუზეუმის წინ რომ დიდი თელა იდგა, ისიც ამ სოკომ ხომ არ გაახმო?
- სწორედ მაგ სოკომ.
- წილკნის თელიანი? ნუთუ ამოვარდება!

– აი, ხვალ ვნახოთ, იქნებ წილკნის კორომის თელამ გაუძლოს. ამ მხარეში ორი სახეობის თელაა – ჭალისა, კორპიანი და ვაკისა, განიერფოთლება. მცენარის ზოგი სახეობა კარგად უძლებს ავადმყოფობას, ზოგი – ნაკლებად.

მანქანამ აღმართი აიქროლა და მხარმარცხნივ გამოჩნდა კოპწია შენობა – საქართველოს მიწათმოქმედების ინსტიტუტი, მისი უჯრა-უჯრად დანაწილებული მინდვრები, აბიზინებული ყანები. ჩანს, მთელი მინდორი საცდელ ნაკვეთებს ეჭირა.

ამ ინსტიტუტში მრავალმხრივი მუშაობაა გაჩაღებული, ზოგი მეცნიერ-მუშაკი აზუსტებს საქართველოსათვის შესაფერის თესლობებს, ზოგი – მიწის დამუშავების წესებს სხვადასხვა მცენარისათვის, სასუქთა დოზებს, თესლის სიხშირეს; რომელ ნიადაგზე ან რომელი სასუქის ფონზე რამდენი ძირი ხორბალი უნდა იდგეს, რამდენი სიმინდი თუ სხვა მცენარე.

– აგერ, მუხრანიც, იქ სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტის საცდელი მეურნეობაა; მთის ძირას, წილკანსა და ნატახტარშუა კი ნატახტარის განთქმული სასელექციო სადგურია! – ჩაერია ლაპარაკში შალვა, – ჩვენს მამებს სიზმარშიც კი არ მოელანდებოდათ ამდენი სამეცნიერო დაწესებულება ამ პატარა კუთხეში. გორთან ხელთუბნის საცდელი სადგურია, ატენში მევენახეობის დასაყრდენი პუნქტი, სკრაში მეხილეობის, მევენახეობისა და მეღვინეობის საცდელი სადგურის ფილიალია. ჩვენი ბოტანიკოსები კავკასიონსაც მისწვდნენ და იქ მემდელოეობის საცდელი სადგური დააარსეს, რისთვისაც ყაზბეგში შესანიშნავი შენობა აიგო.

მათ თვალწინ გადაიშალა მწვანედ გადაღანებული მუხრანის ვაკე, დამშვენებული ბაღ-ვენახითა და სახნავ-სათესით.

მუხრანის ვაკე ნაწილია ე. წ. ქართლის დიდი ვაკისა, რომელიც საგურამოში იწყება. საგურამოს ვაკეს მუხრანის ვაკისაგან ყოფს არაგვი; მუხრანის ვაკეს დასავლეთით მდინარე ქსანი ჩაუდის, მარჯვენა ნაპირიდან ვაკე გრძელდება (თეზი-ოკამის ვაკე) და ტირიფონის ვაკეს გამოეყოფა იგოითის გორაკებით და მდინარე ლეხურით. ტირიფონას დასავლეთით ჩაუდის ჯერ მეჯუდა, შემდეგ ლიახვი. ზოგან თითქმის ლიახვის ნაპირიდან (ტინი-ხიდი – ვარიანი) იწყება მალხაზის წვერის ქედი, რომელიც თანდათანობით გადადის ზემო ქართლის ვაკეზე (რუისის ვაკე, დედოფლის მინდორი, დოღლაური); ეს ვაკეები დასერილია პატარა მდინარეებით (ფვა, ფრონე, სურამულა) და ქართლის დიდი ვაკე ჩაწყდება ლიხის ქედის ძირას (სურამი, ტეზერი, ქვიშხეთი, ტამისკარი).

მაისი იდგა, მცენარეებისათვის საუკეთესო დრო, ყანები წამოწეულიყვნენ, მუხლი გაემართათ, ბევრგან თავთავი ამოეტანათ და ნიაგის ოდნავ წამოზერვაზე მზეკაბანი გადაევლებოდა ხოლმე. ყანის პირებზე და ზოგჯერ თვით ყანაშიც თვალწარმტაცად ელვარებდა სისხლისფერი ყაყაჩო, განსაკუთრებით მომხიზვლელი იყო ის მწვანე ფონზე, ღიღილო ცისფრად და სოსანი – მოლურჯო-სოსანად გამოიყურებოდნენ. ნაჩხატად დარჩენილ მინდორზე შალვს გადაევლო და გაეყვითლებინა, კონიო და გვირილა კი მიჯნებზე აკანტურებდნენ თავს. ბზუოდა მწერი და მღილი, ზუზუნებდა მოუსვენარი ფუტკარი, კირკიტა ჰაერში გაჩერებულიყო და აფარფატებდა ფრთებს, ძირს იცქირებოდა, იქნებ თავს მოვკრა სადმე თვალიო. წამოზრდილი ნარის წვერებზე დასკუპებული თავწითელა ნარჩიტები საამურად ჟღურტულებდნენ. ნიბლიები აქა-იქ თუ გამოჩნდებოდნენ, გოროვნის პირდაპირ პატარა ბიჭებს სხარტები³ დაეჭირათ და მწყერაობდნენ.

მოჩანდა ნატახტარი, ძველი საფურცლე, სელექციის სადგური, წილკანი, ქსოვრისი, მუხრანი, ძალისი, ძალისის ზემოთ ერედა და ახალდაბა. წინ კი, მაღლა, წითელი გორა. ციხე-ბოდავის მთის ფერდობები ჩამოტიტვლებულია, მხოლოდ სერზე შემორჩენილა რამოდენიმე ეულად მდგარი მუხა, ძველი ტყეების ეს დაობლებულ-დაქვრივებული მოწმე.

ქსნის გაღმა, თხოითის მთის კალთაზე მოჩანდა ალაიანი, ოძის გაღმა, მთის ძირას – თეზი, ოკამი და ოკმის დიდი მინდორი, ისიც ბაღ-ვენახოვანი, მწვანედ აბიზინებული. ეს მხარე ჯერ კიდევ ახლო წარსულში უღრანი მუხნარით იყო დაფარული, რომელიც წყლისპირისკენ ვერხვნარში გადადიოდა, მაგრამ თანდათან გაიჩეხა, განადგურდა. მუხნარის ადგილი ძირითადად სახნავ-სათესმა დაიჭირა, ვერხვნარი კი – რიყემ, რადგან დაბლობში თხელი ნიადაგი იყო, ხოლო ქსანი, როდესაც თავს მოიგიჟიანებს, წყლით ფარავს, გლეჯს ნიადაგს, მოაქვს ხრეში. მუხნარშიც ბევრგან იყო ხირხატი ნიადაგი და სახნავ-სათესად არ გამოდგა. იქ უკვე ძეძვი დასახლდა თავისი ამფსონებით (შავჯაგა, ჩიტავაშლა, კვრინჩხი, კოწახური).

თხოითის მთის ფერდობები ჯერ კიდევ ტყითა და ბუჩქნართაა დაფარული; სამწუხაროდ, იმის მაგივრად, რომ ის შევიწახოთ, მოვუაროთ, ვაახოვებთ, ვძირკვავთ, ვხნავთ და ხორბალს ვთესავთ. თხოითის ფერდობზე ნიადაგი თხელია, მოხნული და ნირშეცვლილი. წვიმის წყალს ადვილად მოაქვს ქვემოთ და ნახნავის ადგილას ნიადაგის ქვედა ფენას – კონგლომერატსა და ქვა-ღორღს ტოვებს. რასაკვირველია, ეს ფართობი აღარც სახნავ-სათესად ვარგა და მასზე ტყის აღდგენაც გამძლეებულია. ამ ტყეს კი დიდი მნიშვნელობა აქვს თეზი – ოკამი – ალაიანის მინდვრების და ზვრებისათვის.

– ქანდას ბოგირთან შეაჩერე, ან ძველ წისქვილთან გადაუხვიე: იქ, ვერხვის ჩრდილში გავშალოთ ვახუშტი და ზოგი რამ მოვიგონოთ.

– აი, კიდევე, ვახუშტი! – წამოიძახა ერეკლემ და უცბად ენაზე იკბინა. ისე იყო გატაცებული გაზაფხულის სიმწვანით, რომ წიგნში ჩახედვა, როგორც ჩანს, დაეზარა.

ნახევრად დანგრეულ წისქვილთან გაჩერდნენ.

„ხოლო მცხეთის ჩრდილოთ არს ციხე ბელტისა, აღაშენა არდამ ერისთავმან. ამის ჩრდილოთ არს ღართისკარი, ხევი ღრმა და მშრალი. მის ჩრდილოთ არს მდინარე ნარეკვავისა, რომელი გამოსდის ალევის მთასა და დის სამხრით ტყვილიანამდე, მერმე აღმოსავლეთით და მიერთვის არაგვს დასავლეთიდან. ესე გამოვლის შორის მუხრანსა. არაგვის დასავლით ნარეკვავსა ზედა არს ჭალა ნარეკვავისავე, ნადირითა და ხოხბითა სავსე (ხაზი ჩემია! ნ. კ.) და არს მდინარე ესე უჟანამდე ვენახითა და ხილითა ნაყოფიერი. ხოლო ნარეკვავის ჩდილოთ, არაგვის პირს, არს საფურცლე და საფურცლის ჩრდილოთ მისაქციელი, მთის ძირს. ამის დასავლით, ამ მთის ძირს, არს ეკლესია წილკანს, ღვთისმშობლისა, გუნბათიანი და მშვენიერი. აღაშენა მეფემან ბაქარ, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი მუხრანისა, ორისავე არაგვისა და ბაზალეთისა...

„ტყვილიანის ჩრდილოთ არს მონასტერი მჭადისჯვრისა, საბურდიანოსა შინა გუნბათიანი და აწ უქმი. კვალად ნარეკვავის შესართავის დასავლით, სარკინეთის მთის ჩდილოს გვერდით, ვიდრე ქანდა-ციხის ძირამდე, არს ვენახოვანი, ხილიანი, ბალახიანი და ტყიანი (ხაზი ჩემია! ნ. კ.), ხოლო ციხის-ძირს ჩამოუდის კსანი. ოძისამდე არს მუხრანისა, ოძისის ჩდილოთ კერძი კსნის ხევისა. ციხის-ძირის სამხრით არს ციხე-მტკვრისა, სარკინეთის მთასავე ზედა, რომელი აღაშენა მეფის კოსტანტინეს ძემან ბაგრატ. ამ ციხის სამხრით, მტკვრამდე და ნასპარსევამდე, არს მინდორი ნასპარსევისა წოდებული...

ეულის მუხა, ს. თეზი

„ხოლო კსანი მდინარე ერთვის მტკვარს ჩდილოდამ, ციხეს ქვევით. ციხის-ძირს ზევით ერთვის კსანს შიოს-უბნის წყაროსწყალი აღმოსავლეთიდან. არამედ შიოს-უბანს არს შენობა დიდი სასახლეა... ამის ჩდილოთ ქსორისი. მუნ არს აღებული რუ, და რწყავს ორთა ამათ მათათა შორისთა მინდორთა, სარკინეთისა და ციხე-ბოდავის მათათა შორისსა, და ნაყოფიერებს მით ფრიად. მას ზევით ოძისი და, დასავლით კსნისა, ირტო-თეზ-ოკმის მინდორი და ჩანგილარ-ბეგთათავისა; ირწყვის კსნის რუთივე და ნაყოფიერებს...

„კსანი არს სარგებლიანი მდინარე და თევზიანი, არამედ ესე მუხრანი ფრიად შემკული არს ზამთარ სითბოთი, და მეფეთა სადგური, ბალახ-ჩალიან-ლერწმოვანი, ზაფხულს მშვენი, კეთილ-აგარაკოვანი, ცივნი წყარონი, ჰავით მშვენი. მოსავლიანი მტილითა, წალკოტთა, ვენახთა, თესლ-მარცვალთა მრავლად ნაყოფიერებს. პირუტყვიანი, აქლემს გარდა, ყოველნი მრავალნი, რამეთუ ზამთარ ბალახთა მძოვარნი არიან. ფრინველნი გარეულნი და შინაურნი მრავალნი, სანადირონი მოუკლებელნი. სახლობენ გვარიანნი ახნაურნი, და კაცნი მხნენი და მბრძოლნი, არამედ მპარავნი. პირველ იყო მეფეთა სადგური; აწ უპყრავს, შემდგომად ბაგრატისა, მუხრანის ბატონსა, ამასვე აქუს დროშა სასპასპეტე არაგვ-ქსნისა“.

ამ ამონაწერიდან ორ ადგილს მიაქციეთ ყურადღება: „ნარეკვავსა ზედა არს ჭალა ნარეკვავისავე, ნადირითა და ხოხბითა სავსე“ და „სარკინეთის მთის ჩდილოს გვერდით, ვიდრე ქანდა-ციხის ძირამდე არს ვენახოვანი, ხილიანი, ბალახიანი და ტყიანი“. დასახელებული ადგილები დღეს ძემვით ან ნახნავებითაა დაფარული. ტყე შემორჩენილა მხოლოდ სარკინეთისა და თხოითის მთების მწვერვალებზე.

– ხომ არ გინდათ გითხრათ, ვინ არიან ჩვენი მგზავრები?

მაგრამ ამას რა თქმა უნდა! თქვენ მათ იცნობთ. შარშან თუ შირაქ-ელდარი მოიარეს, წელს ქსნისა და არაგვის ხეობის შესწავლა გადაუწყვეტიათ.

კარგად მოგეხსენებათ, რომ თბილისი ამ უკანასკნელ რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე ძალიან გაიზარდა, მოსახლეობამ თითქმის მილიონს მიაღწია. მის მეზობლად გაშენდა ახალი ინდუსტრიული ქალაქი რუსთავიც. ბევრი რამ სჭირდება ქალაქის მოსახლეს, პირველ რიგში კი წყალი. ნატახტარის წყალსადენი ორჯერ-სამჯერ გაზარდეს, მაგრამ დღეისათვის თბილისის წყალი მაინც არ ჰყოფნის.

მომავალში, რამდენადაც კულტურული მოთხოვნილება გაიზარდება, იმდენად გაიზარდება წყლის ხარჯვაც. დიდი ფიქრის შემდეგ გადაწყდა, კვლავ არაგვს მიმართონ და მისი წყლით გაამდიდრონ თბილისის წყალსადენი. ჟინვალთან უნდა აშენდეს წყალსაცავი, ეყოფა ამას არაგვი? იქნებ ქსნის ზედმეტი წყალიც (რაც სარწყავს არა სჭირია) არაგვს მიემატოს? როგორ? ეს ჩვენმა ინჟინრებმა იციან, თუ საჭირო იქნება, მთას

გახვრეტენ. მაგრამ ეს არა კმარა, საჭიროა დადგინდეს, რა მდგომარეობაშია ამ მდინარეთა ხეობები, როგორია წყლის რეჟიმი, მცენარეული საფარი, როგორ მიმდინარეობს ეროზიული პროცესები, უზრუნველყოფს თუ არა ხეობის ბუნებრივი პირობების განვითარება არაგვი და ქსანში წყლის შედარებით თანაბარ დინებას. იქნებ ეს პროცესები ისე მიმდინარეობს, რომ ქსანმა და არაგვმა უარიც კი თქვან ხალხის სამსახურზე.

ამ მუშაობაში უნდა ჩაებნენ ჰიდროლოგები, გეოლოგები, ბიოლოგები, განსაკუთრებით ბოტანიკოსები, ინჟინრები და სხვები.

თქვენ კარგად იცით, რომ გიორგი ბოტანიკოსია და მას აქვს დავალებული, შეისწავლოს მცენარეული საფარი, მისი აწმყო და მომავალი, იქ მიმდინარე პროცესები. შალვა მას ეხმარება, ერეკლე და ვახტანგიც კოლექტორებად წამოჰყვნიენ. წელს წინასწარი დაზვერვითი სამუშაოები ექნებათ. შეარჩევენ ადგილს, სადაც მუდმივი დაკვირვების პუნქტი დაარსდება.

– აბა, გახედეთ სარკინეთის ჩრდილოეთის ფერდას – წეროვნიდან მტკვრის ციხემდე. წეროვნის თავზე კარგად აქოჩრილი ტყეა. როგორც ჩანს, ან ძნელად მისადგომია, ან იცავდნენ და მუხნარ-რცხილნარმა ტყემ ჩვენამდე კარგად მოაღწია. ასეთი ტყით იყო დაფარული მთელი სარკინეთის მთა, მაგრამ ადამიანის ხელმა არ დაინდო. ამ ფერდობზე კარგად ჩანს ტყის მოსპობის ყოველი ეტაპი. წეროვნის თავზე თუ ტყე კიდევ ტყეობს, გოროვანთან დაბლდება და მეჩხერდება. ჩარდახის თავზე ტყე უკვე ბუჩქნარში გადადის, იმის შემდეგ ჯაგნარია, ჯაგნარი ჩირგვნარშია გადასული, სოფ. ქანდას დასავლეთით კი ჩირგვნარი ბუჩქნარად ქცეულა. ბუჩქნარს ადვილად მორევია ძეძვი, შავჯაგა, გლერმა, ზოგან, უმთავრესად ჩრდილოეთის ექსპოზიციებზე, – გრაკლა. თვითონ მტკვრის ციხის ძირი და მისი ფერდობები მთლიანად შეუჭამია ნიაღვარსა და, საერთოდ, ეროზიულ მოვლენებს. ტყის მოსპობის შემდეგ შედარებით ვაკე ადგილები სახნავ-სათესად არის გამოყენებული, დამრეცი ადგილები კი ჩამოხრიოკდა. სახნავ-სათესს დღეს ვენახი იკავებს, რაც ფრიად პროგრესულად უნდა ჩაითვალოს; ჯერ ერთი, ვაზი ხრიოკს უძლებს, მისი ფესვი ეროზიულ მოვლენებს შეებრძოლება, და რაც მთავარია, ვენახს მეტი შემოსავალი აქვს. თუ მთის წვერებზე შემორჩენილ ტყეებს არ გავუფრთხილდით, არ გავავრცეთ, ისიც მოისპობა და ვენახსაც არ დაადგება ხიერი.

მუხრანის ვაკის გასწვრივ, ოძის-წილკან-მისაქციელს შორის ციხე-ბოდავის მთის ქედი მთლიანად ჩამოხრიოკებულია, თითო-ოროლა მუხას თუ წააწყდებით, თორემ ტყის ნატამალი აღარსადაა.

ეს სენი – ძეძვიანი და ხრიოკი, ხეობებსაც გადაედება; მან დუშეთს და ანანურს უკვე მიაღწია. მუხრანის ვაკისათვის კი ეს ტყე აუცილებელია.

– მართლაც, კლასიკური ნიმუშია ეროზიისა.

ხუთივე გასცქეროდა მტკვრის ციხესა და სარკინეთის ქედს...

– ეს ციხე მუხრანს იცავდა, არა? – იკითხა ერეკლემ და თვითონვე უპასუხა: ახლა რომ აქ მია პავლე იყოს, ლექსს გვეტყოდა რაიმეს მუხრანელებზე.

– მია პავლეს ჩოხის კალთაზე ხომ არ გამოიბამ, შენ თვითონა თქვი, – შეეხმიანა გიორგი.

– მუხრანელმა გოგომ მითხრა, მუხრანამდე გამომეყო,

ღვინოს გასმევ და პურს გაჭმევ, მერე ყანა მომიმკეო,

თქვა ლექსი ვახტანგმა და თვალები ეშმაკურად აუჭუჭუნდა.

წისქვილის მხრიდან გამოვიდა ახალგაზრდა, ფეხებდაკარწახებული ვაჟკაცი და სანდომიანი ღიმილით გამარჯობა უსურვა. აქაური ვარ, სიმინდში წყალი იყო დახევებული⁴ და გადავაგდეო.

მერე დიდი ხნის ნაცნობ-მეგობარივით ყველას სათითაოდ ხელი ჩამოართვა და გულიანად გაუღიმა. სწორედ ალაზნის პირას შეხვედრილი გოდერძის ალი-კვალი იყო.

– აქაური ლექსები კარგად გცოდნიათ, მაგრამ მთავარი რო არა თქვით! ალბათ, გული გადაგიქართულდათ,⁵ არა?

– აი დედასა, ყველას ხომ ერთად არ ვიტყოდით! – წამოიძახა ერეკლემ და დაიწყო:

*„შემომეყარა ყიფჩალი საზღვარსა მუხრანისასა,
პური მთხოვა და ვაჭმე, ვურჩევდი თავთუხისასა,
ხორცი მთხოვა და ვაჭმე, ვურჩევდი ხოხობისასა,
ღვინო მთხოვა და ვასმე, ვურჩევდი ბადაგისასა.*

აქ სიტყვა ჩამოართვა ვახტანგმა:

*ცოლი მთხოვა და ვერ მივეც, მიმყვანდა სიდედრისასა,
ან კი ცოლს როგორ მივეცემდი, შვილსა გაზრდილსა სხვისასა,
ხელი მოჰხვია, აკოცა, მოზიდნა ნაწნავს თმისასა,
შესტირა საბრალო ქალმა: ვაი, ცოლს ცუდის ყმისასა. –*

ჩაერია ახალი ნაცნობი:

*მეც გულმა ველარ გამიძლო, მოვზიდნე ვადას ხმლისასა,
უმალვე იმან დამასწრო, ელვასა ჰგვანდა ცისასა,
მაგრამ დაუცთა მუხანათს, ვენაცვლე მადლსა ღვთისასა,*

ახლა მე შემოვუქნიე, ვენდე მადლს ლაშრის ჯვრისასა,
გავჭერი ცხენი და კაცი, წვერიც ვუწიე ქვიშასა.

ვახტანგმა ვერ მოითმინა:

არ იყო ღირსი, მოშორდა ცქერას ნათლისა მზისასა,
ცოლი სიდედრსა მივგვარე, ის კი იქ ლოკავს მიწასა.

მუხრანელმა კი თქვა:

– ძველად ჩვენში ასე იტყოდნენ:

„შემომეყარა ყიფჩალი საბრუნსა სამუხისასა“ – ეგ ჭკუასთან ახლოა. საბრუნი და სამუხი ალაზან-იორის შესაყარია. ყიფჩალები სწორედ იქ უნდა ყოფილიყვნენ დასახლებული.

– თქვენ რა იცით, აქაური ხართ?

მუხრანელს გაეცინა:

– ეს სამი თაობა ჩვენი ოჯახი ტაბარუკებია. პაპის პაპა – პეპერა, გუდამაყრიდან ჩამოსულა წილკანში, ეს 15 წელია, მე და პაპაჩემიც ქანდაში ვტაბარუკობთ – ახალი მოსახლეები ვართ.

– ეს ტაბარუკი რაღაა?! – გაიკვირვა ვახტანგმა.

– აკი გითხარი, ახალი მოსახლე-მეთქი; პაპაჩემი იტყოდა ხოლმე: ჩვენ წილკანში ტაბარუკი ხალხნი ვართ გუდამაყრიდან ჩამოსულებიო. გვარად წიკლაურები ვართ, თავად გივის მიხმობენ.

კალმისტარმომარჯვებული ვახტანგი უკვე რაღაცას იწერდა რეგულში, ალბათ „ტაბარუკს“.

მხარმოტეხილი წისქვილიდან ფქვილში ამოგანგლული ერეკლე გამოვიდა.

– წისქვილი წისქვილს არა ჰგავს, სულ მოუშლიათ, ერთი თვალიდა ხრიგინებს...

– ჰო, ცუდი დრო დაუდგათ წყლის წისქვილებს, რაც იაფი ელექტრონი მოვიდა სოფლამდე, წყლის წისქვილებს შავი დღე გაუთენდათ. აგერ, ნარეკვაზე კოხტა წისქვილი იდგა, ქვითკირისა, კარგი სათავე ჰქონდა. დაანგრის, მოშალეს, სათავეც კი გადახნეს და გაასწორეს. ახლა ესეც იშლება. უყვარდა კი ქართველ კაცს წისქვილი:

ვენახს წისქვილი ჯობიან,

რაც უნდა ძლიერ როხავდეს...

– კიდევაც რომ ჰყვარებია, თუ ვენახისათვის დაუმჯობინებიათ!

– აღარც ხეირიანი ხვიმირა, კრიჭასთვის ქვა შეუბამთ და ის არახუნებს დოლაზზე, – არ ისვენებდა ერეკლე და ძველი წისქვილის უბედობას ჩიოდა.

კარგი კი იყო სარეკელა, მთელი დღე და ღამე რომ მოუსვენრად არაკუნებდა, – ჩაურთო გივიმ.

– აბა „წასვლა სჯობს წარმავალისა, არ დაყოვნება ხანისა“ – შიომღვიმისაკენ!

გაიცა ბრძანება და ყველამ მანქანას მიაშურა.

– ამაღამ შიომღვიმეს ხომ არ იქნებით? – იკითხა ახალმა ნაცნობმა, – თუ არ იწყენთ, სხალტბადან მოკლევზე ჩამოვალ თქვენთან, რაღაც გული შემივარდა თქვენზე.

– გაგვახარებ, მაგრამ რად უნდა შეწუხდე? – შეეპასუხა გიორგი.

ურკინო სარკინეთი

ჩვენი მგზავრები ჩაჰყვნენ ქსნის პირს, გაიარეს მტკვრის-ციხისძირი და რკინიგზის სადგურთან აღმოჩნდნენ. მხარმარცხნივ გადაუხვიეს და გავიდნენ ნასპარსევის ვრცელ მინდორზე. მარჯვნივ კი ნასტაკისი, ძველისძველი ნასოფლარი დარჩა.

– აკი უნაყოფო და უვენახოაო? – აწრიალდა ვახტანგი.

იგოთის მუხა

– ეპე, ტანტრე! მაგას ვახუშტი 250 წლის წინათ წერდა. რამდენმა დრომ გაიარა. XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის შავბედობამ, „კახელების აღმა ხნული ქართლელებმა დაღმა ფარცხესო“, ხომ გახსოვს. მერე იყო და ავმა გიორგიმ, კახთა მეფის შვილმა, მოკლა მამა, ძმა დააბრმავა, თვითონ გაბატონდა, შემოესია ქართლს. ახლა ალექსანდრე იმერეთის მეფემ გადმოლაზა ლიხი, დაიპყრო ქართლი, მერე სპარსნი, თურქნი... და შენ გინდა,

რომ ამ დროს ქართლი ყველგან ნაყოფიერი ყოფილიყო? თეიმურაზმა და ერეკლემ ცოტა დააშოშმინეს ეს მხარე, მაგრამ ერთიცა და მეორეც ცხენზე გაკრულები იყვნენ, ხან ლეკი, ხან სპარსი და ხან თურქი...

ერისთავებმაც გაიწ-გამოიწიეს და გაწეწეს საქართველო. ამიტომ დასტიროდა დავით გურამიშვილი ქართლის ჭირს. დღეს კი ნასტაკისზე ვენახიც გაუშენებიათ; დრომ იცის წყლულის მოშუშება. ქსნის წყალი აქეთაც უწევდა პატარ-პატარა რუებით. არაგვი ამ მხრივ ქსანს ვერ შეედრება. ამიტომაც ამბობს ვახუშტი, „არაგვი უსარგებლოა“. წინათ არაგვიდან ცოტა სარწყავი რუ იყო გაყვანილი, რადგან თვით ხეობას საამისო სადევარი არა აქვს, სამუხრანომდე ვიწროა. თუმცა, არის ცნობები, რომ არაგვიდან წყალი სამგორამდე ყოფილა გაყვანილი. ამ არხის ნაშთები დღესაც ჩანს თბილისსა და ავჭალას შორის.

გადაირბინეს პირველი მინდორი, გასცდნენ ვენახს და კვლავ ველი დაიწყო. ძემძმა და ურომ იმძლავრა. წარსულში ამ მხარესაც ნათელი ტყის იერი უნდა ჰქონოდა, ალაგ-ალაგ იდგა ბერყენა – ტირიფფოთოლა პანტა, ერთი-ორგან ბერყენების პატარა ჯგუფს – ოლეს⁶ გადააწყდნენ, ბუჩქებიდან კი ძემძვი, კენკრა, კოწახური და ფერდოზე თრიმლი ეძალებოდა, ბალახებიდან ღია ადგილებზე ურო, შიგადაშიგ კი აზინდა მძლავრობდა, თითქოს შირაქის ბოლოების ფრაგმენტი გადმოუტანიათო; „არამედ ზამთარ ბალახიანიო“ – სწორედ ამიტომ ამბობს ვახუშტი, რომ აქაურობა უროთი და აზინდითაა დაფარული.

მგზავრებმა ჩაიქროლეს პატარა ხრამში, ავიდნენ მაღლა და შეერივნენ მუხნარ-ჯაგრცხილნარს, რომელთა შორის ალაგ-ალაგ ძემძვიც ჩანდა. ამ მხარის შესახებ ვახუშტი წერს:

„ხოლო სარკინეთი არს მცხეთის დასავლით... და არიან ქვაბნი, გამოკვეთილნი კლდისაგან, მრავალნი, და კლდე ესე არს, ვითარცა ნაშენი ქვიტკირისა. არს აქა მონასტერი დიდი, გუნზათიანი და მღვიმე მას შინა, რომელსა შინა სცხოვრებდა წმინდა შიო, 13 მამათაგანი. ზის აწ არქიმანდრიტი. არს მღვიმესა შინა საფლავი წმინდისა შიოსი სასწაულთმოქმედი რომლისა გარემოს მისა ვერ იკადრებს მხეცნი შექმად პირუტყვთა მონასტრისასა. არს აქა კვალად ეკლესია დიდი, უგუნზათო, კეთილნაშენი. ხოლო იტყვიან, ძველად იდგა ხუთი ათასნი მონაზონნი ამათ ადგილთა შინა. არამედ მთა ესე არს ტყიანი, ღელე-ღრატოიანი“. (ხაზი ჩემია! ნ. კ.).

აი, ასეთი იყო სარკინეთი 250 წლის წინათ.

მიდიოდნენ და ხედავდნენ, მუხა მძლავრობდა, მალე აკაკიც ნახეს.

– აგერ, საკმლის ხეც, – წამოიძახა ერეკლემ.

შარშან გაღმიდან, ხეკორძულადან გამოვცქეროდით შიომღვიმის მიდამოებს, თუ გახსოვთ? – ამოიღო ხმა შალვამაც.

– აი, ამ კედლის გაღმა, – მიუთითა ცისკენ აზიდული ალესილებისაკენ შალვამ, – გოროვნისა და წეროვნის ტყეა. იქ არც აკაკია, არც საკმლის ხე, ჩრდილო ფერდო უფრო ნესტიანია და სხვა ჯიშები გვაქვს: რცხილა, იფანი, მუხა, ცაცხვი და მისთანები.

– არც ღვიაა და არც ქართული ნეკერჩხალი, იმიტომ, რომ ეს სამხრეთია... – აღარ განაგრძო ვახტანგმა. ასეთი რამ ამ ორ წელიწადში ხშირად ჰქონდათ მოსმენილი.

სარკინეთის ქედი შიომღვიმის თავზე უცბად იყო ჩამოკვეთილი და ამითაც წააგავდა შირაქის ალესილებსა და ნათელ ტყეებს; აქ მეტი იყო ღვია ღრანტეებში და ჩამოფხევილ ფერდობებზე, ბევრი ჩანდა ღარტაფები, ხეხულები, ხრამები და ხნარცვები. მათი კბოდებები ღვიასა და გლერმას, ცხენისმუხლასა და ფუჭფუჭას ბუჩქებს დაეფარა. სწორ და ვაკე ადგილებზე საკმლის ხე და ბერყენა ჩანდა, ეტყობოდა კი, რომ წინათ უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო. მოვაკებული ადგილი გამინდვრებული იყო, ასეთ ადგილებში ბერებს სახნავ-სათესი და ბალ-ვენახი ჰქონდათ თურმე. ვახუშტი შიომღვიმეში 5000 ბერს ასახელებს, ვთქვათ, ეს გადაჭარბებულია, მაგრამ რამდენიც არ უნდა ყოფილიყვნენ, ჭამა ხომ უნდოდათ. ამიტომ მონასტრის ახლომახლოს ამუშავებდნენ ისეთ ადგილებს, სადაც კი ბარის დაკვრა შეიძლებოდა. ეს აკუმულაციის ადგილებია, სწორედ ასეთ ადგილებში ხარობს საკმლის ხე. ამჟამად საკმლის ხე მცირე რაოდენობითაა გადარჩენილი. ამას სხვა მიზეზიც აქვს: საკმლის ხის ნახშირი უმხურვალესია და ოქრომჭედლები დღემდე უპირატესობას მას ანიჭებენ. სერაფიტას საფლავში და, საერთოდ, არმაზის ხევის სხვა აკლდამებში, მრავალი ძვირფასი ნივთი აღმოჩნდა, ზოგი თუ უცხოეთიდან – საბერძნეთიდან ან აღმოსავლეთიდანაა შემოტანილი, ზოგი ადგილობრივი ნაკეთობაა. მრავალ ნივთს ოქრომჭედლობის ის ტრადიციები ახასიათებს, რომელიც დღემდე შემოგვრჩა. ეს ნივთები აქ მზადდებოდა, იყენებდნენ აქაურ ნადნობ ლითონს; აქაურ საკმლის ხის ნახშირს. ნახშირის წვა ხომ ტყის პირველი მტერია.

შიომღვიმის ტაძრამდე, რაღაც თხრილებთან გაჩერდნენ (ამ რამდენიმე წლის წინ გიორგის ნანახი ჰქონდა ეს თხრილები), რკინის სადნობი ქურები იყო, I-II საუკუნისა. როგორც ჩანს, აქ იყო მცხეთის დიდი სახელოსნოები.

თვითონ სარკინეთის ქედი ნალექებისა და კონგლომერატებისაგან შედგება, უმთავრესად ლიოსისმაგვარი თიხებისაგან. რკინის მადანი, რასაკვირველია, აქ არ მოიპოვება და, ალბათ, მხოლოდ ამ სადნობი ქურების, რკინის დასამუშავებელი სახელოსნოების გამო შეერქვა სარკინეთი.

ერეკლემ და ვახტანგმა გულმოდგინედ გადააჩიქნეს ნაქარხნევი თავისი წერაყინებით, იპოვეს რკინის წიდა; მაგრამ განსაკუთრებით გაახარა ისინი ნივთმა, რომელიც კარის სახელურს წააგავდა.

შალვა კი ბუჩქებს გაჰყვა და მალე იპოვა, რასაც ეძებდა. ბუჩქებში საკმაოდ იყო ჯიშკილა⁷ და ყლარტა – თეთრი სატაცური, ზოგან ლამურ სატაცურს რომ ეძახიან; ის უფრო ხშირად იცის ჭალებში. ტყუილად კი არ მღეროდნენ:

*არაგვის პირას მოსულა
ლამური სატაცურიო.*

დიახ, „არაგვის პირას“. ყოველ შემთხვევაში, ილია ჭავჭავაძეს ასე ჩაუწერია და ასევე გამოაქვეყნა თავისი დაარსებული ჟურნალის მეორე ნომერში. მეძვის ძირში ჯინქარას უზარმაზარი ქარაძენძი იყო. ამას გონგოლას ეძახიან. ნაყოფი რომ მოუმწიფდება, ძირში გადატყდება, მიაგორებს ქარი კოპრჩხილა და ქარქვეტასავით და აბნევენებს თესლს.

ვახტანგი მამისაკენ მიათრევდა უზარმაზარ აჭრელებულ ქვას.

– ესენი კლდის ქარაგოზები არიან, დღემდე მას მღიერს ვუწოდებდით, რაც უმართებულო იყო. ტერმინი მღიერი რუსულის გავლენით შეერქვა.

– მართალია, რუსულად ხომ „ლიშია“ ჰქვია, ის ცხოველური წარმოშობის დაავადებაა, ქართულად მას ბღერს ან მღერს ეძახიან. ჩვენს ტერმინების დამდგენელს რუსული „ლიშიანიკი“ „მღიერად“ უთარგმნია და დღემდე ასე შემოგვრჩა, რადგან მაშინ ხალხური ტერმინი „ქარაგოზი“ არ ვიცოდით. ასე რომ, ყველა ხელოვნური ტერმინი თანდათანობით უნდა შეცვალოთ ნამდვილი, ხალხში არსებული სიტყვებით.

ერთ მუხის ძირას ქარა⁸ ყყარა, ტუზი⁹ იყო, მაინცდამაინც შემოზას ვერ დაიტრაბახებდა, არც სარად და არც ბაჭვად¹⁰ ვარგოდა და ვიღამ გაიმეტა? ან რად ჩეხვენ?

– მამი!.. ჩამომხედე! – იძახდა ერეკლე ერთი ღრანტედან.

– რამ ჩაგიყვანა, ბიჭო, მანდ? – ჩასძახა გიორგიმ და თვითონაც ნელ-ნელა ჩაეშვა საკმაოდ დამრეც კბოდეზე.

– ბიჭო, განა მეც შენი ტოლი ვარ, რომ ეგრე მაფოფხებ?

– ძია პავლე აქ რომ იყოს, უქვევლად გეტყოდა, „ბებერი ხარისა რქანიც ხნავენო“... – ჩაიღიმა და ხუმრობაში გაუტარა.

სველ მიწაზე მიუთითა. გიორგი დააცქერდა: ნაფხური ჩანდა რამდენიმე ცხოველისა.

– შვლები ყოფილან, ფოცხვერიც მოსულა მათ კვალზე. აი, ხედავ, მუჯაა¹¹ ამ ფლატეზე, მარილებს გამოუჟონავს, ნადირთ სალოკია!

ახლა ზევიდან ვახტანგი კიოდა, ბაბაჭუა დავიჭირეო.

მალა რომ ავიდნენ, შალვასკენ გასწიეს. იგი იქვე, მუხის ძირას იდგა.

– აბა, ამ პატარა ბიჭს უყურეთ, სტვირს რა მალე აკეთებს!

მუხის ძირას ერთი თვალბეცეცხლა ბიჭი იჯდა, მუხაზე ავრიტის¹² სამხარეებიანი სპირო¹³ დაეკიდა, ასკილის ტოტები დაეჭრა და გვერდზე დაეწყო. მკვირცხლად წამოხტა,

სალამზე თავაზიანად უპასუხა.

ხბო და თხა მყავს აქაო, სკოლა დაგვიმთავრდება თუ არა, ეს საქმე ჩვენზე გადმონაცვლებს ხოლმეო. ბუჩქებს მართლაც თხა შესეოდა. ერთი უზარმაზარი ელქაჯი ხეზე გასულიყო და აკნატუნებდა მუხის ნეკერსა და ფოთოლს, ორი-სამი ნეზვი, წალი და ვაცივი¹⁴ იყო, თიკნები, როგორც ჩანს, სახლში დაეტოვებინათ. „შორს გამოვრეკე, მეველე გვიშლის ტყეში შერეკვას“, – დაუმატა ბიჭმა.

– შენი თხა და თიკანი ტყესა ჭამს, შენ ასკილები დაგიჭრია, აბა, ეგ როგორი საქმეაო, – შეეკითხნენ.

– მაშ, როგორ დავადამო ეს გაგანია დღეო? – კითხვაზე კითხვით უპასუხა. რაღას ეტყოდნენ.

ბიჭმა აიღო ასკილის სტვირი და ჩაჰბერა. თითები ლამაზად აათამაშა და სტვირიც აღულუნდა, ხან სათამაშო დაუკრა, ხან რაღაც ტკბილი მელოდია.

2000 წლის წინათაც ასე აღულუნებდა, ალბათ, რომელიმე ამის ტოლა იმ ძვლის სალამურსაც, სამთავროს აკლდამაში რომ იპოვეს ჩვენმა არქეოლოგებმა.

– როცა ხეს მუწო¹⁵ შეუდგება, მაშინ ლოპოვ (ქერქი) კარგად სძვრება, – ლაპარაკობდა ბიჭი და თან ასკილის ტლუ წკეპლას ერთი მტკაველის სიგრძეზე დანას უსვამდა. მერე ხუთივე თითი მოხვია, შეატრიალა, მოსწია და ლოპო გააძრო. ლოპოგამძვრალი ნაწილი წკეპლას ისე ჩამოსჭრა, რომ ზემო მხარეს ერთი თითის დადება ქერქიც დაუტოვა, შუაზე გააპო და გული ამოაცალა. მერე ისევ შეატყუპა ერთმანეთს და ლოპოში ჩასვა. გაუკეთა ენა, თვლები და გაუწოდა ვახტანგს. ვახტანგმა სცადა დაეკრა, ჩაჰბერა და დააბღავლა.

ყველას სიცილი წასკდა. ბიჭმა გამოართვა და დაუკრა, ასე უნდაო, აჩვენა.

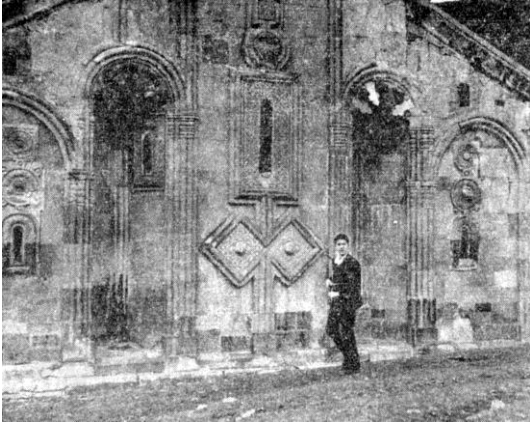
– ჩვენ იფნისა და ასკილისაგან საყვირებსაც ვაკეთებთ, – თქვა გოგიამ.

ბიჭმა თვალეები შეაჭყიტა, „აბა, ერთი მაჩვენეო“ – ამბობდნენ მისი შავი თვალეები.

გოგიმ დანა გამოართვა და იქვე მდგომ იფანს ცერზე მსხვილი ტლუ ტოტი ჩამოაჭრა.

გააძრო ლოპო, იფნისავე ჯოხზე ლოპოს სიმსხო კოჭი ჩამოსჭრა, გახვრიტა გულგულზე და შიგ ჩადგა ასკილის სტვირი, გამართა იფნის ლოპოში, თვლები გაუკეთა და ჩაჰბერა; ჩაჰბერა და ისე დააყროყინა, გეგონებოდათ, მათი შარშანდელი ლურჯა მგელმა შეაშინაო. ყველა გამხიარულდა, მწყემსმა სტვირი გამოართვა და შესანიშნავად დაუკრა, ხავერდოვანს, ბოხ ხმას გამოსცემდა. მერე გოგია მოისვა გვერდით და კიდევ ერთი სტვირი გამოათლევინა. სულ ხელებში შესცქეროდა, არაფერი გამომრჩესო.

იკორთის ტაძრის აღმოსავლეთის კედელი

მალე თვითონ მოჰკიდა ხელი და უკვე მესამე დიდი დუღუკი გააკეთა. მხოლოდ ამის შემდეგ გამოეთხოვნენ მესტვირე მწყემსს და მონასტრისაკენ ფეხით შეუყვინენ. ათქვირებული ბალახი მუხლზე სცემდათ. სწორედ ის დრო იყო, როცა ასეთი ბალახისაგან კარგი ბიზოვანი¹⁶ დადგებოდა. მალე თითქმის გაუვალ დასოში¹⁷ შევიდნენ. აი, უკვე ორიოდე წელია, რაც აქ ჩეხვა აიკრძალა და დაჯაგებული ხეც წელში გაიმართა, ტოტი აშოლტა და, თუ უდიერად აღარ მოვეპყრობით, თხასა და ღორ-ხბოს არ შევრეკავთ გამეჩხერებულ ტყეში, ჩვენი ბუნების მადლით ის თვითონვე აღდგება. ხევებში ზოგ ხეზე ბაბილოც¹⁸ ასულიყო. ალაგ-ალაგ უროიანიც ჩანდა საკმაოდ ძლიერი ბუსნარით – შარშანდელი კორდით. ბალახსაც და ხესაც ეტყობოდა, რომ საქონელი მაინცდამაინც ხშირი სტუმარი არ ყოფილა მათი.

ერთგან, ბუჩქების ძირას აუარებელი ბალანი ეყარა.

– ესე არის ნაშთი ტრაგედიისა! – ცრუკლასიკურ კილოზე წამოიწყო ერეკლემ.

– იქნებ სიცოცხლის სიხარულისა? – შეეკითხა გიორგი.

– ეს როგორ?

– როგორც ჩანს, განგურია, გაზაფხულზე გაცვენილი ბალანი. მელია გაზაფხულს ახალი სამოსით შეხვედრია.

ტრაგედია რომ ყოფილიყო, ძვალი მაინც დარჩებოდა.

ერეკლე დააფიქრა მამის საუბარმა და კიდევ ერთხელ დარწმუნდა, რომ ნაუცბადევი დასკვნების გამოტანა ყოველთვის სახიფათოა.

ალესილების გამოქვაბულებიდან არწივები აიშალნენ და ცაში წრეს უვლიდნენ.

შიომღვიმის მონასტერი შიომ დააარსა. შიო ერთ-ერთი იყო იმ ცამეტ მამათაგან, V საუკუნეში ასურეთიდან რომ მოვიდნენ საქართველოში. უძველესმა გუმბათიანმა პატარა ტაძარმა შემოინახა VI საუკუნის ხუროთმოძღვრების ნიშნები. აქვეა დიდი ბაზილიკა, რომელიც დავით აღმაშენებლის აშენებული გუმბათიანი ტაძრიდან გააკეთეს XI საუკუნეში. ბიჭები თავს დასტრიალებდნენ ამ ძველისძველ ნაგებობებს და, ვიდრე მზე თრიალეთის მთას არ მიეფარა, იქაურობას არ მოსცილებიან.

ერთადერთი ბერი – დარაჯი დასდევდა მათ, ჩიფჩიფებდა, ხან რას აჩვენებდა და ხან რას. ბერსაც უხაროდა, რომ ბიჭები ასეთი სიყვარულით ეკიდებოდნენ მის ანაბარს.

განსაკუთრებით გაიტაცა ერეკლე და ვახტანგი ძველი ტაძრის კანკელმა. ბევრი ტაძარი ჰქონდათ ნანახი, მაგრამ ასეთი კანკელი ჯერ არსად შეხვედროდათ. შესანიშნავი რელიეფური ქანდაკებებია ამოჭრილი, მაგრამ მათ ირგვლივ მორთულობა, ჩუქურთმა განსაცვიფრებელი ხელოვნებითაა ნამუშევარი, გეგონებათ, ჯადოქრის ხელს ოქრომკედით უნაზესი არშია მოუქსოვიაო. ამავე დროს ყველა თავისებური და ერთმანეთისაგან განსხვავებულია. რა ხელი უნდა ჰქონოდა და რა სიყვარულის ცეცხლი უნდა ნთებოდა კაცს გულში, რომ ასეთი ჩუქურთმა ამოეკვეთა? რელიეფები კარგია, მშვენიერი, მაგრამ ჩუქურთმას ვერ შეედრებიან.

ერთი რელიეფი ჯვარცმულ ქრისტეს წარმოადგენს, ზედა კუთხეში, მედალიონებზე გამოსახულია მარიამი და იოანე. ჯვრის აქეთ-იქითაც დგანან ისინი, მარიამს ცალი ხელი აწეული აქვს, მეორე მკერდზე მიუდვია, იოანეს კი ხელში წიგნი უჭირავს. რელიეფი თითქმის სრულიად სიმეტრიულია, მაგრამ ქართული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელმა ასიმეტრიამ მაინც იჩინა თავი, ქრისტეს თავი მარცხნივ აქვს ოდნავ გადახრილი. მეორე რელიეფზე სამებაა; მესამეზე – მესვეტა და წმინდა შიო. უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა რელიეფი იშვიათი ხელოვნებითაა შესრულებული, მაგრამ გაკვირვებას იწვევს ხის მეოთხე რელიეფი, სადაც ამოკვეთილია ცხენოსანი სტუმარი და წმინდა შიო. გეგონებათ, თანამედროვე ექსპრესიონისტ მხატვარს ამოუტვიფრავსო. დიდი გაქანება, დიდი მხატვრის და მოქანდაკის ხელი ჩანს.

ახალგაზრდები თვალებგაფართოებულები სინჯავდნენ ყოველივეს. ერეკლემ ზოგი რამ ჩაიხატა კიდევ.

– მხოლოდ დიდი კულტურის ერს შეეძლო ჰყოლოდა ასეთი მხატვარი.

– რამდენი ასეთი და, ალბათ, ბევრი უკეთესიც შთანთქა მონღოლების ცეცხლმა, სპარსთა მახვილმა, რბევამ და ჩვენი ქვეყნის აწიოკებამ.

– კარგი, გეყოფათ, თბილისში რომ დავბრუნდებით, რენე შმერლინგის გამოკვლევას მოგცემთ, წაიკითხეთ და უფრო მეტს გაიგებთ. ახლა კი ცეცხლი დავანთოთ, – უთხრა მათ გიორგიმ.

ის იყო, ცეცხლი ავარდა და ჩაიდანი შემოდგეს, რომ ეზოში შემოვიდა დილას გაცნობილი ვაჟი. ღიმილით მიესალმა, მხრიდან კოხტა ხურჯინი ჩამოიღო და ცეცხლის შორიანხლოს დადგა.

– კაცო, შენი სახელი რომ არც კი ვიკითხეთ?! – შეეხმინა გიორგი.

– აკი მოგახსენეთ, გივი მქვიან, გვარად წიკლაური, ასეთი გვარი ახლა აქ ხშირია, ისე კი გუდამაყრელები ვართ, – თქვა და გოგიას მიეშველა. სუფრას რომ მიუსხდნენ, ხურჯინს პირი მოხსნა, კოპწია კალათა ამოიღო.

– ორი ძირი ნაადრევი ბალი მიდგა, აქეთ წამოსვლა რომ დავაპირე, სწორედ მაშინ მოვწილე. ბებიაჩემზე ადრე კიტრს ვერავინ მოკრეფს და დღეს მე მერგო პირველი მოსავალი. კარგად მომირწყე და იმიტომაც, – და სუფრაზე ნორჩი კიტრები გააგორა.

– როგორ ყველაფერი კოპწია აქვს ამ კაცს, – გადაუჩურჩულეს ბიჭებმა ერთმანეთს. გივიმ ხურჯინიდან მანდარი¹⁹ და ნაზუქები ამოალაგა, გიორგიმ უსაყვედურა.

– ნაზუქებისათვის რაღას ირჯებოდი.

– მაშ თქვენისთანა ხალხს შაფართხალს ხომ არ მოვართმევდი? – და ბიჭების გაკვირვებული მზერა რომ დაიჭირა, თქვა, – შაფართხალი ჩვენებურად ნაცარში გამომცხვარ ხშიადს ჰქვიაო.

– სვანებისა და ოსების ქარჯინასავით, – ჩაურთო სიტყვა გოგიამ.

– პაპაჩემი შეფიქრიანდა, ვაითუ ჩემს ბებერ დედაკაცს საგზლის გატანება დაეზაროსო და შეახსენა, ჩემი ბადიში ხელგარიელი არ გაუშვაო. ესეც პატარა ხელადით მუხრანული გახლავთ და სუფრაზე ლამაზი საღვინე ჩამოდგა. ბერმა ხელადა რომ დაინახა, სახე გაეზადრა. შენ გაცოცხლა ღმერთმაო, – დალოცა ჭაბუკი.

– გოროვანს თავზე გადმოვუარე და ეგრე ჩამოვეყე შიომღვიმის ჭირკვალს²⁰, ვიწრო, მიხვეულ-მოხვეულ ბილიკს. გზა კეპნიანი არ არის, მაგრამ კოლბოხიანია. ახლანდელი ძირმაგარი ფეხსაცმელი კარგად უძლებს და ადვილად ჩამოვირბინე, ბანდულიანსა და ქალამნიანს კი გაუჭირდება, – უპასუხა ახალგაზრდებს, როდესაც ჰკითხეს, როგორ ჩამოხვედიო.

წიკლაური ისე ტკბილად ლაპარაკობდა და ჩვენმა მგზავრებმაც ისე შეიტკბეს, თითქოს დიდი ხნის უნახავი ძმა მოსვლოდეთ.

დიდხანს ისაუბრეს და როცა მცხრალმა მთვარემ გადმოხედათ, გივიც წამოდგა.

– ახლა ისევ შევუყვები ჩემს ჭირკვალს.

სთხოვეს, დარჩიო, მაგრამ იუარა. ბებიას დავპირდი, კიტრს მოგირწყავ-მეთქი და, ხომ იცი, კიტრი მზის ამოსვლამდე უნდა მოირწყას. ხვალ დილით წისქვილთან დააპიპინეთ და იქ ვიქნებიო. გამოემშვიდობა ყველას და მიეფარა სიბნელეს.

– ამ ღამეში ნეტავ როგორ უნდა იაროს?

– თანაც იმ კოლბოხიან ჭირკვალზე.

– აი, წამდაუწუმ რომ იძახი, კაი ყმაო, რით ვერ არის კაი ყმა? გულლია, საღმნიანი, მოსიყვარულე, წყნარი. კაი ყმა ყოველდღე გვხვდება, ჩვენს ირგვლივ არიან, არა ყვირიან.

კაი ყმა წყნარი სჯობიან,

რო გაჭირდება მჭექარო.

გაჭირვებაში ეგ ჩვენი გივი ალბათ ლომად იქცევა. კაი ყმას ხვალაც, ზეგაც შევხვდებით, კაი ყმები არ ამომწყდარან, არც ამოწყდებიან.

ჩიტმაც იცის თავისი ბუდეო და გაშალეს საძილე ტომრები... დაწვნენ, მაგრამ ბიჭების ჩურჩული მაინც ისმოდა.

– კაი ყმას შურობს სოფელი,

იტყვიან, კარგი რად არი.

როცა კი გაუჭირდებათ,

ყველა იბარებს, სად არი?

– კარგი, გეყოფათ, ზოგიც ხვალ!

მაღე ყველაფერი მიწყნარდა.

ტაბარუკი

ბიჭები მამამ გათენებამდე წამოყარა. ცა ჯერ კიდევ თითქმის შავად ჩანდა და ზევიდან მიწას ათასი მბრწყინავი თვალი ჩამოსცქეროდა. აღმოსავლეთისაკენ, არმაზის მთის გადაღმა, ცას ოდნავ ნათელი ჩასდგომოდა. მზე აპირებდა ამოსვლას. ბიჭებს ცოტა ეზარებოდათ ადგომა, გუშინდელ დადლილებს წელის ატანა ეძნელებოდათ.

– გივი კი ახლა ალბათ კიტრებსა რწყავს.

– წიკლაური ისეთი ბიჭი არა ჩანს, რომ ახლა რწყავდეს, იმას სამუშაო უკვე მოთავებული ექნება, – გამოეხმაურა გოგია.

– დაუნაყრებლად გარეთ ნუ გავალთ, თორემ გუგული დაგვძლევსო,²¹ – ამბობდნენ ხუმრობით.

სახელდახელოდ ისაუზმეს, ამასობაში ინათა კიდევ.

წასვლამდე დაათვალიერეს შიომღვიმის მონასტრის სახელგანთქმული, სხალტბიდან წამოღებული წყალსადენი და ერთხელ კიდევ გაიკვირვეს ჩვენი ძველების ცოდნა და დიდი ხელოვნება.

– ამ მონასტერს დავით აღმაშენებელი თავის მფარველად თვლიდა და დიდი წყალობის გუჯარიც უბოძა, გაათავისუფლა ყოველგვარი გადასახადისაგან, მისცა მამულები და სხვა ქონება.

იკორთის ტაძარი

როდესაც მანქანა ციხისძირის აღმართს შეუდგა, მზემაც ამოანათა.

ბიჭები წინ გაჰყურებდნენ, თვალებით გივის ეძებდნენ. მართლაც, ჭაბუკი გზაზე შემოეგება.

საგურამოს ქედიდან ამობრძანებულ ცხრათვალა მზეს მოელვარე სხივებით გაებრწყინებინა მუხრანის ვაკე, არაგვზე კი ისევ ნისლი იდგა.

შესანიშნავი სანახავი იყო მზის სხივებით განათებული მუხრანის ველის ფონზე დევგმირის ქანდაკებასავით ამართული გივი. დილის სიო ქოჩორს უწეწავდა, თითქოს ყანას მზეკაბანმა გადაუარაო. მის ზურგს უკან გაშლილიყო ზღვის ზედაპირით მოელვარე უზარმაზარი მინდორი, შორს ელვარებდა წილკნის გუმბათი. ცაში ტოროლები ზარებს რეკდნენ, ძირს აუარება ფუტკარი ბზუოდა. თითქოს გალობდნენ:

– „შენ ხარ ვენახი მშვენიერიო“...

ბიჭები გადმოხტნენ მანქანიდან და ხელი მოჰხვიეს თავის პირლიმილიან მეგობარს.

შინ შემობრძანდით, ახალმოწველილი რძით შენაყრდითო, შესთავაზა გივიმ და ხათრი ვერ გაუტეხეს. სხვა არა იყოს რა, მის ბებიასა და პაპას მაინც ნახავდნენ. კოპწია სახლთან გაჩერდნენ, ახალნაშენი იყო, კარ-მიდამო დაწვრიალებული, ეზო ვაზის ხეივნებით დაფარული, ბილიკის პირას ვარდი და ყვავილი იყო ჩარიგებული.

– მობრძანდით, ბატონო გიორგი, რაკი შენი მოსვლით ჩემი სახლი გაახარე, ახლა აღარა მიშავს რა. ვნატრობდი, მენახე და აი, გნახე კიდევ. მთა მთას ვერ შეხვდებო, თორემ კაცი კაცს კი...

ჭარმაგი მოხუცი შემოეგებათ, წელში გამართული. თვალში ცეცხლი უკრთოდა კიდევ.

– ყოჩალი პაპა გეოლია, გივი!

– მაგათ კი არა ვგავარ! – არ დააცალა პაპამ, – მაგის ბრიგადირმა, – „ახლა შენ გეყოფაო, დაჯექ და ხვეწით²² კოვზები ან ჩანახი გამოხვეწეო“. თუ მე მაგ შენ ბრიგადირს ცელში არ ვაჯობე, ეს ულვაში გამიშავდეს!

– გინდა კია, ულვაში გაგიშავდეს, – გაეხუმრა გივი.

– რატომაც არა, – მიიღო პაპამ ხუმრობა, – აგერ, დღეს თუ ხვალ გავალთ სათიბში და თუ მაგ შენმა ბრიგადირმა ჩემს გატანილ ნაღვარებს ლაჯი გადააწვდინოს, მაშ, მე ქუდი არა მხურებია!

– აღდგომა და ხვალაო.

ბებომ გულიანად მიიწვია სტუმრები გაშლილ სუფრასთან, თან ბოდიშობდა, მეტი ვერა მოვასწარი რაო. მაგათ რომ ყური უგდოთ, საღამომდე არ მოათავებენ: არა მე ვარ კაი ბიჭი, არა მეო.

სუფრაზე კი ელაგა გუდამაყრული ხაჭაპურები, ნაზუქები, სარასქელი, ყველიანი ერბოკვერცხი, ცხავატური ქოთნით კამეჩის მაწონი.

– მაგიდა განა არა მაქვს, მაგრამ სუფრა ტაბაკზე და ხონჩაზე გავაშლევინე, სამფეხა სკამზე რომ ჩამოუჯდები, საჭმელთან უფრო ახლო ხარ და გული ძღება.

– მოდით, ხელი გადაიბანეთ, – თქვა გივიმ და კუტალით²³ წყალი გამოიტანა.

გივის პაპამ, თევდორემ, პატარა ლიტრით არაყიც ჩამოდგა, მაგრამ ჩვენმა მგზავრებმა იუარეს.

– მაშ, სახლი არ უნდა დამილოცოთ?

– აბა, არყით სახლს ვინ დალოცავს, ადამიანო! საღამოზე ღვინით დაილოცონ, – გაეხუმრა ბებია საბედო, – მთელ გოზაურ მწვანეს მივართმევ!

კედელზე ვახტანგმა გუდასტვირი შენიშნა, გივიმ მის მხერას გააყოლა თვალი.

– პაპა თავის დროზე მესტვირე იყო. წილკანი მესტვირეების „აკადემია“ ყოფილა, სტვირზე სასწავლებლად რაჭიდანაც კი მოდიოდნენ; საკვირველია, არა? ასე კი იყო, საგურამოშიც ასწავლიდნენ. ტყუილად კი არ არის ქართული ლექსის ბუდე ქსან-არაგვ-კავთურის ხეობა. ხალხური ლექსის გული აქაა, აქედან მიდიან მისი ტოტები. ამას აპოლონ ცანვამ დიდი გამოკვლევაც მიუძღვნა. მის წიგნში დაწვრილებითაა აღწერილი წილკნის „კონსერვატორიაც“.

– პაპა, აბა ერთი შენებურად დაუკარ რამე...

– ეჰ, შვილო, მე ისეთი მეხი დამეცა, რომ სტვირიც დამავიწყა და გუდაც.

– რას ეიგავები, ადამიანო, პირდაპირ ვერ იტყვი? – წაიდუდუნა ბეზიამ.

– ომზე და თავის ბიჭებზე ამბობს... – უთხრა გვიმ და ყველა გაჩუმდა.

– მაგრამ იქნება სიტყვა მაშინ გავტეხო, როდესაც ჩემს გივის დავაქორწინებ. ერთი მაშინ მოვიგონებ კიდევ ძველებურს.

– მე კიდენა დავლურს თუ ვერ ჩამოგუვლი, პატარა გოგოებივით ბუკნა-ჭოტურს მაინც ვიცეკვებ, – ჩაერია ბეზიამ.

– აბა, რაღა უშლის ხელს.

– რა ვიცი, ჯერ ინსტიტუტს დავამთავრებო, რა ჰქვია, ბიჭო?

– დაუსწრებელი...

– კაცო! მე დასწრებულს ვერას გაგებინებ და... – გაეხუმრა პაპა. ბიჭებისათვის გივის სტუდენტობაც ახალი ამბავი იყო, მაგრამ მოულოდნელი არა.

ჩვენს მგზავრებს ეჩქარებოდათ, მასპინძლებს დიდი მადლობა გადაუხადეს და მანქანას მიაშურეს.

პაპა თევდორემ გივი გააყოლა. მინდორში ახალი რუებია გაყვანილი და მარტონი გზებს ვერ გააგნებთო.

მართლაც კარგი ქნეს, გივი რომ წამოიყვანეს, რუსხმული²⁴ ახალი გზით გადაიარეს, მონახეს ნარეკვავის ფონიც და წილკნის ჭალაში ამოჰყვეს თავი. ამ უზარმაზარ ვაკეზე ძველი „ემვითა და ნადირით სავსე“ ტყეებიდან ეს პატარა ოლედა დარჩენილა, წმინდა თელიანია. 200-300 წლის თელებია, ახალი აღარ მოდის, საქონელი ძოვს და ამიტომ მომაკვდავი კორომია, კარგი კია, გადარჩეს, ნორჩნარი წამოვიდეს, წილკნელებმა უნდა შემოღობონ და მოუარონ. სელექციის სადგურში ვერ შევიდნენ, მინდვრები კი დაიარეს. გივი მეგზურობდა. ყანებს მუხლი გაეკეთებინათ, ბევრს უკვე ნაყრი²⁵ ჰქონდა ჩამდგარი.

წილკანი გადაკვეთეს. ნახეს წილკნის საეპისკოპოსო ტაძარი. ძველად „აქ იჯდა წილკნელი და მწყემსავდა სამუხრანოს და ორივე არაგვის ხეობას“ (ქსანსა და არაგვს), მუხრანის ველი სამხრეთით სარკინეთის ქედითაა შემოზღუდული და ჩრდილოეთით ბოდავის ქედით, აღმოსავლეთით არაგვი ჩაუდის, დასავლეთით – ქსანი. სოფლების უმრავლესობა მთის კალთებზეა შეფენილი. სარკინეთის ანუ სხალტბის ქედზეა: წეროვანი, გოროვანი, ჩარდახი, ძველი ქანდა, ახალი ქანდა. ბოდავის ციხის ქედის ფერდობებზე კი: ნატახტარი, (ეს უფრო ვაკეზეა), ახალუბანი, წილკანი, წითელი სოფელი, ძალისი, დამპალო. თვითონ სოფელ მუხრანს კი გული ვაკე უჭირავს.

მუხრანის, ოკმის, ტირიფონისა და საგურამოს ვაკე დაფარულია აღმოსავლეთ საქართველოს ძველი ალუვიური კარბონატული ნიადაგებით. სარკინეთისა და თხოითის ქედის ფერდობები კი აღმოსავლეთ საქართველოს გარდამავალი ტყე-ველის ზონის რუხი ყავისფერი და მთა-ბარის ზონის ქვედა სარტყელის ყავისფერი ნიადაგებითაა დაფარული. ადგილ-ადგილ მდელოს ყავისფერი და შავმიწისებრი ნიადაგებიცაა.

მართალია, ეს ნიადაგები ისე ნოყიერი არ არის, როგორც შავმიწა, მაგრამ გამრჯე მარჯვენის ხელში კარგი და მადლიანია.

სხალტბის (სარკინეთის) ქედის აღნაგობაში მონაწილეობს ოლიგოცენისა და ქვედა მიოცენის ხნოვანების მაიკოპის თიხები და ქვიშაქვები; შუა მიოცენისა და ქვედა შუა სარმატების თიხოვანი ქვიშაქვების ნალექები; ზედა სარმატის ქვიშაქვები და თიხები და ქვედაპლიოცენური კონტინენტალური კონგლომერატები. ბევრი მათგანი კარგად ჩანს შიომღვიმის დეპრესიაზე და სარკინეთის ხევეებში.

ჩრდილოეთით მთა-გორაკების აგებულებაში შედის ქვედა პლიოცენური კონგლომერატები.

მუხრანის მინდორი ნაწილია ქართლის დიდი ვაკისა (საგურამო – მუხრანი – ტირიფონა – შინდისი – დედოფლის მინდორი – დოღლაური). ის ჩაწეულია და ასი მეტრის სიღრმეზე ამოვსებულია მეოთხეულის – ქსნისა და არაგვის ალუვიური ნალექებით, ვაკე დაფარულია ნიადაგის თხელი ფენით. გაღმა, ბოდავის მთები, წილკნის თავზე, აგებულია ქვედაპლიოცენური კონგლომერატებით. ისინი თითქმის 20 კმ. სიგანის ზოლს ქმნის.

ლესურის გადაკვეთის შემდეგ იწყება ტირიფონა, ლიახვს გაღმა, – რუისის ვაკე, დოღლაურის მინდორი, ხაშურის ვაკე, რომლებიც თავისი აგებულებით წააგავს მუხრანის ვაკეს; ამ ვაკეთა ალუვის შექმნაში მონაწილეობას იღებდა მეჯუდა, ლიახვი, ფცა, ფრონე, სურამულა. მტკვრის ძველი კალაპოტი სწორედ ტირიფონა-მუხრანზე გადიოდა და როდესაც მან სამხრეთით გადაინაცვლა, ქსანმა გააპო სარკინეთი, თხოითი და ნასტაკისთან შექმნა შერთული.

მუხრანის ვაკე და ტირიფონა ერთმანეთისაგან გაყოფილია იგოეთის ბორცვებით, რომელსც ლესურა კვეთს. სწორედ ამ ბორცვების მწვერვალზე არის მტკვრის მესამე ტერასის ნაშთი. მტკვარსა და ამ ვაკეთა შორის

მდებარეობს დასახლებული ქედები (საგურამოს ქედი, სხალტბა-სარკინეთის ქედი, თხოითის ქედი, კვერნაქის ქედი, მალხაზის წვერი), რომლებსაც სხვადასხვა ადგილას კვეთს არაგვი, ქსანი, ლეხურა და ლიახვი.

ჰავა აქ ზომიერია და მშვენიერი, ზამთარი – თოვლიანი, რადგან მცხეთა-მუხრანის იგოეთი ისეთი გზაგასაყარია, რომელზედაც გავლენას ახდენს კასპიის მხარეცა და შავი ზღვაც. როდესაც თოვლი კასპიის მხრიდან მოდის, ის იგოეთამდე უწევს, შავი ზღვის თოვლი და ნალექიც კარგად ჩამოდის მუხრანამდე, ამიტომ აქ ეს ზომიერება შეთანხმებულია და საუკეთესოა ატმის, ვაშლისა და მსხლისთვის; მყუდრო ადგილებში ხომ ბროწეული და ლეღვიც ჩნდება, მაგრამ, რასაკვირველია, მათ მცხეთის ზემოთ უჭირთ, ხშირად იყინება ფესვის ყელამდე. ლეღვი გორის მიდამოებში მხოლოდ ბუჩქის სახით გვხვდება, გამონაკლისია ხიდისთავი და ატენი, სადაც ლეღვი კარგად ხარობს, რადგან აქაურ მიკროკლიმატს ვიწრო ხეობა და სამხრეთის ქედები განაპირობებს. ავი ვახუშტიც წერდა, ატენის ხეობა არის „ცხელი და ფიცხელიო“.

გაუძლისი სიცხე აქ არ იცის, ზამთარში ყინვა შეიძლება 12-16 გრადუსამდე დაეცეს და ისიც ცოტა ხნით. არის შემთხვევები, როცა ადრეული ყინვები დააზრობს ხოლმე გამოტანილ ყლორტს და ვაზის რქას.

– ჰოდა, კარგია, ვერ დაემდურება კაცი. მაგრამ აი, ყური უგდეთ ძველ ლექსს, – წამოიწყო გივიმ.

„უფალმა იესო ქრისტემ ქვეყანას ხელი დარია,

მაისში თოვლი მოვიდა, დასცა იანვრის ძალია.

თიბათვემ რთვილი დაავდო, ვაი, ქვეყანა ბრალია.

ვენახები წაგვიხდინა, ლობიო ხომ დამძრალია,

ამ უცოლშვილო ბიჭებსა ცეცხლზე დაუსხა წყალია.

ახლა რილათ ვქნათ ქორწილი, რით გავახართ თვალია“.

– 1909 წელს, 20 მაისს, არდადეგებზე ქალაქიდან სოფელში რომ ავედით, კაკლის ნორჩი ყლორტები გაყინულიყო და გამხმარიყო, – დაუმატა გიორგიმ.

გივიმ თვალი მიაველ-მოავლო წილკანს და ღრმად ამოიოხრა.

– რაო, გივი, რა მოგაგონდა?

– აქ გავატარე ჩემი ბავშვობა.

– მერე და რად წახვედით, მამულ-დედული თუ გქონდათ, ქანდას რას მიაშურეთ?

– პაპაჩემს ჰკითხე; უფროსი ბიჭი 1918 წელს რაღაც მოარულმა სენმა მოუკლა, ორი კი ამ ახლანდელმა ომმა იმსხვერპლა, დედაჩემიც დარდს გადაჰყვა და მარტო მეღა შევრჩი ხელში. აიყარა პაპაჩემმა გული წილკანზე, დედაწული აღარ შერჩა, ბებიაც სულ სასაფლაოზე იყო; მარტო მამულ-დედული ხომ არაა საქმეო, აღარ დადგა და აქ გადმოვიდა.

საწილკნოს გასცდნენ, რამდენიმე ახალი არხი გაჭირვებით გადალახეს და გარგუშაზე გავიდნენ. გარგუშა წილკანსა და მუხრანს შუა მდებარე დაჭაობებული ვაკეა. ძველად სამოვრებად იყო გამოყენებული, მუხრანელთა კამეჩები ძირითადად სწორედ გარგუშაზე მოვდნენ. ძირითადად-მეთქი, რადგან ზაფხულში ქსნის სანაპიროებიც მათი კარგი სამყოფი იყო. უმთავრესად აქაური კამეჩებით მარაგდებოდა ქართლი, თუმცა მოჰყავდათ ბელაქნიდანაც.

დავუბრუნდეთ ისევ ტაბარუკობას. მართლაც, ტაბარუკობა საქართველოსთვის უცხო რამ არ იყო. ბარად, შავბედობის დროს, სოფლები ამოწყდებოდა, ხალხი ილუპებოდა. ვინც გადარჩებოდა, მთას აფარებდა თავს. იქ ბევრი ერთმანეთს და იქაურებსაც უნათესავდებოდა. მტერი მთას ყოველთვის ვერ სწვდებოდა. ხალხის გადარჩენა იქ უფრო ადვილი იყო და ჯანმრთელადაც იყვნენ.

მტერი რომ მოსცილდებოდა ქვეყანას, ნასოფლარებს ხელახლა აშენებდნენ. ნასახლარებზე ხშირად მთიდან ჩამოსული მკვიდრნიც, ახალი ნათესავები, სახლდებოდნენ. ამიტომაც, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ვაკის სოფლებში ჩვეულებრივია გვარები: ოდიშვილი, მიგრიაული, აფციაური, ქურთაული, ბექაური, წიკლაური, თაგაური და სხვა მრავალი. არც იმერული და რაჭული გვარებია სამებარი; საერთოდ კი, მთა ერთ-ერთი წყარო იყო ჩვენი სიცოცხლის გაგრძელებისა. იქნებ ესეც არის მიზეზი იმისა, რომ სხვა ერებზე უფრო ისტორიის ავბედობას ჩვენ გავუძელით.

ჩვენი მგზავრები დიდხანს იყვნენ ჩაფიქრებულები და თითქოს უცბად გამოერკვნენო, ვახტანგმა იკითხა (ალბათ იმიტომ, რომ ისტორიამ დაამძიმა):

– ალაგ-ალაგ ასკილი და პატარა ჯვარი რადაა ყანაში და მინდორში?

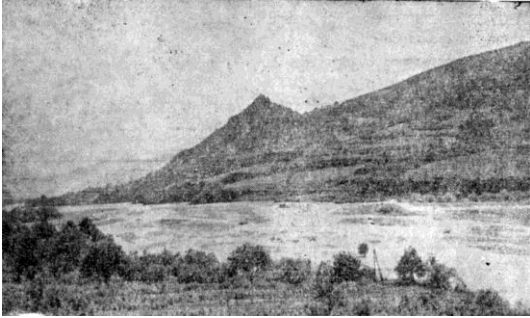
– დასარყულია. თუ ნაჩხატ²⁶ მიწაშია, ეს იმას ნიშნავს, საქონელს ნუ შერეკავთო, სათიბად არის დატოვებულიო. ასეთ ტოტს სარყი ან საყე ეწოდება, თუ ჯვარიცაა დასმული, ეს უკვე ძველი ჩვეულებაა, ჯვარის შეემინდება ეშმაკს და ყანას ვერაფერს დააკლებსო. ასეთი სარყის გაკეთება უწინ იცოდნენ და ზოგმა დღემდე არ დაივიწყა, აღდგომის სწორზე აკეთებენ.

ღვინო და იორდასალამი

მუხრანსა და მუხრანის მეურნეობას გვერდი აუარეს და პირდაპირ დამპალოს²⁷ ვენახში ავიდნენ.

ვენახში დახვდათ მთავარი აგრონომი, იგი გიორგის დანახვამ ფრიად გაახარა. ერთმანეთი მოიკითხეს და გაჰყვეს ქსნიდან გამოყვანილ არხს, რომლის ნაპირები მუხებითაა დაბურული. აქ ერეკლემ და ვახტანგმა მზერა უცნობ თეთრტანა ხეებზე შეაჩერეს. შალვა მიუხვდა მათ და დინჯად დაიწყო:

– ესენი ძელქვებია. კავკასიაში ამჟამად ძელქვის ორი ძლიერი კერაა: კოლხეთი და ლენქორანი, ძელქვა წარსული გეოლოგიური ეპოქის მცენარეა, ასე ვთქვათ, რელიქტი, თითქოს მომავლადი. წარსულში მთელი კავკასიის ვაკის ტყეებში უნდა ყოფილიყო. ეს რომ ასეა, ამას ადასტურებს მთელი ამიერკავკასიის დაბლობის ტერიტორიაზე მისი წყვეტილი არეალი. კოლხეთის, მუხრანის ძელქვები, კახეთში ბაზანურის ძელქვიანი ტყე, ყარაბაღის პატარა კორომი და ბოლოს ლენქორანი. ძელქვა ნამარხებშიც გვხვდება. გახსოვთ, შარშან შირაქში, დათვის ხევი რომ ნახეთ ძელქვის ანაბეჭდები? ეჭვი აღარ არის, რომ წარსულ გეოლოგიურ ეპოქაში ძელქვა ფართოდ ყოფილა გავრცელებული საქართველოში.

ქსანი და შორს წირქოლი

აი, მუხრანშიც, დამპალოშიც არის ძელქვა, ეს კოლხური ელემენტი, მის გვერდით კი ტიპური ველის პირმშობეს – იორდასალამს, უროს, ჭინჭარს, კოპრჩხილას მოუკალათია. არის ბრძოლა ტერიტორიის დასაკავებლად. ვინ გაიმარჯვებს? ჩანს, იორდასალამი იმარჯვებს, ესე იგი ველი. იქნებ ტყეები აქ კიდევ შემორჩებოდნენ, რომ ადამიანის გეგმამეუწონელი საქმიანობა არ ჩარეულიყო (ტყეების უსისტემო ჩეხვა, საქონლის ძოვება). დამპალო იმითაცაა ცნობილი, რომ მუხრანული თავანკარა ღვინო სწორედ მისი ფერდობების ზვრების ყურმნისაგან დგება. უნდა აღინიშნოს, რომ იმ ადგილების ზვრებიდან, სადაც იორდასალამია გავრცელებული, ღვინოც გემოიანი, კრიალა, წმინდა და ოდნავ ნაპერწკლიანი დგება.

XIX საუკუნის დასასრულს მუხრანულმა ღვინოებმა პარიზის ოქროს მედალი მიიღო, უცხოელმა სპეციალისტებმა ძალიან მოიწონეს. ალბათ იმიტომ, რომ აქაური ცქრიალა ღვინოები ფრანგულ ღვინოებს წააგავს. მეორეც იმიტომ, რომ კონსტანტინე მუხრანბატონმა მეურნეობა და მეღვინეობა ევროპულ წესზე დააყენა. გარდა ქართული ჯიშებისა, თავის ზვრებში გააშენა ფრანგული ჯიშებიც: ალიგოტე, პინო, კაბერნე. სწორედ ამან დააწერინა, XIX და XX საუკუნის მიჯნაზე, იმ დროისათვის პროგრესულად მოაზროვნე მკვლევარს, მოგზაურსა და ბუნებისმეტყველს, ევგენი მარკოვს:

„მუხრანის ვაკე ცენტრია სახელგანთქმული ქართლის მეღვინეობისა; ამ ბოლო დროს მუხრანულმა ღვინოს აჯობოს ცნობილ კახურ ღვინოებს“. მართალია, ჯობნით ვერ აჯობებს, მაგრამ ის კი უნდა ითქვას, რომ მუხრანული და, საერთოდ, ქართლური ღვინოები თავისებურია, თავისთავადი: მსუბუქი, კრიალა, ოდნავ ნაპერწკლიანი და გემოიანი. ქართლში ასეთი ხალისიანი და ცოცხალი ღვინო დგება გვერდის ძირის ფერდობებზე. განთქმული იყო და არის: ოძისური, ქსოვრული, კასპური, მეჯვრისხეული, ფლავისმანური და სხვ. სწორედ ამ სოფელთან ახლომახლო გვხვდება ძეძვიანებში იორდასალამი. კარგი ღვინოების დაყენებას ხელს უწყობს ისიც, რომ გვერდის ძირის ფერდობები, სამხრეთის ფერდობია, მზვარე ადგილები, მიწაც ხირხატიანი, ბევრგან კირნარი და ღვინოსაც მეტი არა უნდა რა, გარდა მეზვრის გამრჯე და მადლიანი მარჯვენისა.

აქ, ქართლში, ღვინოები ვაკეზეც მოჰყავთ, თუნდაც იმავე მუხრანის ვაკის ღვინო ბევრად არ ჩამოუვარდება დამპალოს, ოძისის, ქსოვრისის ზვრების ღვინოებს.

ვაკის ღვინოც კარგია, მაგრამ ის სიცოცხლე და სიკრიალე აკლიათ, რაც გვერდის ძირის ვენახების ღვინოებს აქვთ.

ამდენი მშრალი ცნობებით არ დაიტვირთონ ჩვენი კოლექტორებიო, გიორგიმ ერთი ამბავიც არ დაივიწყა:

– ამ ორმოციოდე წლის წინ მუხრანის მამულში ამოვედი, სარეველა მცენარეები უნდა შემეწავლა. მეურნეობის დირექტორი კარგად შემხვდა; ცალკე ოთახი მომცა, მერე შორიახლო მდგომ მოხუცზე მიმითითა და მითხრა: „ფულს მისცემ და საჭმელ-სასმელს ეს კაცი მოგიმზადებსო“. თვალში არ მომივიდა: „ამ ბერიკაცმა რა და როგორ უნდა დამიმზადოს-მეთქი“. მაგრამ სადილის დასამზადებლად ფული მაინც მივეცი, მით უმეტეს, დიდი ფუფუნებას არ ვიყავი ჩვეული. „ღვინოს რომელს ინებებთ ალიგოტეს, პინოს თუ მწვანესო“, – შემეკითხა. „მოდით, გავსინჯავ ყველას-მეთქი“ ვიფიქრე და ვუპასუხე: „სამივეს“. „კარგია!“ – მოეწონა პასუხი ჩემს მოხუცს. წავედი სამუშაოდ. გამიტაცა მუშაობამ და საღამოს მშიერ-მწყურვალი დავბრუნდი.

მუხრანის მინდვრებში წყაროები იშვიათია, აქა-იქ ფშაა, ამიტომ ხალხი იმ დროს უმეტესად არხის წყალს სვამდა. მაშინ გაზაფხული იყო, არხში წყალი მღვრიე მოდიოდა და, რასაკვირველია, ვერ დავლევდი. ოფლში გავიწურე და ალბათ წარმოიდგენთ, როგორი მწყურვალი და მშიერი დავბრუნდებოდი.

სუფრა გაშლილი დამხვდა. სუფრა კი არა, იმ დროისათვის ზღაპარი იყო. ერთი, კოხტა ლარნაკით მაგიდაზე ვარდის მშვენიერი თაიგული იდგა. ლარნაკში სულ სამიოდე ვარდი იყო, მაგრამ ისე შეგუებული ერთმანეთთან, რომ თვალს მოგჭრიდა. ერთი ქათმიდან ხუთი თავი საქმელი გაეკეთებინა, ერთმანეთზე უმჯობესი. მჭადი გამოეცხო, მჭადი კი არა ნაზუქი იყო, მერე ახალი ბოლოკი, კიტრი, მწვანელი!

– კაცო, საიდან, როგორ? ეს რა ხელოვანი ყოფილხარ!

– მე, შენი ჭირიმე, მუხრანბატონის მზარეული გახლავარ. თვრამეტისა თუ ოცი წლისა გახლდით, პარიზში გამგზავნა და კულინარიის სკოლა-აკადემია დამამთავრებინა. სამი წელი ვიყავი იქა. ჩვენებური ბულღამა გავუკეთე მწვანელით შეზავებული და სულ თითები ჩაიკვნიტეს ჩემმა ფრანგმა მასწავლებლებმა, თურმე არა სცოდნიათ. მაშ, რა გგონიათ, თქვენზე ნაკლები კი არა ვართ-მეთქი, – ვფიქრობდი.

– მარტო ამიტომ აცხონოს მუხრანბატონი, სხვა ცოდვები ღმერთმა შეუნდოს! – და ჭიქა-ჭიქას მივუჯახუნეთ. ჩემთან მაინც არ ისადილა: ასე არა ვარ ნაჩვევიო.

– როგორც ვხედავ, ღვინოს არ ეტანები. ცალკე ვისადილებ და ამ საღვინეებს, როცა მაგათთან პირისპირ დავრჩები, უფრო მეტს გავაგებინებ, – მითხრა ღიმილით.

მეორე დღეს, სადილისათვის ფული რომ მივეცი, მითხრა: ღვინოს ისევ სამივეს მოგართმევო. მეც სიამოვნებით დავთანხმდი.

სიტყვამ მოიტანა და ცოტაოდენი სამუხრანოს ამბებიც გაიხსენეს.

ოქროს კარიანი

ისტორიკოსების (დ. გვრიტიშვილი) აზრით სამუხრანბატონო XVI ს. პირველ ოცეულში ჩამოყალიბდა. აი, რას ამბობენ: „ XV საუკუნეში საქართველო სამეფო-სამთავროებად დაიშალა. ერთხანს ცენტრმა სცადა ამ პროცესისათვის ხელი შეეშალა და მთლიანობა შეენარჩუნებინა, მაგრამ ამ საქმეში ცენტრალური ხელისუფლება უძლური აღმოჩნდა.

1490 წლის დარბაზის შემდეგ საქართველოს სამეფოებს შორის ერთგვარი შეთანხმება მოხდა. კონსტანტინე ქართლის მეფე (1478-1505) ალექსანდრე კახთბატონს (1476-1511) დაეხაზა და საზღვრებზეც მოურიგდა. მშვიდობა ჩამოვარდა ათაბაგთან და ალექსანდრე იმერეთის მეფესთანაც, მაგრამ ეს მშვიდობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. კონსტანტინეს ჰყავდა შვიდი ვაჟი – დავითი, გიორგი, ბაგრატ, დიმიტრი, ვახტანგი, ალექსანდრე და მელქისედეკი“.

„კონსტანტინეს გარდაცვალების შემდეგ ქართლის სამეფოს ტახტზე ავიდა კონსტანტინეს უფროსი ვაჟი – დავითი (1505-1525). იგი, ვახუშტის დახასიათებით, „იყო ლმოზიერი, ბრძოლაშილილობათა და შფოთთა მოძულე და მოყვარე მშვიდობისა“. მიუხედავად ამისა, დავითის დროს, საქართველოს მტერი რამდენიმეჯერ შემოესია. იმერეთის მეფე ალექსანდრე დიდი ლაშქრით ქართლში გადმოსულა და „ქორონიკონსა რაჟე (1580 წ.) აქა ალექსანდრე მეფემან გორი დაიჭირა“.

თუმცა დავითმა ისევ მალე დაიბრუნა გორი, მაგრამ ქართლის წინააღმდეგ ახლა კახეთი ამოძრავდა.

კახეთის მეფეს ალექსანდრეს ორი ვაჟი ჰყავდა – გიორგი და დიმიტრი. ალექსანდრე მშვიდობიან ურთიერთობაში იყო ქართლის მეფე დავითთან. გიორგის არ მოსწონდა ასეთი პოლიტიკა და მამას დაჟინებით ურჩევდა, ქართლზე გავილაშქროთო. როცა გიორგიმ დაინახა, მამა ქართლზე ლაშქრობის წინააღმდეგი იყო, თვითონ შეყარა ჯარი და „დაიწყო ბრძოლა ქართლსა ზედა, რამეთუ დაპყრობა უნდოდა ქართლისა“.

ალექსანდრე განუმარტავდა თავის ურჩ შვილს, ქართლელნიც „მმანი არიან და არა ჯერ არს შენგან ცილობა და დაპყრობა ქართლისა, კმა არს შენთვის კახეთიცაო“.

გიორგიმ დაინახა, რომ მამა და ძმა ხელს უშლიან თავისი გეგმის განხორციელებაში და გადაწყვიტა მათი თავიდან მოშორება. საამისოდ დრო იხელთა და 1511 წელს მამა მოკლა, ხოლო ძმას თვალები დასთხარა. ამის შემდეგ მას გზა გახსნილი ჰქონდა სამოქმედოდ. თავისი თავი „ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა ორისავე ტახტისა და სამეფოს“ გამაერთიანებლად და მპყრობელად და „აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა“ მეფეთ-მეფედ გამოაცხადა“. გიორგი ქართლის წინააღმდეგ წამოვიდა. ვახუშტის ეს ამბავი ასე აქვს გადმოცემული: „ამ ჟამს იდგა დავით მეფე ატენს ტაძრეულითა და მცველითა თვისით, მოუხდა ავ-გიორგი ატენს მეფესა დავითს, ხოლო დავით უსპობით ვერღარა მბრძოლი შევიდა ციხესა შინა ატენისასა, და მოადგა ავ-გიორგი გარს, არამედ იხილა გიორგიმ ვერ შემუსვრა ციხისა და სპანიცა შემოკრებუდიან შემწედ მეფისა

დავითისა, უკან იქცა ავ-გიორგი და წარვიდა კახეთს. გარნა არა იკმია სიბოროტე და კვალად იწყო კირთება, რბევა და ოხრება ქართლისა, რამეთუ ჟამითი-ჟამად მოივლის და აოხრებდის“.

მდგომარეობა სულ უფრო და უფრო რთულდებოდა და საქართველოს გაერთიანების იდეაც თანდათან სუსტდებოდა. სამთავრო-სათავადობების წარმოშობა, რაც ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიური დამაბუნების შედეგი იყო, საბოლოოდ აქარწყლებდა ქვეყნის გაერთიანების შესაძლებლობას. ამას თან ერთოდა საგარეო პირობების მკვეთრი გაუარესება. როგორც ცნობილია, 1555 წელს ირანსა და ოსმალეთს შორის ზავი დაიდო. ამ ზავით საქართველო ორად იქნა გაგლეჯილი. ამიერიდან ეს ორი მტაცებელი ყოველმხრივ ცდილობდა ხელი შეეშალათ ქვეყნის გაერთიანებისათვის (დ. გვრიტიშვილი).

ამ ხანებში სამეფო ოჯახს გამოეყო საუფლისწულო მამულად სამუხრანბატონო, მეფის ოჯახის ერთ-ერთი წევრის სასარგებლოდ.

ვახუშტი თავის ცნობილ შრომაში – „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ დაწვრილებით აღწერს სამუხრანო საზღვარს: „საზღვარი მუხრანისა არს ძეგვისწყლიდან იწრომდე. არამედ აწ აღმოსავლეთ მზღვრის არაგვი, სამხრით მტკვარი, ჩდილოით ციხე ბოდავისა და ტინის მთა, დასავლით გორა ოკამისა, სამხრითკენ გადაჭრილი ხაზი შავტყეისა და წლევისა კასპის ბოლომდე“.

გამოეყო რა სამეფო ტახტს, სამუხრანო ფაქტიურად დამოუკიდებელ საერისთაოდ ჩამოყალიბდა. ერთი კი უნდა ითქვას, რომ ის ისე ავად არ ექცეოდა სამეფო ტახტს, როგორც ქსნისა და არაგვის საერისთაოები, სამუხრანოს ბაგრატიონებმა მოგვეცეს საკმაოდ ნიჭიერი ხალხი: ვახტანგ VI, ვახუშტი და მათი შთამომავლები.

მიუხედავად დიდი ავბედობისა, ვახტანგ VI გამეფებიდან მოკლე ხანში დააარსა სტამბა, რედაქცია გაუკეთა ვეფხისტყაოსანს და ბეჭდურად გამოსცა; დააარსა კომისია, რომელმაც შეკრიბა ქართლის ცხოვრება და შეამოწმა ისტორიული წყაროები. გაიყვანა გზები და არხები, გაამაგრა საზღვრები, „გაჩეხა ტყენი უღრანნი, დაატრიალა წისქვილი და დაასახლა დაბნები“.

ვახუშტიმ დაწერა საქართველოს ისტორია და იმ დროისათვის უბადლო „ლეონრაფია“ საქართველოსი, მისმა ბიძამ, სულხან-საბა ორბელიანმა შეადგინა ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, (რამაც დიდად შეუწყო ხელი ენის სიმდიდრის შემონახვას) „წიგნი სიბრძნე სიცრუისა“, „მოგზაურობა ევროპაში“ და სხვ.

იმ ათიოდე წელში, რაც ვახტანგმა იმეფა, იმდენი გაკეთდა, რაც ზოგს ოთხ-ხუთ ათეულ წელიწადს არ გაუკეთებია, მაგრამ რას იზამ, ავბედობამ თავისი გაიტანა, მოკავშირეებმა უღალატეს, მხარი ვერ აუბეს, დარჩა მარტოდმარტო მტრის პირისპირ და გადაიხვეწა საქართველოდან, აუარებელი ამალით, რომელთა შორის ბევრი იყო ჭემმარტი მოღვაწე...

თუმცა, კმარა ისტორია. გავყვეთ ჩვენს დღევანდელ გზას. მართლაც, ჩვენი მგზავრები წილკნიდან გაჰყვნენ ჩამოხრიოკებულ, ძემძვიან გვერდის ძირს, რომლის ფერდოები ახლო წარსულში მუხრანით ყოფილა დაფარული. აქ ბევრია დაყვავილებული იორდასალამი. ეს მცენარე აპრილში ყვავის და მისი ალისფერი ყვავილები ცეცხლივით ანთია. ეს ნიშნები იმაზე ლაპარაკობს, რომ, როგორც ვთქვით, მათ ნაალაგევზე კარგი ზვრები გაშენდება, მაგრამ ოროკოების გარეშე ვენახი ამ გვერდაზე ძნელია.

დამპალოდან გამოზრუნებულებმა მუხრანის თავზე მთავარ გზას აუხვიეს, გაიარეს სოფელი ძალისი, აჰყვნენ ნარეკვავის ხევის პირს და მჭადიჯვრის ტაძრის გალავნის გვერდით აღმოჩნდნენ. ტაძარი თლილი ქვითაა ნაშენი, მაგრამ აკლია სინატიფე და კენარობა სამთავისისა, სვეტიცხოვლისა, ბეთანიისა და ფიტარეთისა; მაღალია, მაგრამ მაინც თითქოს მიწასაა დანარცხებული, სვეტიცხოველივით კი არ მიიწვეს ლაჟვარდისაკენ ან სამთავისივით აფრენას კი არ აპირებს, არამედ ჩაწოლილია მიწაზე, პროპორციებიც თითქოს დარღვეულია. ჩუქურთმებითაც ღარიბია. ჩანს, რომ საქართველოს დიდ ავბედობათა დროს, XVII საუკუნის მეორე ნახევარშია ნაგები. რას იზამ, მაშინ ასეც რომ მოახერხეს, გასაკვირია.

ერეკლე ხომ ერეკლე იყო, თითქოს მშვიდობაც დაამყარა ჩვენს მხარეში. ხალხმაც ეს შედარებითი სიმშვიდე ერთ ტაეპში გამოხატა:

*მეფე ერეკლეს დროშია შორს მოვაძლე ძროხანი,
დავწექ და ბევრი ვიძინე თავს წავიხურე ჩოხანი.*

მიუხედავად ამისა, მხცოვანი მეფე ცხენს იყო გაკრული, ხან წითელ ხიდთან იდგა თავისი ჯარით, ხან ყარაჩოფში, ხან ენისელსა და ხან საგურამოში.

გიორგიმ ამოიღო ჩანთიდან წიგნი და რაღაცის ძებნა დაიწყო.

– აი, ბიჭებო, ორი პატარა ადგილი ერეკლეს წერილიდან:

„1787 წ. სექტემბრის 23.

ჩვენ მაგიერად ჩვენგან იმედათ მისაჩენელს მიშკარბაშს იოსებს და ქახოსრო მურვანისშვილს მრავალი მოკითხვა უამბეთ. მერე ჩვენი ჯარით ყარაჩოფს ვდგევართ. ქისიყის მოურავი ჩვენთან მოვიდა, ომარხანის ჩამოსვლის ამბავი ჯერ მართალი არა არის რა. ჩვენ სამ-ოთხ რიგად კაცი გვყვანდა ომარ-ხანის შესატყობლად, იმის ჩამოსვლას თუ ასლი ჰქონდა, ჩვენის გაგზავნილის კაცებიდამ ერთიც არის მოვიდოდა და ამბავს მოგვიტანდა. თქვენ მანდაურ საქმეებზე მხნედ და ბეჯითად იყავით და თუ მანდეთკენ ერთი ჯარის ამბავი იყოს რამე, მალე გვაცნობეთ. ენკენისთვის კვ.

ერეკლე“

– აი, მეორეც:

1788 წ. აპრილის 28.

„ჩვენო ღ-ის წყალობავ, შვილო, ბატონო იულონ! ჩვენ მიერ მრავალი მოკითხვა მოგეხსენოს...

ორი რიგი წიგნები რომ მოგეწერა, ეს იმის პასუხები არის. ეგ ელები გამოიყვანე, თავ-თავის ადგილს დააყენე, სოფლებს წაახდენენ. ხრამის თავისკენ და დურნუკისაკენ ამოსწივე, ბედენისაკენ⁸ და იმ მხრისაკენ ყარაულებით და(ა)ყენე. უყარაულოდ ნუ გაუშვებ. ისე მინდა მანდ თქვენ ჯარში ყოფნა, რომ მშიერს კარგი ფლავის ქონა და ჭამა, მწყურვალს კარგი ღვინის სმა, მაგრამ საქმე არ მიშვებ. დავით სარდალია მანდ, გზები კარგად იცის და სადაც სჯობდეს ყარაულები გამოარჩივით და დააყენეთ ბეჯითად. ერეკლე“.

აი, ხედავთ, მოხუცი ერეკლე ხან ჯარშია ნაბდის ამარა, ხან საქმეებზეა, საზღვრებზე მყოფი წერილებს სწერს, თადარიგს იჭერს. პატარა წერილში სამჯერ იმეორებს „ყარაულები გამოარჩიეთ და დააყენეთ“. მერე რა ცოტას მოითხოვს თავისთვის, ფლავი უდიდეს სიამოვნებად მიაჩნია.

– ჰოდა, რაღას ერჩით ხევსურს? – თქვა გივიმ.

– როგორ? – თითქმის ერთხმად ჰკითხეს.

– ხევსურმა ხევსურს ჰკითხა: „ნეტავ რასა ჭამს ერეკლეო. რას და მე შენ გითხრა არ ექნებაო: ღამით ნადებ ხინკალს დილით მოხუხავსაო, ჭერში ნადებ დუმასა და თურთუმელა პანტასაო“.

ყველას გაეღიმა. რამდენიმე წლის ჭერში გაბოლილი დუმა და მწიფე პანტა ხომ ხევსურისათვის მართლაც სანუკვარია, ხინკალზე რომ არა ვთქვათ რა.

– სანუკვარია თუ სანუკვარი იყო?

– ერთიც და მეორეც. ახლა ხევსურ პროფესორს ან ხელოვნების დამსახურებულ მოღვაწეს „თურთუმელა პანტით“ ველარ გააკვირვებ. ისე ხევსურეთში, დასაერთოდ, ჩვენი მთის მხარეებში, ჯერ ბევრია გასაკეთებელი. მთა ჩამორჩა ბარს. მისი სოფლის მეურნეობა ან ძველ დონეზე დარჩა, ანდა ძველსაც კი ჩამორჩა, თანამედროვე ადამიანის მოთხოვნილებას ვერ აკმაყოფილებს. წინათ იცოდნენ, „ბარში რომ ჰკუა დაეკარგებოდათ, მთაში მიდიოდნენ საქმბნელადო“. ახლა კი მთა ცარიელდება, ბარად ჩამოდის. მაგრამ ამაზე შემდეგ... გავყვეთ ერეკლეს კვალს.

– აი, კიდევ მისი ერთი წერილი:

„1787 წ. აგვისტოს 14.

ჩვენო ღ-თის წყალობავ, საიმედოვ შვილო, ბატონო იულონ. მრავალი მოკითხვა მოგეხსენოს. მეორე დღეს რომ შაბათი იყო, ჩვენ აქ გატეხილ ხიდთან მოვედიო⁹, ხვალ აქედან ავიყრებით, წამოვალთ, ზეგ უთუოდ ღ-თით მანდ მოვალთ. მაგრამ საკლავი არ გვყავს და კარგა ჯარი გვახლავს. გვგონია, თქვენ საკლავის თადარიგი გექნებათ, და თუ არა გქონდეს, ამაზე ბეჯითად თავს უნდა შეიდეგათ, საკლავის თადარიგი გვინახოთ. ზეგ რომ ორშაბათია, საკლავი არც ჩვენის ქარხნისთვისა გვყავს და არც ჯარისთვის... ერეკლე“.

აი, ამ გაწამაწიაში იყო, ხან აღმა და ხან დაღმა.

– სწორედ ამიტომ იყო, რომ ქალებიც იარაღს ისხამდნენ, ვაჟკაცი ხომ ნიადაგ კარში იდგა იარაღსხმული, მაგრამ სახლს მაინც უწიოკებდნენ „წუნკალი ლეკები“.

– კაცმა რომ თქვას, ჩვენმა ქალებმა ერეკლეს დროს გაითქვეს სახელი. მარტო მაია წყნეთელი და თამარ ვაშლოვანელი რად ღირს!

თამარსა ვაშლოვანელსა ვაშლი უდგია თავსაო,

რიგი მწიფს, რიგი ყვავილობს იმის საფლავის კარსაო.

აი, რა ლამაზი ლექსით უკვდავყო ხალხმა თავისი გმირი ქალი.

კავკასიის იორდასალამი

– განა ჩვენი თინანო მჭადიჯვრელი ნაკლებია?

– მჭადიჯვრელებს ლეკები დასხმიან, საქონელი გაურეკიათ. მდევარიო, დაუმახიათ და მთელი სოფლის ვაჟკაცობა დასდევნებია. შინ მოხუცები და ქალებილა დარჩენილან. მთავარი მარბიელი ჯარი თურმე ტყეში იყო დამალული და ქორივით დააცხრა მჭადიჯვარს. კიდევ კარგი, გალავანი დაკეტილი დახვდათ. ღამემ მოუსწრო. ლეკებმა გალავანთან დაიბანაკეს. ქალები შეყარა თინანომ, სახლში დარჩენილი იარაღი ააღებინა, ყოველდღიური კაბები ააკალთავებინა და მეორე ხელში ჩირადდნები მისცა. ასზე მეტი ქალი ჩირადდნებით ხელში წივილ-კივილით გამოცვივდა ციხის კარიდან და ეკვეთა ლეკების ბანაკს. ატყდა ცხენთა ჭიხვინი, თქართქური, დაფეთებული ლეკები დიდხანს გონს ვერ მოსულან.

ამ დროს ნარეკვავის ხევიდანაც მოისმა ყიჟინა. ქვემო სოფლებში დაემახათ „მდევარიო“ და სულ რჩეული ბიჭები წამოსულიყვნენ. მაშ, როგორ? ეგრე იყო. სოფელი სოფელს ეშველებოდა. თორემ ისე „ძნა იწოდა და ულო იცინოდაო“. ირიჟრაჟა თუ არა, მეფის ჯარმაც მოუსწრო თურმე, მაგრამ თინანო მკვდარილა ნახეს. მის წინ ორი შუბლგახეთქილი ლეკი ეგდო.

– ყოველი სოფელი ლეგენდადაა ქცეული. აი, როგორა აქვთ გადმოცემული ეგ ამბავი ერეკლეს შვილიშვილებს, დავითსა და ზაგრატს.

„ხოლო წელსა 1751, ქორონიკონსა 441-სა, მოვიდა ნურალბეგი ავარელი (ე. ი. ბატონი მუცალი) ფრიადითა მხედრობითა და მოადგა მჭადიჯვარს; გარნა ერთმან მოხუცმა დედათაგანმა დაუწვა მათ შვიდი საფარი მოტანილი ციხესა ზედა, სძლიეს მუნ მეფეთა მით და მოსწყვიტეს ფრიადი ლეკნი და სირცხვილეული უკან იქცა სასახლემდის თვისა“ (დ. ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. 1941).

„ოი, საკვირველი! ერთმა მოხუცმა დედაკაცმა მჭადიჯვრელმა იხმარა სული მამაცობისა, გამოვიდა ციხით, რამდენიმე ლეკი მოკლა თავისითა ხელითა და რამდენიმე დაუწვა საფარი ხისა ლეკთა, ხოლო უკანასკნელ მოვიდეს იგიცა, რომელსაც დღეს ქებასა მოუთხრობენ შორითა მესტვირენი“ (ზაგრატ ბატონიშვილი. მოკლე ისტორია, 1942).

მესტვირენი მჭადიჯვრელ გმირ ქალს ქრისტინეს უწოდებენ.

– განა სულერთი არ არის, თინანო იქნება თუ ქრისტინე? საქმე ისაა, რომ ქართველი, მჭადიჯვრელი დედაკაცი იყო. ამბობენ, როდესაც ობოლი ბიჭი ოშში მიდიოდა, ზოგი დედა აბჯარს იცვამდა და უჩუმრად ჯარს მისდევდა, რომ თავისი პირმშოს გვერდით ყოფილიყო, თავის დროზე შეეკვივლა, თუ ძაბუნს შეამჩნევდაო. ომიდან ბევრი ვეღარ გამოდიოდა, მაგრამ თუ დედა-შვილი ორივე ცოცხალი გადარჩებოდა, აბა მაშინ იყო თურმე სიხარული!

ამ საუბარში იყვნენ, როდესაც თავზე წამოადგათ ერთი მაღალი, ბრგე და შავგვრემანი ვაჟკაცი.

– ესეც ხომ ამიხდა, რომ ჩვენს მიწა-წყალზე გნახეთ. აბა, წამოზრმანდით! – თითქმის უბრძანა მგზავრებს.

ეს მჭადიჯვრის კოლმეურნეობის თავმჯდომარე იყო.

– თქვენმა მოცემულმა ახალი ჯიშის სიმინდმა გვასახელა, წლეულს 15 ჰექტარი დავეთესე და მომავალ წელს ასამდე ავიყვან.

გიორგისაც გაუხარდა მისი ნახვა, ინსტიტუტთან, სადაც გიორგი მუშაობდა, ამ თავმჯდომარეს ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონდა.

– აი, თინანოსა და ქრისტინეს ჩამომავლობა, – მიუთითა გიორგიმ ბიჭებს. ახლა მაპატიე და ჩამოვლაზე უეჭველად გინახულებო, – ასედა დაითათბირა გიორგიმ, ცოტა არ იყოს, გულნატკენი თავმჯდომარე.

– მეოტი ვინმე ხომ არა ვარ, რომ მერიდები, ჩემი ოჯახი მაინც არ გინდა ნახო? – არ იშლიდა თავმჯდომარე, მაგრამ გიორგიმ მაინც თავისი გაიტანა.

მანქანის წინ ერთი სრელა³⁰ გაბადანი,³¹ მაგრამ რაღაც ნალიტა³² დეკეული ჩადგა და არც იქით მიდიოდა, არც აქეთ. მაშინ თავმჯდომარემ მოხვია ხელი, აიყვანა და გზის გადაღმა გადასვა.

– შე სამგლევე, რაღა შენ ეჩვენე ამ ხალხსა, – უსაყვედურა დეკეულს – ჩვენი საქონელი სულ ასეთი არ გეგონოთ, ჯიშოიანი ნახირი გვყავს, მათი მოცადობა კიდევ უკეთესია. მაწყენინე, მაგრამ შენ, აბა, კაცი როგორ დაგემდურება!

– აბა, ესეც ერთ-ერთი კაი ყმა, თანამედროვე, ძველიც ალბათ ასეთი იყო, არა?

აი, თანამედროვე „გეზელ ქორივით მკივანი“ ვაჟკაცი, ისეთი კოლმეურნეობა აქვს, ბევრი ვერ გაუტოლდება.

– ახლა ამას აღარ იმდერებენ:

მუხრანბატონის ყმობითა ფქვილი ვერ დავდგი გოდრითა,

ვერც ლურჯი ჩოხა ჩავიცვი, ვერც ახალუხი ქობითა,

ვერც დეკეული გავზარდე, ვერც კალო ვლეწე მოზვრითა.

– სიმღერით კი მღერიან, მაგრამ წარსულ დროებსაც იგონებენ მაგით – ასე საუბრობდნენ უკან დაბრუნებულები.

მანქანამ მუხრანს ჩაუარა, ოძისს ქვემოთ ქსნის ჭალას მიადგა. ოდესღაც უღრანი ტყე „სავსე ეშვითა, ნადირთა და ხობითა“ მოსაგონრადაც არ იყო. აღარც მუხა, არც „ჭალა ჯღარდლოვან-ეკლოვან-ჩალიან-ჭანჭრობიანი“. უფრო ფართო რიყეა, ადგილ-ადგილ ქაცვი და ჩიტავაშლა მოსდებია კატაბარდით გადაბურული, ქსანი დატოტვილა და მოგელავს ქვემოთკენ. ჯერ, როგორც ჩანს, მთაში თოვლი მთლიანად არ დამდნარა, მაგრამ

სარწყავ რუებს ჰყოფნის და ქვევითაც მიდის. გოგიას სწრაფად უნდოდა გასვლა. პატარა მწყემსებს ტოტი დაეწვიტათ და თევზაობდნენ; ერეკლემ და ვახტანგმა ვერ მოითმინეს, გაიხადეს ფეხსაცმელი და ჩადგნენ წყალში...

– დაწყვეტა ხომ აკრძალულია, რად დაგიწყვეტიათ?

– ვინც დაწყვეტას გვიშლის, იმან გუშინ წყალი მოწამლა, – თევზი ჭერეხივით ეყარა, რაც აკრიფეს, აკრიფეს, რაც არა და წყალმა წაიღო, – თქვა ერთმა შავტუხა ბიჭმა, რომელიც ხელობდა³³ და ქვის ქვეშიდან მურწა ამოიყვანა. მასწავლეო, – უთხრა ერეკლემ. მაგას რა სწავლა უნდაო, – უპასუხა, – ჩამოდი და მოიხელო.

ვახტანგი კი მეორე ბიჭთან იდგა და კოკოზას სინჯავდა. ერთ კოკოზას პირი ზევით ჰქონდა, მეორეს კი – ქვევით, ეს უკანასკნელი უცნაურად კი იყო დაწული, არა, დაწული კი არა, გადაბმული. ერთნაირი ზომის სუფთა წნელები ასხმული იყო ოთხ მრგვალ რკალზე, რომელთაგან მეოთხე, ბოლოსკენ, პატარა იყო. ამ რგოლებზე მანულის გრძელი წკებლები ბაწრით იყო ასხმული. ქვედა მხრიდან წნელები ჩაბრუნებული იყო და ვიწრო ყელი ჰქონდა. თევზი თუ გადავიდოდა, მოემწყვედოდა, ვერ გამოვიდოდა.

– ეს პირშექვეულია, ზოგი კონსაც ეძახის. ამას, საითაც წყალი მიდის, პირს იქით ვუხამთ ხოლმე, თავთხელებში, თევზი ზევით რომ მიდის, ადვილად გადადის შიგ და უკან კი – უკაცრავად.

– ალბათ იმიტომ, რომ უცხოები ესამოვნებინათ, ორივემ ამოსწიეს კოკოზაც და პირშექვეულიც, ბოლოები გაუხსნეს, დაბერტყეს და რიყზე მურწა, ნაფოტა, ჩხირანა და ფიჩხული აფართხალდა. ბევრი არ იყო, მაგრამ ბიჭებს ესეც ახარებდათ. სწრაფად ჩადგეს კოკოზები წყალში, აკრიფეს ჯერ ისევე მოფართხალე თევზი ერთ პატარა მისურში (თავისებურად დაწული კალათა) და სტუმრებს გაუწოდეს. „რაკი დაესწართ, თევზაობაც ნადირობაა და სანახევროაო“. ბიჭებმა იუარეს: აბა, მგზავრები ვართ, სად წავიღებთო, მაღლობა უთხრეს და გაუდგნენ გზას.

თეზის მუხასთან გავიდნენ და გაჰყვნენ ოკამის მინდორს. თხოით-წლევის ქედის შეფერდებაზე ალაიანი და ალაიანის საბჭოთა მეურნეობის ზვარი მოჩანდა. ქვემოთ, ვაკეზე კი „ფერმა“, მუხრანბატონის ნაყმევი ელების სოფელი. „მწყემსად ჰყავდა, ყაზახიდან ჩამოიყვანაო“, – აუხსნა გვიმ.

ქნისა და ლეხურის წყალგამყოფი ქედის წინა გორების გვერდის ძირზე სოფელი ოკამია შეფენილი. სოფელ ოკამიდან თხოითის ქედის ტყის პირამდე ახალი ზვარია გაშენებული, კარგად მოვლილი და ვრცელი. მინდორში კი რაღაც წყალსაცავი მოჩანს.

– ეს წყალსაცავი კი ტყუილად აუშენებიათ, აქ არც ადგილია მაგისი და ვერც იბოგინებს, – შენიშნა გიორგიმ.

არ დაივიწყეს თეზის ბოლოს მდგარი ეული მუხის სურათის გადაღებაც.

იგოეთის თავზე გავიდნენ, გზის პირას მდგარ წითელ საყდარს ჩაუარეს და იგოეთის შარავზიდან ლამისყანის გზაზე გადაუხვიეს. ერთი კილომეტრის შემდეგ მანქანა დააყენეს და შეერივნენ ბუჩქებს.

ეს ბუჩქნარი, ძველ მუხნარის ნაშთი, ბევრი რამითაა საყურადღებო. ჯერ ერთი, რომ სწორედ იგოეთია კლასიკური ადგილსამყოფელი ქართული ნუშისა; აქ ნახეს პირველად და მეცნიერებისათვის ამ სახელით სწორედ აქედან აღებული ნიმუში აღწერეს. ამ რამდენიმე წლის წინ ეს ადგილივე გახდა ასეთივე კლასიკური ადგილსამყოფელი მაიკოს პეონიასი, ანუ იორდასალამისა. ეს უკანასკნელი სპონტანური ჰიბრიდია, თესლს არ იკეთებს და მრავლდება ფესვის ნაწილებით. ის ჰიბრიდია ორი იორდასალამისა: ველის წვრილფოთლებასი და კავკასიურისა – ულამაზესია, ორივე მშობლისგან მხოლოდ საუკეთესო ნიშნები გამოჰყვა.

ლელა და მაიკოს იორდასალამი

ბიჭებმა იპოვეს ორი ძირი, მაგრამ გიორგიმ ნება არ მისცა, საჭერბარიუმოდ ამოეღოთ. ისიც დავაშავე, რომ წინათ შედარებით ბევრი ავიღეთო, ამას უნდა გავუფრთხილდეთ ისევე, როგორც სხვა იშვიათ მცენარეებს.

საერთოდ, კოლექციონერებმაც უნდა დაინდონ მრავალი მცენარე და მხოლოდ აუცილებელი და ძალიან მცირე აიღონ კოლექციისათვის.

ჩვენი მგზავრები ტკბილი საუბრით იგოეთის მთას თავზე მოექცნენ. მათ წინ იშვიათი სურათი გადაიშალა: დასავლეთით – ლეხურის ხეობა, შორს – ტირიფონა, აღმოსავლეთით – ქსნის ხეობა, მუხრანის ვაკე, ლამაზი სოფლებით; არაგვის გაღმა – საგურამოს დაბლობი თავისი ლამაზი ქედით და ილია ჭავჭავაძის სახლით.

– გაიშალა ქართლის სოფლებიც...

– აბა, დღეს რამდენი ლეკიანობა მოვიგონეთ... აშენებდნენ ციხე-კოშკებს და მის ახლოს შენდებოდა სახლიც. ზოგჯერ დარბაზიდან დარანი³⁴ პირდაპირ ციხე-კოშკში შედიოდნენ. ციხე-კოშკს შორს ვერ სცილდებოდნენ. ამის გამო ძმა რომ ძმას ეყრებოდა, სახლის კარს შუაზე უყოფდა. ახლა კი სულ სხვაა, ხალხს ფართოდ უნდა ცხოვრება.

– რა კოპწიაა სამთავისის ტაძარიც...

ძირს მართლაც ფართოდ გაშლილი სოფელი სამთავისი და ქვემო ჭალა მოჩანდა. ეს ორი სოფელი თითქოს შეერთებულა. სოფელს მრავალი კოპწია სახლი ამშვენებს. სამთავისი ჩვენი საეკლესიო ხუროთმოძღვრების დასრულებული, დახვეწილი, უკვდავი მარადმჟღერი სიმფონიაა. ამით დასრულდა ჩვენი ტაძრების ფორმის ძიება. სამთავისის აგება 1030 წელს დაამთავრეს. კედლები შემკულია იშვიათად ფაქიზი ჩუქურთმებით, კედლისავე კიდეებზე ამოტვიფრულია ნაზი, ცისკენ ატანილი სვეტები, რომლებიც თაღებით მთავრდება. თვალწარმტაცია ჩრდილო-აღმოსავლეთის კედელი, რომელიც თაღებით და ამოტვიფრული სვეტებითაა შემკული. კანკელის სარკმლის ზევით მოთავსებული ჩუქურთმა შესანიშნავი ჯვრით მთავრდება. აქ ჩანს ჩვენი ასიმეტრიული სიმეტრიის სიბრძნე, რომელიც ადამიანის გულს ასე სიამით ეფინება; ლამაზად სხედან საკუთხის ქვებიც; ბალავარი გამოყოფილია კედლებისაგან.

რასაკვირველია, ვერც სამთავისი გადაურჩა ჩვენს ავბედობას. ჩამოანგრის მისი ყარყარა გუმბათი. XVII საუკუნეში შეაკეთეს, მაგრამ ამ საუკუნის სტილმა ვერ შეარყია მისი სილამაზე და სინატიფე, კენარობა.

თბილისში ქაშვეთი 1914 წელს ააშენეს, ის თითქოს იმეორებს სამთავისს, მაგრამ რაღაც აკლია, სამთავისის სინატიფე, ალბათ. შორს, ტირიფონის სოფელ კირბალის უკან, ხევში, იკორთის ტაძარია. ის XII საუკუნეშია აგებული, 1172 წელს. არქიტექტურულად სამთავისს უახლოვდება, კოპწიაობით კი ჩამორჩება მას, თუმცა სამთავისის თითქმის ყველა მოტივს იმეორებს. გეგონება, ერთსა და იმავე ხუროთმოძღვარს აუგიაო. არადა, მათ აგების თარიღებს შორის განსხვავება 140 წელზე მეტია. შესანიშნავია ჩუქურთმა, მათი განაწილება კედლებზე; გუმბათს ირგვლივ ულამაზესი ჩუქურთმებით დამშვენებული 12 სარკმელი უვლის.

როგორც სამთავისს, ისე იკორთას მეტი მოვლა და პატრონობა სჭირდება და არა მარტო მათ.

ერთი უცნაურობა კი არის. იკორთა ქსნის ერისთავების საძვალეა. სამთავისი კი, უმთავრესად, ამილახვრებისა. საამილახვრო და ქსნის საერისთავო, როგორც უკვე ითქვა, ხშირად ესხმოდნენ ერთმანეთს, იყო შფოთი და ერთმანეთის რბევა.

დაისი უკვე ქედის წვერიდან იცქირებოდა, ჩვენი მგზავრების მანქანა ლამისყანის სკოლის ეზოში რომ შეგრივდა. სკოლის დირექტორი გამოეგება. რუბენმა ბაღლები ჩაკოცნა, სხვებს ხელი ჩამოართვა და გიორგის ხუმრობით უსაყვედურა, თუ აქეთ აპირებდი წამოსვლას, რატომ ადრე არ შემატყობინეო. მასპინძელი აუძღვა სკოლის ფართო აივანზე, რომელიც წინათ ერთ-ერთი ერისთავის სასახლე იყო, იქვე ჩანდა ორბელიანთა ნასახლარიც.

დილით ლამისყანიდან ჩამოსულები, ქსანზე ფონით გავიდნენ და უკან მოიტოვეს ქსნის რიყე.

დაე, ივოცხლოს ხობობმა და ირემმა

ადამიანის უარყოფითი, უგუნური ზემოქმედების შედეგად სრულიად ქრება მრავალი გარეული მცენარე, ნადირი და ფრინველი. „გარეული ცხოველებიდან 10 სახეობა მოისპო 1710 წლამდე, 20 სახეობა XVIII საუკუნეში, ამდენივე – XIX საუკუნის ორმოცდაათიან წლებამდე, ორმოცდაათი – 1850-დან 1900 წლამდე, ამდენივე (ე. ი. 50) 1901 წლიდან. ყოველწლიურად ერთი სახეობა მაინც ისპობა“ (ჟ. დორსტი).

საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე, ბელოვეჟის ტყეში 150 წმინდა სისხლის დომბალაა, აქედან 120 ტყეშია გაშვებული.

ევროპაში ამოწყდა მრავალი მტაცებელი, პირველ რიგში – ლომი. დათვი საფრანგეთში ფართოდ იყო გავრცელებული. ახლა მხოლოდ პირენეის მთებშია, უკანასკნელი დათვი საფრანგეთის ალპებში 1921 წელს მოკლეს.

ასევე ისპობოდა ნადირ-ფრინველი და მათთან ერთად ტყეც. ამერიკაში, განსაკუთრებით ევროპელთა დასახლების შემდეგ, ერთი საუკუნის მანძილზე მრავალ მტატში მთლიანად მოსპეს ტყე. ასე მაგალითად, მასაჩუსეტში 1754 წელს ყოველ მცხოვრებზე 9, 71 ჰა ტყე მოდიოდა, 1800 წელს – 4, 45 ჰა, 1830 წელს – 3, 24 ჰა. შედეგად მოისპო ნადირ-ფრინველიც. 1909 წელს 1500 დოლარიანი პრემია დააწესეს მისთვის, ვინც ერთი წყვილი მოხეტიალე მტრედის ბუდეს უჩვენებდა (ევროპელთა მოსვლამდე კი ისინი მრავლად იყო).

ბიზონი ამერიკაში (XIX საუკუნის დასაწყისში) ითვლებოდა 75 მილიონი სული. 1870 – 1875 წლებში ყოველწლიურად კლავდნენ 2, 5 მილიონ ბიზონს, ატყავებდნენ, ხორცს ველად ტოვებდნენ, ტყავი მიჰქონდათ... 1885 წელს მოკლეს უკანასკნელი ბიზონი და ამგვარად, სულ ოციოდე წელში მოსპეს 75 მილიონი

სული. 70-იანი წლებიდან კი დაიწყო მათი ძვლების (რომლითაც მოფენილი იყო ამერიკის პრერიები) შეკრება, რათა სასუქად გადაემუშავებინათ.

ევროპა და აზია ყველაზე ადრე დასახლდა და ამის შედეგად პირველყოფილი ბუნება ყველაზე მეტად დაზიანდა. იჩეხებოდა ტყეები, ნატყევარზე სახლდებოდა ხალხი. ისინი ახალ-ახალ მიწებს აახოვებდნენ და საბოლოოდ პირველადი საფარი მოისპო. მოისპო, პირველ რიგში, ტყეები. ტყეების შედარებით გეგმაზომიერად მოვლას და დაცვას მხოლოდ XVIII საუკუნის დასაწყისში მიაქციეს ყურადღება.

„ევროპაში თანამედროვე ცხოველებიდან, – განაგრძობს დორსტი თავის შესანიშნავ წიგნში, – „მანამ, სანამ მოკვდება ბუნება“ – პირველ რიგში ამოწყდა ტური (დომბა). XIX საუკუნიდან რუსეთ – პოლონეთის საზღვრებზელა გვხვდებოდა. ბოლოს იქაც მოისპო.

ასეთივე დღე დაადგა ევროპულ დომბას, ის ბინადრობდა კავკასიიდან ბელგიაში, მაგრამ მოსპეს, პირველ რიგში – ევროპაში, მცირე ნახირილა შერჩა ბელოვეჟის ტევრს, პოლონეთის აღმოსავლეთ ნაწილში. 1892 წელს იქ ითვლიდნენ 375 სულს. პირველმა მსოფლიო ომმა დომბებსაც ცუდი დღე დააყენა. უკანასკნელი მოკლეს 1919 წელს, მხოლოდ ზოოპარკში დარჩა რამდენიმე სული და მათი საშუალებით კვლავ მოამრავლეს პოლონეთსა და საბჭოთა კავშირში.

1921 წელს მოკლეს უკანასკნელი კავკასიური დომბა, ეს იშვიათი და ძვირფასი ძუძუმწოვარი, რომელიც კავკასიონის დასავლეთ ნაწილის ტყეებში ცხოვრობდა.

გასულ საუკუნეებში კი კავკასიაში დომბა დიდ ტერიტორიაზე იყო გავრცელებული, 1930-1935 წლებში, როდესაც სევანის ტბიდან არხი გაჰყავდათ, მიწის თხრის დროს აღმოაჩინეს დომბას ჩონჩხი, მასთან ერთად კი კვერნის და ტყის სხვა ბინადართა ჩონჩხები. ეს უკვე იმას ნიშნავს, რომ, თუ XX საუკუნეში ის მხოლოდ აფხაზეთის მთებში იყო, გასულ საუკუნეებში მთელ კავკასიაში ყოფილა გავრცელებული. სევანის ტბის მიდამოები დღეს მოშიშვლებულია უკვე ისევე, როგორც სომხეთის დიდი ნაწილი. აქ ტყეები მოსპო ჟამთა სიავემ და ადამიანის წინდაუხედაობამ. ტყეების მოსპობამ თან გადაიყოლა დომბაც, კვერნაც და ტყის სხვა ცხოველებიც. სევანის ტბამ რომ უკან დაიხია წყლის გადაშვების გამო, ფსკერზე ირმის უამრავი რქა იპოვეს. კავკასიონზე ბინადრობდა ულამაზესი ცხოველი ნიამორი. ისიც რამდენიმე ათეულია დარჩა, მაგრამ აი, უკვე ათი წელია, აღარავის უნახავს.

ერთი დღის ნანადირევი, ფოტო კალინოვსკისა 1941 წ.

საქართველოს ველებში აღარ არის ქურციკი (ჯეირანი). ჯერ კიდევ 1940 წელს ამ შესანიშნავი, ლამაზი ცხოველის დიდი არვეები ძოვდნენ და დანავარდობდნენ შირაქისა და ელდარის ველებზე. ამბობენ, აზერბაიჯანის ვაკეებზე, ველებში და ნახევარუდაბნოებში კიდევ არიანო, მაგრამ აქაც ალბათ ერთ-ორ ათეულს ითვლიან. 1945 წლამდე კი უთვალავი იყო, უზარმაზარი არვეები ძოვდნენ აზერბაიჯანის ველებში და ნახევარუდაბნოებშიც. მაგრამ თოფ-ავტომატი და „ვილისის“ ტიპის ავტომანქანა პირველ რიგში ამ ლამაზ ცხოველს მოველინა უბოროტეს მტრად.

დურაჯი 1950 წლამდე ბლომად იყო საქართველოს ველებსა და ჭალის პირებში, მაგრამ უკვე 1955 წლისთვის ვერც მონადირეები პოულობდნენ და ვერც ზოოლოგები. 1960 წლიდან დაიწყო მისი სხვა რესპუბლიკებიდან შემოყვანა და ხელოვნური მოშენება.

ასეთივე დღეში ჩაცვივდნენ ხოხობი, გნოლი, კაკაბი.

ერთ-ერთი მიზეზი მათი ამოწყვეტისა ისიცაა, რომ, როცა დიდი რაოდენობით შხამიან ქიმიურ ნივთიერებებს ვიყენებთ სოფლის მეურნეობის მავენებელთა წინააღმდეგ, ანგარიშს არ ვუწევთ სხვა ცოცხალ არსებებს.

ფუტკარი საქართველოს სოფლის მეურნეობისათვის მნიშვნელოვანია არა მარტო იმიტომ, რომ ძვირფას პროდუქციას იძლევა, (თაფლს, ცვილს, სამკურნალო შხამს), არამედ იმითაც (და განსაკუთრებით ჩვენთვის), რომ მასზეა დამოკიდებული ხილის ბაღების მოსავლიანობა. თითო ჰექტარ ბაღზე ერთი-ორი ძირი სკა მაინც უნდა იდგეს. ცნობილი ფაქტია, რომ როდესაც ავსტრალიაში ჩვენებური ხილის (ვაშლის, მსხლის, ატმის და სხვ.) ბაღები გააშენეს, ისინი მოსავალს არ იძლეოდნენ, სანამ ერთმა ფერმერმა არ მოიფიქრა და ევროპიდან ფუტკარი არ ჩაიყვანა.

წამლავენ ბაღებს, ებრძვიან მავენებლებს და ხშირად ავიწყდებათ, რომ ფუტკარი მწერია და სხვა მწერებთან ერთად ისიც იწამლება და იხოცება.

მრავალი ფრინველისა და ნადირის მოსპობა დაკავშირებულია ტყეების მოსპობასთან.

ირანისა და მცირე აზიის უტყეობის მიზეზებზე ჯერ კიდევ მარქსი და ენგელსი წერდნენ, ირანის ცენტრალური ნაწილი უდაბნოდ ტყეების უდიერად და წინდაუხედავად მოპყრობამ გადააქციაო. არის საბუთები, ვიფიქროთ, რომ აფრიკაში საჰარის უდაბნო ჩვენს ერამდე 5-6 ათასი წლის წინათ ტროპიკული ტყით იყო დაფარული. საბჭოთა მეცნიერი ლ. როდინი მოგზაურობდა სირია-მესოპოტამიაში, რათა გეობოტანიკური კვლევის შედეგად დაესახა ღონისძიებები იქაური მცენარეულობის (ველისა და ნახევარუდაბნოს ბალახეულობა) გასაუმჯობესებლად და საძოვრების აღსადგენად.

ამ მუშაობის დროს ის მოხვდა ჩერქეზების ერთ სოფელში. იმ ჩერქეზებისა, რომლებიც ოსმალეთში გადასახლდნენ გარსული საუკუნის მეორე ნახევრის დასაწყისში რომანოვთა იმპერიის მიერ კავკასიის მთიელების დაპყრობის შემდეგ. მოხუცები უამბობდნენ: „ჩვენი სოფლის ახლოს ტყეები იყო, მაგრამ მოვსპეთ, ვჩეხავდით, საქონელს ვამოვებდით, დღეს კი იქ იმდენი ბალახიც აღარ არის, ჩვენი ცხვარი, აქლემი და ცხენი გამოვკვებით, ამ ცოტა ხანში უნდა ავიყაროთ და აქედანაც გადავსახლდეთ“.

როგორც უკვე აღვნიშნე, ტყით იყო დაფარული სომხეთის ზეგანი, დღეს რომ ქვაყრილითაა სავსე, ასევე ტყით იყო დაფარული ჯავახეთი, უტყეო მესხეთი, წალკა-ზურტაკეტის მხარე, თბილისის მიდამოები და სხვა რაიონები.

XX საუკუნის ოციან წლებამდე აღმოსავლეთ საქართველოს მდინარეების: მტკვრის, ალაზნის, ივრის, ქსნის, ლეხურის, მეჯუდის, დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ფრონეების, ქციის, ალგეთის, თემძის, ძამას და სხვათა ხეობები – დაბურულ და შესანიშნავ ჭალის ტყეებს ეჭირა. ამ ტყეებში თავისებური, ჭალისათვის დამახასიათებელი ხეები იყო გავრცელებული. ხვალო, ოფი, რამდენიმენაირი ტირიფი, გრძელყუნწა მუხა, კორპიანი თელა, ჩვეულებრივი თელა. ამავე ტყეებში იყო სხვა ტყის მონაწილეებიც: მინდვრის ნეკერჩხალი, იფანი, მაჟალო, პანტა, შავი კუნელი, წითელი კუნელი, ტყემალი, შინდი, ზღმარტლი, ქაცვი, კვიდო, ჯახველი, ჩიტავაშლა, კოწახური და მრავალი სხვა. ხეებზე ახვეულიყო მრავალნაირი ლიანა: ეკალიჭი, ღვედკეცი, კრიკინა, სურო, სვია. ბალახიც მაღალი იზრდებოდა; ავი ვახუშტიც აღწერს – „ლელიან-ჭანჭრობიანი“ ჭალაო.

ამ ტყეს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა სოფლის მეურნეობისათვის: ბალ-ვენახისათვის აქედან გამოჰქონდათ სარი, მარგილი, ჭიგო, სახლის მშენებლობისათვის საჭირო მასალა (მუხის თავზე, კოჭი, ბომი, ჭერი). გუთან-ურმისთვის (გუთანის ყელი, ურმის ხელნა, უღელი, ორთითი და სხვ.), ბალ-ვენახის შემოსალობად ჯალჯი (ქაცვი, ჩიტავაშლა, კუნელი, კოწახური), შეშა და ფიჩხი. ჭალის ტყის მოვლა შესანიშნავად იყო დაყენებული. აქ არსებობდა: სასარე, საჯაჯლე, საშეშე, სამასალე და სხვა ნაკვეთი, ყველა მათგანს თავისებურად უვლიდნენ. თუმცა, ამ ტყეს სხვა მნიშვნელობაც ჰქონდა: აქ ბინადრობდა მრავალნაირი ნადირი: ირემი, შველი, გარეული ღორი, მგელი, ტურა, მელა, მაჩვი, კვერნა, წავი, დედოფალა, გარეული კატა, ფოცხვერი, მურა დათვი, ოლოლი, ბუკიოტი, ჭოტი, ბუკნა ჭოტი, ქორი, ალალი, შავარდენი, მიმინო, ბორა, ძერა, ჩხიკვი, ხეკოდალა, კაჭკაჭი, (ნაპირისკენ), შაშვი, მტრედი, გვრიტი, მიგვინი, ქედანი, ნაპირებზე – ხოხობი, კაკაბი, დურაჯი, გნოლი და მრავალი სხვა წვრილი ფრინველი. ყველა მათგანს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ბუნებაში, სოფლის მეურნეობის დიდი მეგობრები არიან. მაგალითად ქორი, ძერა, შავარდენი, მიმინო და მისთანები სპობენ თავგებსა და მღრღნელებს.

წინათ მინდორში ყოველთვის იდგა თითო-ოროლა ხე, საჩრდილობელი მინდვრის მუშისა; როცა არ უნდა შეგეხედათ, კენწეროზე უეჭველად იჯდა ან ქორი, ან ძერა, ან მიმინო და შავარდენი. გასცქეროდნენ მინდორს, შენიშნავდნენ თუ არა თავგს ან მისთანას, დააცხრებოდნენ და აიტაცებდნენ. ასევე, ღამით დარაჯობდნენ მინდორს ბუსმაგვარნი (ოლოლი, ზარნაშო, ბუკიოტი, ბუკნა ჭოტი და სხვ.). მელიაც ხომ იყო და არის სოფლის მეურნეობის მეგობარი – მღრღნელების უდიდესი მტერი.

ტურა და მგელი სანიტრები არიან, სპობენ ლეშსა და პირველ რიგში სუსტსა და ავადმყოფ ცხოველს, რაც ხელს უწყობს გარეული ნადირის შთამომავლობის გაუმჯობესებას.

ეს ცხოველები და ფრინველები უშუალოდ ზიანს აყენებენ სოფლის მეურნეობასაც, მაგრამ მათ მიერ მიყენებული ზარალი ნაკლებია სარგებელზე. რასაკვირველია, საშუალება არ უნდა მიცვეთ, რომ რომელიმე მათგანი ძალიან გამრავლდეს და დიდ ზიანს გვაყენებდეს.

შესანიშნავი სარეწაო და ცხოველები და ფრინველებია: კვერნა, მაჩვი, ირემი, შველი, დათვი, გნოლი, ხოხობი, დურაჯი, კაკაბი, მტრედი, მიგვინი, ქედანი და სხვ., მაგრამ სულ რაღაც ოციოდე წლის განმავლობაში მოვსპეთ ჭალის ტყეები და მათ გაჰყვა ის ფრინველები და ცხოველებიც, რომლებზეც ზევით ვლაპარაკობდი. თავმესაფარი აღარა აქვთ, თავმესაფრად არ გამოდგება თითო-ოროლა პატარა კორომი. ბოლო ხანებში ყურადღება მიექცა ჭალის ტყეების აღდგენასაც, მაგრამ ეს ტემპი ვერ აღმოფხვრის იმ ხარვეზს, რომელიც ჩვენს ბუნებაში არსებობს.

ასევე მოისპო ის წარაფები და ცალკეული ხეები, რომლებიც ჭალის გარეთ იყო ჩვენს მინდვრებში. ესენიც დიდი დანაკლისია. პატარა ფრინველები (ნიბლია, ღობემძვრალა, ნარჩიტა, ღაჟო, ყაჯარა, ღრეცელა და სხვ.) მუსრს ავლებდნენ მწერებს. ამჟამად ძნელი საპოვნელია ნიბლიაც და ღობემძვრალაც. წარსულში მონადირეობის შემზღუდავი არავითარი წესები არ არსებობდა, ხოცავდნენ დაუდევრად, ასობით და ათასობით.

„არამედ მთასა ამას შამბიანი ეწოდების შამბ-ბალახის სიმაღლისგან, რამეთუ ცხენოსანი კაცი და რქოსანი ირემი არ გამოჩნდების... ამ მთათა შინა არს ირემთა სიმრავლე ჯოგ-ჯოგათ და ზროთ და სხვათა ნადირთაც მოინადირა მეფემან ვახტანგ. და მოკლეს დღესა ერთსა 180“ (ვახუშტი)³⁵.

რასაკვირველია, დღევანდელი თვალსაზრისით 180 ირმის ერთ დღეს მოკვლა უდიდესი ბოროტებაა, მაგრამ ამ ფრიად დიდმოღვაწე მეფის დასაცავად უნდა ითქვას, რომ შამბიანი მაშინ ოსმალეთის მოსაზღვრე ტერიტორია იყო. როგორც ჩანს, ვახტანგს იქ ჯარის მზადება მოუწყვია და მტრისთვის უჩვენებია, მაინცდამაინც ნუ გადიდგულდებითო. თუმცა, საერთოდ, იმ დროს და შემდეგაც, დიდად არ დაგიდევდნენ ასობით გარეული ნადირის ხოცვას.

1900 წელს პეტერბურგში გამოსცეს წიგნი: „კავკასიის ნადირობანი“ (შეადგინა მე-16 გრენადერთა მეგრული პოლკის შტაბს-კაპიტანმა ა. კალინოვსკიმ). ამ დიდ ალბომში მოთავსებულია სურათები და აღწერილია რუსეთის მეფის, მეფის ოჯახის წევრების, პოლკისა თუ სხვა პიროვნებათა ნადირობანი. ესაა თვალნათელი დოკუმენტი იმის შესახებ, თუ როგორ სპობდნენ ნადირს კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში. ზოგიერთ ფოტოსურათზე თქვენ ხედავთ 10-20 დახოცილ ირემს, 40-50 გარეულ ღორს, ასეულ ფრინველს და სხვ.

აღწერილია ნადირობა ბორჯომში, ქციაზე, ალგეთზე, გარდაბანში, ჩრდილოეთ კავკასიაში და სხვაგან.

ხშირია ასეთი წარწერები:

„დიდი მთავრისა მიხეილ ნიკოლოზის-ძის ნადირობა.

ოთხი დღის ნადირობის შედეგი – 18 ირემი“.

„ერთი შემოვლის შედეგი 20 გარეული ღორი“.

„ერთი დღის ნადირობის შედეგი 15 ღორი, 2 ირემი, 2 ტურა, 1 კატა“.

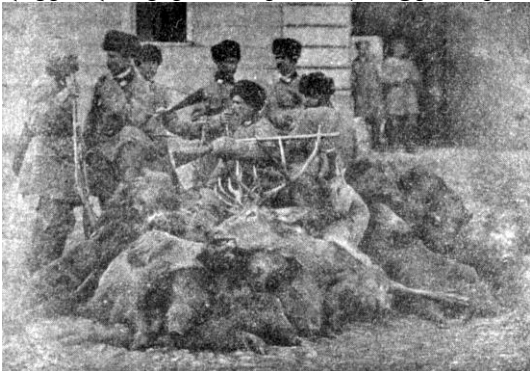
„...18 ღორი, 3 ირემი, 3 მგელი, 2 ტურა“.

„ყარაიაში დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის-ძის ნადირობა. 16 ღორი, 2 მგელი, 1 ტურა“.

„ბორჯომში მიხეილ ნიკოლოზის-ძის ნადირობა. ერთ დღეში 7 ირემ-ლაღი“.

„ყარაიაში დიდი მთავრის მ. ნ. ნადირობა. ორი დღის ნადირობის შედეგი 41 ღორი, 2 ირემი, 3 ტურა“.

ბევრ სურათს დახოცილ ნადირთა რაოდენობა არ აწერია, სამაგიეროდ, მთებია დაყენებული დახოცილი ნადირისა, 40-50 გარეული ღორი, ირემი, შველი და სხვა იშვიათი არაა. ასეთი დაუნდობელი განადგურება, მათი თავშესაფარის მოსპობა კატასტროფულად ამცირებდა ნადირ-ფრინველს და როდესაც მოვიფიქრეთ დაცვა, დასაცავი თითქმის აღარაფერი იყო.

ასე ანადგურებდნენ წარსულში გარეულ ნადირს, ფოტო კალინოვსკისა

ასევე, სავსე იყო ნადირით მუხრანისა და არაგვის ჭალებიც.

ვახუშტი არაგვის ჭალაზე წერს:

„ამიერ და იმიერ (არაგვისა) ჭალანი ჯღარდლოვანი, ეკლოვანი, ნადირთა, ეშვითა და ხოხბითა სავსე“.

„არამედ ესე მუხრანი ფრიად შემკული არს ზამთარ სითბოთი და მეფეთა სადგური, ბალახ-ჩალიან-ლერწმოვანი... ფრინველნი გარეული, შინაურნი მრავალნი, სანადირონი მოუკლებელნი“.

სამუხრანო მეფის საგვარეულოს სახასო იყო. ამ 20-ოდე წლის წინ საგურამოს ნაკრძალში მომრავლდა ირემი, არაგვს გაღმაც გამოვიდა, მაგრამ ბრაკონიერები ჯერჯერობით ძალიან დიდ ზარალს აყენებენ.

ამგვარად, ქსანზე და არაგვზე კატასტროფულად შემცირდა ნადირ-ფრინველი.

მარტო ქარსაფარები (რომელიც ძალზე დიდი საქმეა) ვერ აანაზღაურებს იმ დანაკარგს, რომელიც მრავალი წლის მანძილზე განვიცადეთ.

არაგვზე და ქსანზე, აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს ვაკეთა მდინარეების ნაპირებზე ჭალის ტყეების აღდგენას მოითხოვს ჩვენს ბუნებაში წონასწორობის კვლავ დამყარება, ჩვენი სოფლის მეურნეობა.

კვლავ გავახალისოთ აღმოსავლეთ საქართველოს ვაკეები – დაე, შრიალებდნენ ტყეები, ტყეში ფრინველი გალობდეს, ტყის პირას ქორბუდიანი ირემი გამოდიოდეს, შვლის ნუკრი ეთამაშებოდეს დედას, კვლავ ღულუნებდეს ხის ტოტებში მტრედი და ქედანი, ჭახჭახებდეს კაკაბი, რუკრუკებდეს გნოლი და არწივი ცაში კიოდეს. დაე, კვლავ მოისმინონ და ნახონ ჩვენმა ჭალებმა ტყის ეს შესანიშნავი სიმფონია. ის გააკეთილშობილებს ადამიანის ბუნებას.

თავი II. იცრემლება ცხავატური სურა

ძალით ან ხვეწნით, ცხადია,
ვის მოვაწონებ მღერასა,
მხოლოდ კაი ყმას ვუსურვებ
უხვად სამშობლო კერასა.

ვაჟა-ფშაველა

ცრემლი მარგალიტად ქცეული

არის თქმულება, რომ XX საუკუნემდე მოაღწია მთიულების ცრემლით სავსე ცხავატურმა სურამ. სურა დაბეჭდილი ყოფილა, მაგრამ, რომ გახსნეს, შიგ ცრემლი აღარ აღმოჩნდა. ჩვენს დროში დამშრალა, რადგან მთიულს საცრემლო აღარაფერი აქვსო, – ასე თქვეს, როდესაც ცარიელი სურა შერჩათ ხელში.

საქმე ისაა, რომ ცხავატური ჭურჭელი ისეთი თიხისგან კეთდება, რომელიც გამოწვის შემდეგ ინარჩუნებს ფორმებს. სურაში მდგარი წყალი გამუდმებით ჟონავს ფორმებში, სურა ყოველთვის სველია გარედან. გამოჟონილი წყალი ორთქლდება, რის გამოც თიხა მუდამ გრილია და წყალსაც გრილად ინახავს. ამიტომ, ცხავატური სურა, საღვინე კოკა, გოზაური ძალიან ფასობდა ქართლში (ცხავატი სოფელია ქსნის მარცხენა შენაკად ცხავატურას პირას). ჭურჭელი ქსანელებს დიდ გოდრებაკიდებული ცხენებით დაჰქონდათ ქართლში და ცვლიდნენ ხორბლეულზე. გოზაური პურით უნდა აგვესო. მას შეუდგამდნენ³⁶ ერთ კოკას და სურას ან საღვინეს (მორიგებაზე იყო).

– მე ერთი ლეგენდა გამიგონია ვარძიაში. ვარძიის ტაძრის გვერდით დარბაზში წყაროა. წყარო პატარა აუზში მოჟონავს და თურმე სულ ერთ დონეზე დგას. ხალხი ამბობდა, ეს თამარ დედოფლის ცრემლიაო. როცა საქართველო განთავისუფლდება, თამარ დედოფალი აღარ იტირებს, ცრემლს აღარ დაღვრის და ეს წყაროც მაშინ დაშრებაო. და აი, 1917 წელს, რევოლუციის შემდეგ, წყარომ თანდათან იკლო, ვარძიის ბერმა პარაკლისიგ გადაიხადა: ახლა კი ეშველა მრავალტანჯულ საქართველოს, თამარი აღარ ტირისო.

– ეგ წყლის დაკლება ორი შეერთებული ჭურჭლის საქმეა. იმ ზაფხულს ალბათ მცირე ნალექი იყო და მეორე ჭურჭელს წყალი მოაკლდა, ცხადია, „თამარის ცრემლის“ წყაროც მოიკლებდა. საქმე ისაა, რომ ვარძია გამოკვეთილია საკმაოდ ფოროვან ქვიშაქვებში და სადაც „თამარის წყაროა“, ის ნაწილი კიდევ უფრო ფოროვანი ყოფილა.

– კარგი, მამა, დაგვაცადე, ვიოცნებოთ. შენ მაშინვე გეოლოგიას, ფიზიკას და ქიმიას დაგვცხებ ხოლმე თავში. ხომ იცი, ლამაზი ოცნება ზოგ სინამდვილეს სჯობს, – თითქოს საყვედურით უთხრა ერეკლემ, რომელიც თანდათან შეეჩვია დამოუკიდებელ მსჯელობას.

ამ დროს ლამისყანის კბოდესთან შემდგარიყვნენ და ქსანს გასცქეროდნენ.

აქ ჭალა გაშლილიყო. ჭალის ნაალაგევი ბად-ვენახებს დაეჭირათ. ვენახებს გარს შემოვლებული ჰქონდა ბალი, ჭანჭური, ქლიავი, დამასხი, კორკიმელი, ე. წ. წვრილი ხილი, ზოგან გოხა მსხალი, ხეჭქური და მისთანები. აქაც იგივე მეორდებოდა, რაც შარშან ქციის ნაპირის ვენახებში ნახეს, ქართული ბადის და ვენახის მიწის ბრძნული გამოყენება, ღობეებად – ყორე, ყორეზე აშვებული გოგრა. ქვის მაგივრად მწვანე კედელი ჩანდა.

– ღვინო? ღვინო თხელი ხომ არ არის?

– ღვინო კი თხელია, ოძისისა და ქსოვრისის ღვინოებთან ვერ მოვა, მაგრამ კარგია, სასმელად სასიამოვნო. ლამისყანური ღვინო ამ მხარეში სახელიანია. კარგი შამპანურის ტიპის ღვინოც დგება.

– ლამისყანელები კარგი მოჭიდავეებიც არიან, ძველად ქართულ დღეობებში დიდი სახელიც ჰქონდათ. ამ მხარის ბიჭები, რენელები, მეჯვრისხეველები, კირბალელები, ტყვიაველები სახელგანთქმული მოჭიდავეები იყვნენ.

ძველი ტაძრის ნანგრევებზე რამდენიმე აკაკიც იდგა. მათი დაგრეხილი ტოტები გადაჰფარებოდა ლოდნარსა და ხავსმოდებულ კედლებს. ფერდზე კი ბერყენაც ჩანდა. ბერყენა, აკაკი, ძემვი, შავჯაგა სწორედ ნიშანია იძისა, რომ აქ კარგი სავენახე ადგილებია.

გამოემშვიდობნენ რუბენს და დაემვნენ რიყისკენ – რიყეზე მანქანების ნავალი ჩანდა, რომელმაც ფონთან მიიყვანა და ხეობის მთავარ გზაზე, ქსოვრისის ზევით, გავიდნენ.

ქსნის ხეობის გზაზე გივი მანქანიდან გადმოვიდა და გამოეთხოვა. შეიპირა, უკან დაბრუნებისას პაპაჩემი და ბებიაჩემი მოინახულეთ, გაუხარდებათო.

გულმხურვალედ შეჰპირდნენ ჩამოვლას. „ჩვენი მისამართი ხომ იცი და არც შენ დაგვივიწყო“.

მათ წინ ამართულიყო მწვანიანი ქედები, მარცხნივ გაშლილიყო ქსნის ხეობა. სანამ წინ წავიდოდნენ, „ვახუშტი მოვიინახულოთ“ და ჩამოსხდნენ გზის პირას მდგარი იფნის ჩრდილში.

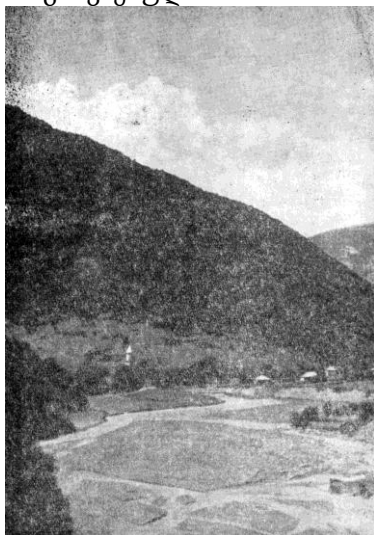
„ხოლო მდინარე ქსნისა ოძის ზევით, ბაზალეთისა და ალევის მთის დასავლით, დის და გამოსდის ქნოლოს ჟამურის საშუალს კავკასს. ქარჩოხამდინ დის აღმოსავლეთად, ქარჩოხს ქვეით, სამხრით, გაივლის მუხრანს და მიერთვის მტკვარს. ხოლო ოძის ზევით არს მონასტერი ხოფა, უგუნბათო, დიდშენი კეთილად და აწ ცარიელი. მის ჩრდილოთ არს მცირე ქალაქი ახალ-გორი. მსახლობელნი არიან სომეხნი, და სასახლე ქსნის ერისთავისა. მას ზევით, ქსნის დასავლით კიდესა ზედა, არს ციხე დაბასა წირქვალს. ამის სამხრით, ბოლსა და ახალ დაბას შუა, არს ახალდაბის ციხე ამილახორისა. წირქვალს ზევით, ჩრდილოთ, არს მონასტერი კაბენი, გუნბათიანი,

ყანჩიეთს, კეთილად ნაშენი, შვენიერს ადგილს და აწ ხუცის სამარ. ჩრდილოთ ყანჩიეთისა, ზებეყურის მთის ძირს, არს ხადის ციხე, მაგარი. ზებეყურის მთა არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი. ეს მთა ჩამოადგების ცხვირად კსანს დასავლიდამ და აღმოსავლეთიდამ ალევის მთის ცხვირი, და დაავიწროვებს კსანსა კლდითა.

„ამ კლდეს ქვეით მტკვრამდე კსანი არს ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ვითარცა სხვანი აღვსწერეთ, და ამ კლდეს ზეით იწრო. და მჭიდრო, უვენახო, უხილო, მწირი, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი მოსავლითა, ტყიან-კლდიანობითა. ამავე კლდის ჩრდილოთ, სამეგრუს, ერთვის კსანსა აღმოსავლეთიდამ ხევი, ალევის მთის გამომდინარე. სამეგრუსის ჩდილოთ არს მონასტერი ლარგვისი, წმიდის თევდორესი, უგუნბათო, შემკული ყოვლითა, აწ ხუცის სამარ; აქა ჰყო შანშემ ციხე, არამედ ურგებად თვისად. აღმოსავლით უდის კსანი, სამხრით ჭურთის-წყალი. ამის ჩდილოთ ერთვის კსანს აღმოსავლიდამ ცხრაზმის-ხევი, გამოსდის ლომისას. და არს ადგილი ესე მოსავლიანი, მთის ალაგთაებრი. და ამ ხევს ზეით, ჩრდილოთკენ, არს ციხე ქარჩოხისა, კსნის პირსა ზედა, ლომისიდამ ჩამოსულს კლდესა ზედა. უდის სამხრით კსანი და აღმოსავლით ხევი, ლომისის მთის გამომდინარე, და აღვალს აქედამ გზა ლომისის ეკლესიისა თანა და შთავალს მთიულეთს. ხოლო ქარჩოხის დასავლით არს კსანსა ზედა ჟამური. აწ მსახლობელნი არიან ოსნი. საშუალს ჟამურისა და არს ციხე, ბერ-ციხედ წოდვილი, კსანსა ზედა და კლდესა ზედა მდგომარე. არამედ მთიულეთსა და ამას შუა არს მთა მარადის თოვლიანი, უტყეო, კალთათა მცირე არყნალი. ჟამურის მხარეს ამ მთასა ზედა არს კოშკნი წარიგებულნი მრავალნი, მაღალნი და კეთილნაშენნი. მოსავლით, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი. ცხვარი აქაცა უდუმო, პირუტყვი არა ეგდენ მრავალნი.

„ხოლო სამხრით ჟამურისა არს მთა, განმყოფელი ჭურთისა და ჟამურისა, თხემთა უტყეო, კალთათა ტყიანი და ნადირიანი. ამ მთის სამხრით არს ჭურთის-ხევი, რომლისა წყალი გასდის ამავე მთას, და სად ერთვის ამ წყალს ცხრა-წყაროს წყალი, მუნ, ამ ორთა წყალთ შუ(ა), არს ციხე წინ კიბე, ფრიად მაგარი. ამ ორთა ხევთა უწოდებენ ჭურთას, და მიდის აღმოსავლეთად და მიერთვის მონასტერს კსანსა. ამას შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით ქართველნი, ეგრეთვე კსნის-ხევისა და ცხრაზმისა. მოსავლით არს ჭურთა, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი. კაცნი და ქალები ამ სამთა ხეობათანი არიან, ვითარცა დავსწერეთ მთიულნი, მათნი მიმგზავსებულნი...“

სოფ. ლარგვისი, ქსნის ერისთავთა ძველი რეზიდენცია

ქსნის ხეობის შემდეგ ვახუშტი აღწერს მეჯულისა და ლეხურის ხეობებს, რომლებიც ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდა.

„კვალად ცხრა-წყაროს სამხრით არს მთა, კსნიდამ ისროლისხევის მთამდე მდებარე, აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, თხემთა უტყეო, კალთათა ტყიანი. ამ მთას გაზდის სამხრით რეხულა, და არს აქა ციხე მცირე, და მას ციხეს ქვეით ქოლოთქვიტკირი. ესეცა არს მთის ალაგთაებრ, ვიდრე ზახორამდე.

„ხოლო კვალად ჭურთისა, ცხრა-წყაროსა და ქოლოთქვიტკირის დასავლით არს ისროლის-ხევი.³⁷ ბიყარისზევს ზეით არს მამული კსნისა. ეს მდინარე არს მეჯვდა, გამოსდის ჯამურის მთასა, დის სამხრით დაბის მეჯვდამდე. ჟამურის მთის კალთასა არს ამატურთ-კარი და ციხე. ხოლო განჰყოფს ამ ხეობასა, ქოლოთქვიტკირს და ჟამურს მთა ხარულისა, მდებარე ჩდილოდამ სამხრით, ტყიანი და ნადირიანი. ამატურთ-კარს ქვემოთ ერთვის მეჯვდას დასავლიდამ მერის-ხევი, გამოსდის ბენდერის მთას. ხოლო ამ ხევის სამხრეთით, მახისიდამ, წარივლის მთა ტყიანი და ნადირიანი ორბოძლის მთამდე. ხოლო ორბოძალი არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი. ამ ორბოძალსა ზედა არს ბალახი. უკეთუ მოძოოს არა მუნებურმან ცხენმან, მასვე წამს მოჰკლავს, ეგრეთვე თივაცა მისი მოაკუდინებს³⁸. და არს ესე ბალახი ამ მთებთა ზედა ყოველგან მრავალი. და მივალს ესე ორბოძალი, ვიდრე ბენდერის მთამდე. მერეს-ხევს ქვეით ერთვის მეჯვდას ბიყარის-ხევი აღმოსავლეთიდამ, გამოსდის უსანეთს. და ამ ბიყარს ზეით არს ისროლის-ხევი, ვითარცა სხვანი ამ მხრის მთის

ადგილნი, იწრო, ტყიანი და მწირი. ხოლო კვალად ორბოძლის მთის სამხრით არს, მთის კალთასა შინა, იკორთას, მონასტერი დიდი, გუნბათიანი, კეთილად ნაშენი, კარგს ადგილს; ზის არქიმანდრიტი.

ამ მთის სამხრით კერძს, ჯარიაშენიად ვანთამდენ, უწოდებენ გვერდის-ძირს, და არს ადგილი ესე ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი; ბრინჯ-ბამბას გარდა ყოველნი სცენდების ნაყოფიერად, ვითარცა დავსწერთ ქართლისასა, არამედ ღვინო აქაური თხელი და მომყავო, გარნა საამო სასმელად“!

საერისთავოს ამ ნაწილში ამილახვრების მამულებიც იყო შეჭრილი. ვახუშტის ესეც აქვს შენიშნული „სამხრით ბოლსა და ახალდაბის შუა არს ახალ-დაბის ციხე ამილახვრისა“. სწორედ საზღვრებში ასეთი შეჭრა ხშირად საბაზი იყო ერთმანეთის რბევისა. საერთოდ, ქსნის ერისთავებს ზოგი რამ კარგიც გაუკეთებიათ, ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ XVII საუკუნეში კახეთის განთავისუფლებაში, მაგრამ ავიც ბევრი აქვთ ჩადენილი.

აი, მიუახლოვდნენ ახალგორს, ქსნის ერისთავთა უკანასკნელ რეზიდენციას.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ქსნის ერისთავებმა დიდი სასახლე ააგეს. იტალიელ მხატვრებს მოახატვინეს კედლები. უკანასკნელი მფლობელი ამ სასახლისა ნიკოლოზ ერისთავი, ნიკოლოზ ბარათაშვილის დის ჩამომავალი, ილია ჭავჭავაძის თანამეინახე, მისი ბანკის მოსამსახურე და ილიას ლექსების შესანიშნავი დეკლამატორი იყო. ნიკოლოზ ერისთავის შვილი თამარი ჩვენი სახელოვანი მოღვაწეა, შესანიშნავი პედაგოგი და მწერალი, სანიმუშო საბავშვო ბაღების დამაარსებელი, მათი დიდი მოჭირნახულე.

როდესაც ნიკოლოზ ბარათაშვილის და ქსნის ერისთავმა წამოიყვანა, ქორწილი დიდის ამბით გადაიხადეს. ჩვენი სასიქადულო პოეტი ერთ-ერთ თავის წერილში, რომელიც თავის ბიძას, ზაქარია ორბელიანს გაუგზავნა, წერს:

„უსაყვარლესო ძმაო ზაქარიაჲ!..

კატოს, ერთი თვეც არის, ჯვარი დაეწერეთ. კარგი ქორწილი გადავიხადეთ. მეორე დღესვე წაიყვანეს კატო. ერთი ღამე და მეორე დღეს სადილათ ქაიხოსრო მუხრანსკისას ვიყავით. კარგად დაგვხვდა. იქედგან ახალგორს წავედით – ოძისს რომ მივუახლოვდით, სადაც ბიძინა ერისთავი სდგას, ლევან ერისთავი თავადებით, აზნაურებით, და იმერეთის მგალობლებით მოგვეგება. ჩვენთან იყვნენ მანანა თავის ქალით, მაიკო, ყაფლანა, მიხაკო, ალექსანდრე სუმბათოვი მეჯვარე. რომ დაბინდდა, შევედით ახალგორს, სასახლე ჭრაქებით იყო გაჭახჭახებული, მეიდანნი მაშხალებით; ამ დროს ახალი არქიერი წულუკიძე, კატოს დედამთილის ძმა აქ იყო და მგალობლები მისნი იყვნენ. დეკანოზი შემოსილი და ჯვრით მოგვეგება გალავნის კარებში; დაჰკრეს ზურნას, სათარას სიმღერა (თანა გვევანდა), თოფის სროლა ხალხის ჭედვა და ყვირილი საუცხოვო სანახავს წარმოადგენდა. ამასთან მთვარიანი ღამე და მშვენიერი სანახაობა – სახლში რომ შევედით და ყაფლანმა ქუდი მოიხადა და შეხედა ზალას, ერთი გულით წამოიძახა „ბიჭოს ეს სასახლეა“!... ბევრი გვიცინია...

მეოთხე დღეს ნიშნები მოართვეს დედამთილმა, მაზლებმა, მულებმა და რძალმა. კარგი ნიშნები იყო. არქიერი ეზოში იდგა კარავში, ჭადრების ქვეშ – იმ დღეს ამობრძანდა კატოს სანახავად, დალოცა და ერთი ოქროთი მოჭედილი ღვთისმშობლის ხატი აჩუქა.– ხუთი დღე და ღამე სულ შექცევაში ვიყავით...

... თუ ღმერთი გვადირსებს ერთად შეყრას, შენ, გრიგოლ, ილია, გიორგი, მამუკა, უნდა ვეწვივნეთ ამ შემოდგომაზე, რომ ლაზათი გავწიოთ. მართალია, **სანადირო** (ხაზი ჩემია ნ. კ.) არ არის ყოვლის გვარის“... და სხვ.

ნიკოლოზ ბარათაშვილის მამა, მელიტონი, ამ დროს უკვე გადარიბებული იყო. ვედარც ერისთავები ერისთავობდნენ, მაგრამ რამდენიმე ასი კაცი ხუთი დღე-ღამე ღრეობდა.

აბა, გადავავლოთ თვალი 1703-1713 წლებში დაწერილ მზითვის წიგნებს და წარმოიდგენთ, რანაირ ქორწილს იხდიდნენ ქსნის ერისთავები.

„ხატი მრავალი უცხოდ მოჭედილნი“, საღვთო წიგნები, ვეფხისტყაოსანი, ზილიხანიანი, ინდუხტიანი, თვალ-მარგალიტი, იაგუნდი და ლალი, ფირუზი და ზურმუხტი აუარებელი.

დავით ქსნის ერისთავმა თავის ქალი ელენე „სასურველი, აღზრდილი ქრისტეს სარწმუნოებაზედ ყოვლის მშვენიერებით აღსავსე, უნაკლო ბანოვანთა ქცევითა, მეორე მზე, მეორე მთვარე, სინათლე თვალთა ჩვენთა, სიხარული გონებისა ჩვენისა პატრონი ელენე“ მიათხოვა ზემო ქართლელ თავადიშვილს, ავალიშვილს და გაატანა დიდი მზითვევი, რომელიც მზითვის წიგნში სრულად არის ჩამოთვლილი და რომელიც გამოაქვეყნა ექვთიმე თაყაიშვილმა წიგნში „საქართველოს სიძველენი“. ამ სიიდან მოვიყვანთ მხოლოდ ზოდიერთ ადგილს, თორემ სია გრძელია და ბევრ დროს წაგვართმევს:

„საყური პატიოსნად შემკული ორის ბადახშანის, დიდროანის ლალით ორის ოზლის მარგალიტით, ოთხის მსხვილის მარგალიტით. ჯინჯილით, მურასა, ორმოცდა ოთხის ნიშაბურის ფირუზით, სამოცდა თორმეტის მარგალიტით, ოთხის კავითა, გარემემო წვრილის იაგუნდით, ორი ოლით.

„ყელსაბამი ოთხმოცდა ექუსის დიდროანის მარგალიტით, ერთის დიდის ლურჯის იაგუნდით, ხუთის ლალით, ათის ზურმუხტით, ათის ფირუზით, ორმოცდა თხუთმეტის დახვრეტილის იაგუნდით, ას ეწუსის ოქროს ბირკით, მურასას ბოლოებით.

„სირიზა პატიოსანი ერთის დიდის ბადახშანის ლალით, ერთის კიდევ იაგუნდით, ოცდა ათის ზურმუხტით, ათის წვრილის იაგუნდით, ცამეტის ხომორის მარგალიტით, მისის ოქროს სისილეებით ორის კავით.

„თმისატანები ხუთი სამ-სამ გოზგრიანი, სამი ათასის შადის მარგალიტით, ოცდა თექვსმეტის ოქროს მილით, სამოცდა თორმეტის იაგუნდით, სამოცდა თორმეტის ზურმუხტით, მისის ოქროს ქულიჩებით.

„გულის პირის ჩამოსავლები ათას ხუთასის მსხვილის მარგალიტით, თოთხმეტის ზურმუხტითა, ოცდა რვის იაგუნდით, სამის ფირუზით, მისის ოქროს ქულიჩებით“...

სიაში გრძელდება თვალმარგალიტის ჩამოთვლა. აი, ტანისამოსიც:

„აგრეთვე ლეჩაქი თორმეტი მისის სახამებლის ტაფით.

აგრეთვე პერანგები ფერად-ფერადი თორმეტი მისის იეზდის დარაიბავთის ბოხჩითა.

აგრეთვე არხალუხი ნარინჯი ფერისა ერთი, ნაკერი ხოხბის ყელი დარაისა ერთი, ნაკერი ყირმიზი დარაისა ნაკერი ერთი, ყალამქარისა ერთი, საგულე სამი, იქნა ჯუმალი შვიდი!“

ჩამოთვლილია მრავალი კაბა. „აგრეთვე ქათიბი მძიმე იეზდის დიბითა, სინჯაფის ბეწვითა ძალარით; „კიდევ იეზდის ნაქსოვის ქათიბი წეროს ფერი, მისის სინჯაფის ბეწვით, მისის ზარბაზის ბოხჩით.“

სია გრძელდება და ტანისამოსის მოთავების შემდეგ ჩამოთვლილია აუარებელი ჭურჭელი ვერცხლისა თუ ოქროსი, სასადილოს მოწყობილობა და სხვა მრავალი.

ამის შემდეგ ჩამოთვლილია მზითვად გატანებული მხლებლები, ნიმუშად მოვიყვანთ რამდენიმეს:

„აგრეთვე გამოვეიტანებია გამდელი პატიოსანი, სამის პატიოსნის ხატითა, მანდილითა, მარგალიტის საყბურით, ერთის იეზდის ნაქსოვის ტყავითა, შავის სიასამურის ბეწვითა; კიდევ მეორის იეზდის ნაქსოვის ტყავით, ისპანის თეთრის დიბის ქათიბით, სინჯაფის ბეწვით, კიდევ იეზდის ნაქსოვის ქათიბით, სინჯაფის ბეწვით, იეზდის სუთის ტოლამით. კვერნის ბეწვით, ცხრის ზარბაზის კაბებით, ორის დიბის სარტყლით, ერთი თირმა – შალით, ხუთის ხელის მოვებით და მერდინებით, ხუთის ლეჩაქებით; აგრეთვე ვერცხლის დიდის თასით, სპილენძის სურით“. და აქ ჩამოთვლილია გამდელის ბინის მოწყობილობა; ლოგინი, ფარდაგები, ქვაბები და სხვა ყველა.

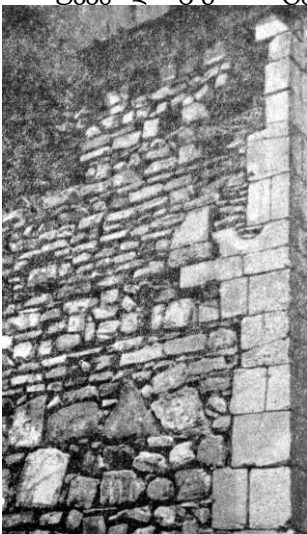
„აგრეთვე მხლებელთა ბიჭითა, აგრეთვე აზნაურიშვილის ფიცხელაურის ქალი, მოლარე, მედომაკე, კიდევ მხლებელი, მერიქიფეთ აზნაურიშვილი ზაზა ფიცხელაური, აზნაურიშვილი გიორგი აბულამე, შათირი, ფარეში ჩიქილამე, კიდევ სამი ფარეში, მზარეული ლუგარაშვილი, ხაბაზი. აგრეთვე ცხენის ჯოგი ცხრა მეჯოგითა, სამეხრეო, მისის გამართულის გუთნისდედითა... ყველას ამათ გაატანეს ტანისამოსი ძვირფასად მოკაზმული. დაახლოებით ამავე დროს გაათხოვეს ბატონიშვილი ანუკა, ვახტანგ მეექვსის და, და ქსნის ერისთავის ასული ანა, რომელთაც აურაცხელი თვალმარგალიტი გაატანეს.

მაგალითად, ელენე ქსნის ერისთავის ასულის გულის პირის ჩამოსავლებს 1500 მარგალიტი აკერია, ანასას – 3000.

აი, ერთი პატარა ამონაწერი ქსნის ერისთავის ასულის ანას მზითვის წიგნიდან:

„ერთი ელქენი ოთხი ათასის ხომორის მარგალიტითა, მისის პატიოსანის თვალითა, იაგუნდითა, ზურმუხტითა, და ფირუზითა; კიდევ ქუდი კარგი და პატიოსანი თალფაქი, თხუთმეტი ათასის ხომორის მარგალიტითა, ერთი პატიოსანის ლალის ზურმუხტითა, და სამი ათასის კილიტითა. პირის მარგალიტი კარგი და პატიოსანი, ოთხმოცდა სამი მარცვალი!“

ამას უკვე აღარც განმარტება სჭირდება.

ლარგვისის ტაძრის კედელი

ელენეს სამკაულებზე დახარჯულია 4800 მარგალიტი, ანასაზე – 24300. აქედან, როგორც სარა ბარნაველი (რომელმაც ეს მზითვის წიგნები შეისწავლა) აღნიშნავს, 4200 დიდროვანია და 20000-ზე მეტი ხომორი.

ანუკა ბატონიშვილის მზითვის დათვლა შეუძლებელია, რადგან ის საწყაობით იზომება. ღირს, რომ ეს მზითვის წიგნები გულდასმით გადაიკითხოთ.

მართალია, ქსნის ერისთავი იყო, შვილს ათხოვებდა, მაგრამ სახლში ხომ რჩებოდა შვილი თუ შვილები. დავით ერისთავმა ელენეს გაატანა მხოლოდ ნაწილი თავისი ქონებისა, არა? სახლში კიდევ მეტი დარჩა ალბათ.

– კი, დარჩა. შენ გინდა იკითხო საიდანო? ერთმანეთს სტაცებდნენ და ერთმანეთს იკლებდნენ. ამილახვარი – ერისთავს, ერისთავი – ამილახვარს. არ ინდობდნენ მეფის ოჯახსაც. აი, მაგალითად: სვიმონ მეფე რომ იმერეთში გადიხვეწა, ქსნის ერისთავი მიუხტა დედამისს კავთისხევში, გამარცვა, მთელი ქონება მიიტაცა. მართალია, სვიმონი რომ დაბრუნდა, ყოველივე დაუბრუნა, „მეტიცაო“, – მემატთანე აღნიშნავს, მაგრამ ყოვეთვის ხომ არ უბრუნებდნენ.

მზითვის წიგნს რომ დავაკვირდეთ, სასადილოს, აბანოს, სახაბაზოს და სხვათა მოწყობილობა სპარსულია. იმ ხანად, როდესაც ეს მზითვის წიგნი იწერებოდა, შარდენის მოწმობით, სპარსეთში, სპარსეთის ყურეში, სამ მილიონ ცალ მარგალიტს იღებდნენ. ნაწილი შემოდოდა საქართველოშიც. სამაგიეროდ, საქართველოდან სპარსეთის გრძელ გზებზე მიდიოდა ქარავნები ქართველი ტყვე ვაჭრებისა, ქალებისა, ბავშვებისა. გასაყიდად არჩევდნენ ჯანმრთელს, მოყვანილს, ლამაზს. ცრემლად იღვრებოდნენ შორ გზას დამდგარნი, სამშობლოს და სახლ-კარს მოწყვეტილნი. უკან რჩებოდა სამშობლო, ქართველი ხალხი, წინ იყო უცხო ქვეყანა, ტყვეობა და ამათი ცრემლი, სპარსეთში მარგალიტად ქცეული, ქსნის ერისთავის ასულ ელენეს და ანუკა ბატონიშვილის კაბას ღილადად ეკერებოდა. რამდენი ცრემლი ისე დაეცა სპარსეთის უდაბნოში, რომ სამშობლოს ცა არც მარგალიტად და არც იაგუნდად არ უნახავს. მხოლოდ ერთი სურა, სპარსეთში გაყიდულთა ცრემლით სავსე, მოიტანეს ქსნის ხეობაში. ლომისაში უნდა აეტანათ და იქ შეენახათ. ვერ აიტანეს. ნუგზარ ერისთავი მძვინვარებდა თურმე იმ დროს, აქვე ჩარჩენილა, ხეობაში ცხაოტსა თუ ლარგვისში და აქვე დამშრალა.

ქსნის ხეობისათვის ძვირფასი ნივთები, ხელოვნების უნიკალური ნიმუშები, შორეულ წარსულშიც იშვიათი არ იყო.

1907-1908 წელს ჩვენმა სასიქადულო მკვლევარმა და მოღვაწემ ექვთიმე თაყაიშვილმა გაიგო, რომ თბილისელი ოქრომჭედლობის ვაჭარი ბერუჩევი³⁹ (ბერუჩაშვილი) ყიდა რაღაც იშვიათ ოქროს ნივთებს. ამ ვაჭარმა ექვთიმეს უამბო, რომ ეს ნივთები ახალგორელის მცხოვრებლებმა მიჰყიდეს. ექვთიმე თაყაიშვილმა, პირველ რიგში, ეს ნივთები კავკასიის მუზეუმს შეაძენინა. შემდეგ კი გადაწყვიტა, მიეკვლია ამ საგანძურისთვის, რადგან დარწმუნდა, რომ ის რაც იყიდეს, ნაწილი იყო დიდი, მნიშვნელოვანი ღირებულების განძისა. მან წერილი მისწერა დუშეთში და ახალგორში თავის ყოფილ მოწაფეებს (იგი ამ დროს ქართული გიმნაზიის მასწავლებელი იყო), რომელშიც ეკითხებოდა, ახალგორში რაიმე განძი ხომ არ არის ნაპოვნო, მართლაც პასუხი მალე მიიღო. გამოირკვა, რომ სამეგრეო გლეხებს განძი უპოვიათ და მიუყიდათ ახალგორელი ვაჭრისთვის (მზარეულოვისათვის).

ამ დროს დუშეთის ბოქაული განუწყვეტლივ ეძებდა 15 წლის წინ გამარცხული ოქროსკარიანის ნივთებს და ვინაიდან ეგონა, რომ ნივთები გამარცხული ტაძრის საკუთრება იყო, ისინი ჩამოართვა მზარეულოვს და ჩააბარა შესანახად დუშეთის მაზრის სამმართველოს. ე. თაყაიშვილი დაუყოვნებლივ გაემგზავრა დუშეთში და თან ფოტოგრაფიც წაიყვანა. მისდა გასაკვირად, მაზრის უფროსი შეეცადა, დაემალა ნივთები, მაგრამ ბოლოს იძულებული იყო, ეჩვენებინა. აღმოჩნდა, რომ ოქროს ნივთები ერთი გირვანქა და 79 მისხალია, ვერცხლისა კი ორი გირვანქა და 37 მისხალი⁴⁰. გამოირკვა, რომ ნივთები ტაძრის კუთვნილება არ იყო. გადაწყდა მზარეულოვისაგან შეეძინათ ეს განძეული, მაგრამ მაზრის უფროსი ფეხს ითრევდა, ხუთი-ექვსი დღე ალოდინა დუშეთში და ახალგორში არ გაგზავნა. ბოლოს ე. თაყაიშვილი თვითონ ავიდა ახალგორში, ნახა მზარეულოვი და შეიძინა მისგან ეს ნივთები, მიუხედავად იმისა, რომ სამეგრეოლმა გლეხებმა სარჩელი წამოაყენეს, ნივთებში ფული ჯერ არ მოუცია და ფული ჩვენ უნდა ავიღოთო. ბოლოს ეს საკითხიც მოგვარდა. ისიც გამოირკვა, რომ სამეგრეოში და ახალგორში გაყიდულია ამ განძის ნაწილი. ვ. მზარეულოვის დახმარებით ე. თაყაიშვილმა ადგილობრივ მოსახლეობაში მოაგროვა ეს დაქსაქსული ნივთები და შეიძინა. ე. თაყაიშვილი ახალგორში 1909 წელსაც იყო და კიდევ დაზვერა; მაშინაც შეიძინა მან რამდენიმე ძვირფასი ნივთი.

განძი აღმოჩენილია სამეგრეოს მახლობლად. წყალს დაეხრამა ღრანტეს ერთი კბოდე და მაშინ გამომზეურდა. ეს ადგილიც შეისწავლეს, მაგრამ, სამწუხაროდ, იქ უკვე აღარაფერი იყო. თუ დღეს ეს განძი ჩვენი საგანძურების ერთ-ერთი უნიკალური ექსპონატია, ამისთვისაც ექვთიმე თაყაიშვილის ენერგიულ ზრუნვას და ქვეყნის დიდ სიყვარულს უნდა ვუმადლოდეთ.⁴¹

განძი უნდა ეკუთვნოდეს VI-IV საუკუნის ჩვენს ერამდე, ე. ი. 2500 წლის წინანდელია. მრავალი მკვლევარი ფიქრობს, რომ განძის დიდი ნაწილი დამზადებულია ადგილობრივად. ეს უკვე სადაოც აღარ ჩანს იმის შემდეგ, რაც აღმოჩნდა არმაზის ხევში სერაფიტას განძი ან წალკის განძეული, რომლის უმრავლესობა აგრეთვე ადგილობრივი წარმოების უნდა იყოს.

ახალგორის განძში მოიპოვება ოთხი წყვილი უნიკალური ცხენის ქანდაკება. შესანიშნავი ნაქანდაკე-ნაჭედეა ქამრის ბალთები ფრინველთა გამოსახულებით, საყურეები, ოქროთი ნაჭედი ცხენის რახტი, ზარები და სხვა მრავალი.

ამ განძის მნიშვნელობა განუზომელია ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის. ამ ხეობაში ძვირფასეულობის შემოტანა, როგორც ჩანს, ერთ-ერთი ძველი ტრადიციათაგანია.

ჩვენი მგზავრები გასცდნენ ლენინგორს, ქსნის გაღმა გამოჩნდა სოფელი წირქოლი და მის ჩრდილოეთით ლამაზი გორაკი, ციხის ნანგრევებითა და წირქოლის ტაძრით.

ეს ტაძარი ორი რამითაა შესანიშნავი, ჯერ ერთი, უძველესი ტაძარია, VII საუკუნეშია აგებული. სპეციალისტების აზრით, ხუროთმოძღვრების თვალსაზრისით ფრიად საინტერესოა მისი შიდა სივრცე, „რომლის მაგვარი არც მანამდე და არც შემდეგ განმეორებულა“.

მეორე, საინტერესოა იმითაც, რომ ჩვენმა თანამედროვე რესტავრატორმა ხუროთმოძღვრებმა ეს ძველი განადგურებას გადაარჩინეს. საქმე ისაა, რომ მიწისძვრებმა თუ მტერთა შემოსევებმა ტაძარი ძალზე დააზიანა. გასკდა კედელი, გადაიხინჯა, ჩამოირღვა, დაიწია.

რესტავრატორებმა გადარღვეული კედელი ასწიეს, საძირკველი ჩაუდგეს, გაასწორეს და შეუერთეს მეორე კედელს. ამის შემდეგ უკვე ადვილი იყო გადახურვაც და ამჟამად წირქოლის ტაძარი კვლავ კოპწიად გამოიყურება. ასე გააცოცხლეს ჩვენი არქიტექტურის ბრწყინვალე ძეგლი.

აღარ გაივსება ცრემლით სურა

წირქოლის ტაძრის დათვალიერება ბოლომდე ვერც კი მოასწრეს, რომ წვიმამ წამოუშინა.

– მართალია, ძირს მანქანა გველის, მაგრამ იქ ჩასვლამდე გავილუმპებით, ჯობია, აქ შევიცადოთ! – ურჩია გიორგიმ თავის თანამგზავრებს.

დროს რომ შეუმჩნევლად გაველო, გიორგიმ გადაწყვიტა, მოეგონებინა ზოგიერთი ამბავი ძველი დროიდან. ახალგაზრდების წინ გაეცოცხლებინა, რაც ენახა და გაეგონა, უმთავრესად ერისთავებზე, ზოგი რამ კი ძველ სოფელზე.

– ქსნის ერისთავების წინაპრები ბიბლიურები ყოფილან.⁴² მაგრამ დროთა მსვლელობაში ბიბლიურებისა აღარა შერჩენიათ რა, ხშირად იცვლებოდა მათი სისხლი. ხან ერთი მომძლავრებული გვარი დაიჭერდა ლარგვისისა და ქვენაფლევლების ტახტს და ხან მეორე. მაგრამ ამაზე შემდეგ. ვნახოთ, XX საუკუნეში ვინღა შემოგვრჩა ამ ზვიადი საგვარეულოდან. სოფელ ტყვიავში ერისთავების სამი ოჯახი ესახლა: ლუარსაბ, მიხეილ და გიორგი ერისთავებისა. გიორგი ერისთავმა ტყვიავის მამული და სახლ-კარი ადრე გაყიდა. ის შეიძინა თბილისელმა ვექილმა ნატროშვილმა (ნატროვეი), იგი წარმოშობით ქიზიყელი გლეხი იყო, მაგრამ რაკი ერისთავის ნასახლარზე დასახლდა, ერისთავივით იქცეოდა.

ლუარსაბი ხალხოსანი იყო, ლიბერალი, ცდილობდა, ხალხს დაახლოებოდა. დიდი ბალი გააშენა და იმით ცხოვრობდა.

მასზე უფრო პროგრესული იყო კარალელი ერისთავი, რომელსაც სურდა, მეურნეობა ევროპულ წესზე დაეყენებინა, იწერდა მანქანებს, თესლეულს და სხვ. არ ვიცი, მიაღწია თუ არა მიზანს, მაგრამ შვილებს კი კარგი განათლება მისცა. მისი ერთი ქალიშვილი სახელმოხვეჭილი მეცნიერი დადგა, მეცნიერების დოქტორი, მცენარეთა დაავადების დიდი სპეციალისტი. ოძისელი ერისთავების ჩამომავალმა ელენე ერისთავმა, სახელმოხვეჭილმა სელექციონერმა, მრავალი ხილის ჯიში გამოიყვანა. იგი ამჟამადაც სახელოვნად მოღვაწეობს მეხილეობის, მევენახეობისა და მეღვინეობის ინსტიტუტში.

– აბა, დასხედით მაგ ქვებზე. ტყვიაველ ერისთავზე რამდენიმე ნამდვილი ამბავი უნდა გიამბოთ, დასკვნა კი თქვენ გამოიტანეთ! – მიმართა გიორგიმ თანამგზავრებს.

ა. ნაპოვნი ფული

ერთხელ, ტყვიაველი ერისთავი და ახალგორელი გიორგი (იგივე ჟორიკა) ერისთავი მთაში წავიდნენ, ჟამურში უნდა ასულიყვნენ, ყელის ტბის მიდამოებში, სამოვრის საკითხები ჰქონდათ მოსაგვარებელი, მიჯნების დადგენა უნდოდათ, თანაც საბალახოს აღება.

სხედან ცხენებზე და მიდიან, მიდიან და მისაუბრობენ; აი, თითქმის მიუახლოვდნენ ქნულის მისადგომებს.

– გიორგი, ახლა რომ შენ ათასი თუმანი იპოვო გზაზე, რას იზამ? – ეკითხება მიხეილი თავის თანამგზავრს.

– რას ვიზამ და ჩამოვხტები ცხენიდან, ავიღებ და ჩავიდებ უბეში.

– მერე?

– მერე და გამოვბრუნდები შინისაკენ, აბა, ამოდენა ფულს თან ხომ არ ვატარებ?

– მე არას მამცემ?

– შენ რაში უნდა მოგცე? ფული ხომ მე ვიპოვე...

ამის გამგონე მიხეილმა არც აცია, არც აცხელა, მოაბრუნა ცხენი და გამობრუნდა უკან.

– მიხეილ საით, რას ჩადი?

– შენც შეგარცხვინე და ისიც, ვინც ამის შემდეგ შენთან გაიაროს, ფული არ გიპოვნია, არ მამღვე, რომ იპოვნო, მაშინ ხომ სულ არ მომცემო და დაბრუნდა შინ. „როგორ, იმ ათასი თუმნიდან, ნახევარი მე არ მეკუთვნოდაო“?

– ჯავრობდა თურმე.

ბ. რადა ხარ ტატიშვილი

შარაგზაზე მიხეილს შეხვდა კობტა, სანიადაგო ჩოხაში გამოწყობილი ახალგაზრდა ბიჭი, ცხენს მოაგელვებდა. ცხენიც კობტა იყო და ლამაზი, კარგად მოვლილი. მიხეილს რომ მიუახლოვდა, მხედარმა აღვირი მოსწია და სვლა შეანელა, თუშური ქუდი მოუხადა, თავადიშვილს გაუმარჯოსო.

– ჩამოდი ძირს! – უბრძანა მიხეილმა.

ცხენოსანი ჩამოვიდა, გაუკვირდა კი ეს ბრძანება.

– ვისია ცხენი?

– ჩემი გახლავს.

– რა გვარი ხარ?

– ტატიშვილი გახლავარ, შენი ჭირიმე.

– რაო? რადა ხარ ტატიშვილიო, შე ასეთო და ისეთო, – შეუძახა და გადაუჭირა მათრახი. მერე ისევ განაგრძო გზა. ახალგაზრდა კი გაკვირვებული უცქეროდა, ვერ მიმხვდარიყო, ან თვითონ რა დაამავა, ან ერისთავს რა უნდოდა.

საქმე ისაა, რომ ტატიშვილები აზნაურები იყვნენ და როგორც აზნაურს, ცხენს ვერ წაართმევდა. მისი ნაყმევი, მაგალითად, დალაქიშვილი რომ ყოფილიყო, მაშინ საქმე უკვე სხვაგვარად იქნებოდა.

გ. სარის წვერი რატომ იალბუზს არ უცქერის?

მიხეილ ერისთავს დამახილი⁴³ ჰყავდა. ვენახს სარს უდგამდნენ. აი, მოათავეს სამუშაო. ერისთავი გაუმასპინძლდა დამახილის ხალხს, მაგრამ არ დასხა, გლეხები ფეხზედგომელა შეექცეოდნენ ღვინოს ჯამებით.

ერთმა თამამმა გლეხმა, პაპუნა გიგუაშვილმა, უთხრა:

– თავადო, კი გვეკუთვნოდა, ერთი ცხვარი მაინც დაგეკლა ჩვენთვის.

მიხეილი გაწითლდა, სისხლი თვალებში მოაწვა, მაგრამ ხმა არ გასცა.

– სოსე! (მოურავი იყო) – დაუძახე ბიჭებს.

მოვიდნენ ბიჭები.

– გამოუყარეთ სარი! – გასცა განკარგულება.

– რადა, შენი ჭირიმე?

– სარის წვერი იალბუზს⁴⁴ უნდა უცქერდეს, აქ კი აცაბაცა იცქირებიანო.

ბიჭები შეყოვნდნენ. მიხეილმა დაულრიალა და ასწია მათრახი. ისინიც უმაღვე ეცნენ ვენახს და დაუწყეს სარს გამოძრობა.

დამახილის მუშამ ჯამები მიწაზე დააწყო და წამოვიდა ვენახიდან. „თავში ქვა უხლია! რაც უნდა, ისა ქნასო“.

დ. არ მინდა ბალი

ტყვიავში ხილის ბალი ყველას ჰქონდა, გარდა მიხეილისა. ამ მხრივ ბევრი გააკეთა პაპათქვენმა. ყველას უშენებდა ბაღებს.

ერთ მშვენიერ დღეს ხალხი შეკრებილიყო სალაყბოზე. ერთი ამ მთისას ამბობდა, მეორე იმ მთისას და ერთობოდნენ.

უცბად მიხეილი მიუბრუნდა პაპათქვენს და ეუბნება:

– კაცო, ყველას უშენებ ბაღებს და მე რადა დაგიშავებ?

– ბრძანე და შენც გაგიშენებო, – უპასუხა.

მოილაპარაკეს, რომ შემოდგომაზე გაუშენებდა ოთხ ჰექტარ ბაღს, სამაგიეროდ, გაზაფხულზე, მთიდან ცხვარი რომ ჩამოუვიდოდა, მიხეილი სამოცდაათ ცხვარს მისცემდა.

ნიკომ შემოდგომაზე მიხეილის მითითებულ მიწაში ხეხილი ჩაყარა.

გაზაფხულდა. ჩამორეკეს ცხვარი, მაგრამ მიხეილს პირობა არც მოჰგონებია. მოვიდა ზაფხული, ცხვარი კვლავ ჩამორეკეს, მაგრამ იმანაც ჩაილურის წყალი დალია.⁴⁵

მესამე გაზაფხულია, ერთ კვირა დღეს ხალხი, ჩვეულებრივ, სოფლის სალაყბოზე შეკრებილი.

– ნიკო! მოდი, დღეს ერთი კაი ფსონი გავმართოთ, – მიმართა ნიკოს ლუარსაბმა.

– კარგი საქმეა! – მოეწონა ნიკოსაც.

– საკლავი შენი, პური ჩემი, ღვინო სანდროსი, პეპას მწვანილი და ბოსტნეული.

– საკლავი რომ არა მყავს რა!

– შენს მოვალეს საბალახო ჩამოურეკეს, ჯანაბას სამოცდაათი, იქნებ ნახევარი მაინც მოგცესო. – ურჩიეს.

ჭკუაში დაუჯდათ.

– მიხეილო! ცხვარი ჩამოგსვლია.

– მერე, რომ ჩამომსვლია? – შეიკრა კოპები მიხეილმა.

– ნახევარი მაინც მომეცი, დანარჩენი შენი იყოს.

– როგორ? შენი ნაჩუქარი, მე? – იუკადრისა.

გაბრუნდა გაბრაზებული და გასწია სახლისაკენ.

– ხომ გითხარი, არ გამოვა-მეთქი.

მალე სალაყბოზე ხმა დაირხა, მიხეილს ბიჭები დაუყენებია და ბაღს ძირფესვიანად ათხრევინებსო. გადაცვივდა სოფელი, ეხვეწებთან: „ნუ სჩადი, მიხეილო“, მაგრამ არა გამოვიდა რა. ამოაყრევინა ახალშენი ბაღი. ისე მოკვდა, ბაღი არა ჰქონია.

ე. ბატები და თავადიშვილი

6-7 წლის ვიყავ, დედამ 12 ბატი და მათი 60 ჭუჭული ჩამაბარა. დამიდიოდა მინდორში, ვამოვებდი ბალახს, ნაწვერალში კი ყანის ჩაბნეული თავთავით ვანაყრებდი.

ერთხელ ეს ჩემი ბატები დალაქიანთ რუზე მყავდა და რუსპირა მოლზე ბალახს წიწვნიდნენ. მეგობარმა გოგიამ, რომელიც რუში იდგა და ხელებს აფათურებდა, ამომძახა: „ჩამოდი, ხედავ რამოდენა თხილიაო“. მართლაც, რუს ნაპირი თხილით იყო დაბურული და კარგად ესხა. ჩავიტანე ხალათი შარვალში, ისე დავიწყე თხილის კრეფა, რომ არც გამისინჯავს. როცა უბე გავივსე, ამოველ, მივიხედ-მოვიხედე და სადღაა შენი ბატები, მინდვრის ბოლოზე მოვკარი თვალი, მიხეილი მიერეკებოდა.

ჩავირბინე მინდორი, ვეხვეწები: „ძია, ნუ მიერეკები, დამანებე“. პასუხად წკეპლა გადმომიშხუილა.

გავხტი განზე და დავუძახე ჩემი ბატების მეთაურს „ბულოს“.

– ბულო, ჩემკენ!..

მართლაც, ბულო იმწამსვე ჩემკენ წამოვიდა და გამოიყოლა მთელი გუნდი, მაგრამ მიხეილმა დაუზოგავად დაუწყო ცემა. შემეშინდა, არ დახოცოს-მეთქი და ტირილით მოვცოცხე სახლისაკენ.

გულს ისიც მიკლავდა, რომ თხილი ჭყინტი, უგულო და შემოუსვლელი გამოდგა. აღარც თხილი... და ბატებიც დავკარგე.

სალამოზე დედაჩემმა 69 ბატილა გადმორეკა. სამი ბატი დაეტოვებინა წანახედში, ყანაში იყვნენო.

როდესაც წამოვიზარდე, მოთხრობა დავწერე და „ნაკადულში“ დავბეჭდე. ბატების წართმევის ამბავი იყო აღწერილი. მიხეილისა მარტო სახელი ვახსენე. ჟურნალი ფოსტით გავუგზავნე. მამაჩემს შეხვედროდა და ეთქვა: „ემმაკი ბიჭი გყოლიაო“... ჩანდა, არა სწყენოდა.

ვ. ხილის ხმოვა

1915 წელს ჩვენს ეზოში კავკასიის მხარის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებამ ხილის სახმობი პუნქტი გახსნა – აგრონომი ბაგრატ ბაგრამიანი ხელმძღვანელობდა. ხალხს ხილის წესიერ ხმობას აჩვენებდა. რადგან ქართული არ იცოდა, მე ვთარჯიმნობდი და თავის თანაშემწედ გამომაცხადა. შემასწავლა ეს საქმე და შემდეგ ჩამაბარა კიდეც, ახლა შენ უპატრონეო, ხელფასიც დამინიშნა, თხუთმეტი მანეთი თვეში. დილიდან სალამომდე ვიდექ ამ მანქანებთან, ვჩირავდი, ვახმობდი და ვლაპარაკობდი. ერთ მშვენიერ დღეს მიხეილიც მოვიდა. ერთხანს გულდასმით მისმინა. უცბად გაბრუნდა და წავიდა. ერთი საათის შემდეგ დაბრუნდა, დიდი, ვარაყიანი წიგნი ეჭირა, გადაშალა, წარწერა გააკეთებინა, მე მიძღვნიდა, – წიგნი ხილის ხმობას შეეხებოდა.

– მართალია, შენ ყაჩაღად დამსახე, ბატები წამართვაო, მაგრამ... აჰა... კარგად წაიკითხე და უფრო მეტი ისწავლე.

აი, ასეთი იყო ეს მიხეილი. უცნაური, მაგრამ ზოგჯერ კარგიც იცოდა.

ისე მოკვდა, რომ მჭადი ენატრებოდა, ისიც თავის უთავბოლოობით.

გიორგი გაჩუმდა და გარეთ გაიხედა, ისევ წვიმდა.

– კიდეც გვიამბე რამე, თქვენს სოფელში მარტო მიხეილი ხომ არ იყო! – არ ისვენებდა ერეკლე, – გლახკაცებზეც გვითხარი.

ზ. სკოლა და მიხა

პირველად ჩვენს სოფელში სკოლა 1914 წელს გახსნეს, ალიზის ერთოთახიან სახლში. ისიც გადატიხრეს და მასწავლებლებსათვის გამოჭრეს პაწაწინა საკანი. მასწავლებლად გამოგზავნეს ერთი პატარა, იმ წელს საშუალო სკოლადამთავრებული გოგონა – ქეთინო. გოგონა ყოჩაღი გამოდგა. მოწაფეებს თავი შეაყვარა. მეც ვეხმარებოდი, ქალაქიდან ხან წიგნებს ვუგზავნიდი, ხან ქალაღდა და ფანქარს.

მეორე ზაფხულს, 1915 წლის ერთ კვირა დღეს ეზოში ვარ და თოხს ტარს ვუკეთებ. ამ დროს ჩემთან მოირბინა იოსებმა და წერილი გადმომცა. „ჩამომემშველე, სკოლის დახურვა და დანგრევა უნდათო“, – იწერებოდა ქეთო მასწავლებელი.

ადგილიდან მოვწყდი, ღობეს გადავევლ და ჩავირბინე სკოლასთან. ხალხი შეკრებილა, არის ერთი უთავბოლო ყაყანი.

– არ გვინდა, არა! დავკრათ ბარი და მოვანგრიოთ! – გაკვივის ერთი ჭარმაგი, მაგარი გლახი მიხა.

– სწორედ ეგრე...

– ეგრე, ეგრე, დავკრათ ბარი! – ხმას აძლევს მეორე, თან უკან დგება.

ქეთომ მოირბინა და ამიხსნა: მამასახლისის გამოუცხადებია, სკოლას ნავთი და შეშა სჭირდება და კომლზე ოცდაათი კაპიკი (ექვსი შაური) უნდა გადაიხადოთო, შემაც მოიტანეთო. ბევრი მოეჩვენათ და მიხა ურჩევდა, ჩამოვანგრიოთ კედლებიო. ამის ამშენებელი აღარავინ იქნება და გადასახადიც მოგვეხსნებაო.

– დაჰკარით ბარი...

– ხალხო, რას ამბობთ, როგორ შეიძლება, – ჩავერიე.

– ეგ წალდი დასწი! – შემომიტია მიხამ, ახლადა შევნიშნე, რომ ხელში წალდი შემრჩენოდა, – შენ იმიტომაცხარობ, რომ „უჭიტლობა“ შენ გინდა...

– კარგი, დავანგრიოთ, – შემომესმა მამაჩემის ხმა. გამისკდა გული.

– რას ამბობ მამი?!

– როცა აქ უფროსია, შენ გაჩერდი! – მიპასუხა, მარცხენა ხელით მიმწია და უკან დამაყენა. მამაჩემი სოფლის თავკაცი იყო, იმისი სიტყვის სჯეროდათ და ყველამ იყუჩა. საწყალი ქეთო მასწავლებელი გაფითრდა და თვალებად იქცა.

– აბა, მიხა, გამოდი, დაჰკარ ბარი! – მიმართა მამაჩემმა შფოთის თავს.

– რა, მენა? ჩემს მეტი არავინაა?... – დაიხია უკან მიხამ.

– მაშ, მიტო, შენ დაჰკა!...

– მერე და მე რათა?

ვერც ერთმა ვერ გაბედა პირველად ბარის დაკვრა და ხალხი ნელ-ნელა დაიშალა... მამაჩემმა ქეთოს დაუყვავა, ნურაფრისა გეშინიაო და, სხვა დროს, თუ კიდევ გაგიჭირდა, მე შემატყობინეო.

გავიდა თითქმის ოთხი ათეული წელი და ჩემი სოფლიდან წერილი მომივიდა, ახალ სკოლის შენობას ვხსნიით და გვეწვდით.

სიხარულით წავედი, პრეზიდენტში დამსვეს. სკოლის დირექტორს, დარეჯანს უნდა გაეხსნა კრება. დარბაზში შევნიშნე სრულიად გათეთრებული მოხუცი, ყელმოდერებული კი იჯდა, ვიცანი. დარეჯანს ვთხოვე: პაპაშენ მიხას სთხოვე, აქ ამოვიდეს-მეთქი. – არაო, – დაიმორცხვა დირექტორმა, მაგრამ მე ჩავედი, ამოვიყვანე და გვერდზე მოვისვი.

– მიხა, კარგი, ყოჩაღი შვილიშვილი გყოლია, დარეჯანი! – შევაქე მისი შვილიშვილი.

მან უღვაშზე გადაისვა ხელი, გვერდიდან გადმომხედა.

– ეგ ხომ კარგია და კარგი, ახლა სხვები ნახე! ერთი ექიმია, ერთი აგრონომი და ორიც შენთან სწავლობს.

მე ეს ვიცოდი, მაგრამ მინდოდა, თვითონ მიხას დაეტრახახა.

– გახსოვს, რომ გაიძახოდი: „ბარი დაკვრათო“?

– ეჰ, მე კი მახსოვს, მაგრამ შენ რაღად დაგხსომებია! სიბნელისა და დუხჭირი დროის ბრალი იყო შვილო... ომიც იყო, გვიჭირდა.

დარეჯანმა ღიმილით გადმოგვხედა და საზეიმო კრება გახსნილად გამოაცხადა.

თ. სიხარულის ცრემლი

პირველ მსოფლიო ომში ჩვენი სოფლიდან ორასი კაცი მაინც წაიყვანეს. დარჩა სოფელი მოხუცებისა და ქალების ამარა. ფრონტიდან ჯარისკაცები წერილებს გზავნიდნენ, კითხულობდნენ შინაურების ამბებს. პასუხი უნდა გაეცათ. წერა-კითხვა კი მაშინ ცოტამ იცოდა. ზოგი წერა-კითხვის მცოდნე წერილის დაწერაში ერთ ვარიას ითხოვდა. მე ვშოულობდი ქალაქს, კონვერტსაც და ვწერდი და ვწერდი. როგორ გავიფიქრებდი, წერილის დაწერაში ჯარისკაცის ცოლისთვის გასამრჯელო გამომერთმია.

იფნის ქვეშ გავმართე მაგიდა და ზოგჯერ დილიდან საღამომდე ისმოდა: „ახლა მოგიკითხა-თქო ჩვენებიანთ გიორგიმა, დიდი სიყვარულითა, პირზე კოცნითა და ნახვის ნატვრითა-თქო. ახლა მოგიკითხა ამან და ამანაო“...

განსაკუთრებით გული მიკვდებოდა ერთ ჯარისკაცის ცოლზე, რომელიც ახალი რძალი იყო და ორი ჩვილი ბიჭი შერჩა გასაზრდელად.

სულ იმას მეხვეწებოდა, ჩაწერე, რომ ძალიან კარგად ვარ-თქო, ნუ იჯავრებ, ბიჭები იზრდებიან, სულ იმის ფიქრში ვარ, როდის ჩამოხვალ, ნუ გეშინიან, ვენახს ხელს არ მოვაკლებთ-თქო...

ს. ლარგვისის საერთო ხედი

მევე მაკითხებდნენ მიღებულ წერილებს...

სოფოს მოჰქონდა წერილი, მუდარით მეუბნებოდა: „კარგი ამბავი წაიკითხო“...

გავიდა ხანი, მეც გავიზარდე, ომის ნაწყვეტი მეც მომხვდა.

ჩადგა ცხოვრება კალაპოტში.

და აი, 1938 წელს დეპუტატად დამასახელეს. ავედი საარჩევნო უბანში, აუარებელი ხალხია შეკრებილი; გაიმართა მიტინგი, სიტყვები და ტაში, რაც შეეფერება ასეთ ამბავს.

მიტინგის შემდეგ გაიმართა ლხინი.

ვდგავარ ჩემს ძველ ტოლებში და ვლალობთ. ვიგონებთ ჩვენი ბიჭობის დროს, როგორ დავდიოდით ღორ-ბზობში, როგორ ვმწყერაობდით, ლიახვს ვწყვეტდით, ღამი-ხარში ვინ როგორ დადიოდა, დღეობაში ვინ ვინ წააქცია და სხვა. ამ დროს ჩვენკენ წამოვიდა წარმოსადეგი ჭადარაშერეული ქალი. ჩანდა, რომ ახალგაზრდობაში ღამაში და მოხდენილი უნდა ყოფილიყო.

ჩემმა ტოლებმა პატივისცემით გზა დაუთმეს.

– მობრძანდი, სოფო, მობრძანდი.

თუში ქალი ბავშვებით ბარიდან მთაში მიდის

– ვერ მიცანი? – მკითხა.

ის-ის იყო უნდა მეთქვა, ვერა-მეთქი, რომ უცბად მომაგონდა სალდათის ცოლი სოფო. გადამეხვია. ვიღაცას გასმახა: „მოდით აქაო“ და ჩვენ წინ აიმართა ორი შესანიშნავი ვაჟკაცი.

– აი ისაა, ხელში რომ მეჭირა ხოლმე, ალექსი, ექიმი, ეს კი – გიორგი, მასწავლებელია. მესამე მერე გამიჩნდა და ჯერ კიდევ სწავლობს.

ყმაწვილებს სიხარულით ჩამოვართვი ხელი...

– რა გატირებს, დედი? – შეეხმაურა უფროსი.

მართლაც სოფოს ცრემლები ჩამოსდიოდა თვალებიდან.

– არა, შვილო, არა ვტირი. ტირილი მაშინ გენახა, მამაშენს რომ წერილებს ვწერდი. ეს სიხარულის ცრემლიაო! – თქვა, გაიღიმა და მხარზე ხელი მომხვია.

მეც მოვხვე ხელი სოფოს და მის ჭადარა თმებს სიყვარულითა და პატივისცემით ვვამბორე.

გენაცვალე ქერის პურო, ანაცერო დიკისაო

ბოლოს წვიმამ გადაიღო და აჰყვნენ ქსანს.

სოფელ კორინთას გასცდნენ. წვიმის შემდეგ, თითქოს ცამ და დედამიწამ პირი დაიბანაო, ჩამოკრიალდა ყველაფერი, ტყე თითქოს უფრო მწვანედ ჩანდა.

ყველა მხიარულად იყო, უხაროდათ, რომ დიდხანს არ დაყოვნდნენ, მაგრამ გიორგი ცას მალიმალ ახედავდა ხოლმე, მხარმარჯვნივ რაღაც არ მოსწონდა.

მართლაც, იქით ღრუბლებს ჯერ არ გადაეყარა.

ხეთა ფოთლებიდან ლეშხი და ჟვავი კიდევ ჩამოდიოდა.

– ლეშხი არაფერი და ვგონებ ადრე კი დავიძარით. იმისი მეშინია, დელგმა⁴⁶ არ წამოგვეწიოს...

– საიდან? აგერ, მზე როგორ კამკამებს! – შეეკამათა ერეკლე.

– აბა, გაიხედე ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

მართლაც, სადღაც, ერთ ხეობაში ცა ჩამავებულიყო. ელავდა კიდევ და შორეული გრუხუნიც ისმოდა.

– ჩვენში, რაჭაში, – დაიწყო გოგიამ, – როცა ქარიშხალი – ქარიანი წვიმა ამოვარდებოდა, ბალები დავიწყებდით სიმღერას:

ქარო ადექი, დადექი,

შენსა ბინასა ჩადექი,

შენსა შვილსა მარიაშსა

სამი შვილი ყოლებია,

ერთი ბრუცი, ერთი კოჭლი

*ერთი ყველას უკეთესი,
ადრე ჩახვალ, მოგიჩვენა,
გვიან ჩახვალ, მოგიკვდება.*

მართლაც, ქარიშხალი ჩადგებოდა და არემარეს ცოტა ხნით ფოშფოში⁴⁷ დაფარავდა, გადაიდარებდა და ცა მოკრიალდებოდა.

ერეკლე და ვახტანგი ვერც ამან გაამხიარულა; ვახტანგმა ისიც დაუმატა: გადაიდარებდა, მაშ რას იზამდა, მუდამ ხომ არ იწვიმებდაო, თქვენ კი გეგონათ, თქვენ გადაადარებინეთო.

ქსანი კი აქოჩრილი მიიწევდა წინ და ღრიალებდა, ბობოქრობდა, ეტყობა, წყალში ლოდი-ლოდს ეჯახებოდა, ისმოდა გრუხუნის, ჭახანის. შავი ტალღებიდან სამი შუბის ტარის სიმალღეზე ლოდის ნატეხი ამოვარდებოდა და დგაფანით ისევ წყალში ჩავარდებოდა. მოიწევდა წყალი წინ, ბრდღვინავდა და ეხეთქებოდა ნაპირებს, მოჰქონდა ნარიყი, მოგლეჯილი ხეები და უზარმაზარი მორები. სულ არ ჰგავდა დილანდელ ანკარა, გამჟვირვალე ცისფერ მდინარეს. სადაც ნაპირი კლდოვანი იყო, თითქოს ვერას აკლებდა, მაგრამ იქ, სადაც კბოდე თიხა და ლოსის მაგვარი თიხა-მიწა იყო, ჩამომამზღვლევა ფლატეს უზარმაზარ ნაკვეთს, ჩაღუპავდა აქოჩრილ ტალღებში და მიჰქონდა ქვევით. საით? მტკვრისკენ, მტკვარი კი ქვევით, შორს წაიღებდა, – ასე მიდის ნაჭერ-ნაჭერ ჩვენი მიწა, – ფიქრობდნენ ბალები.

– 1969 წლის ივნისში კარპატებში ადიდა მდინარეები, დაანგრია სოფლები, გზები, ხიდები, დაახრჩო ხალხი, წალეკა მინდვრები, ბალები. ეს უბედურება შედეგია იმ სატყეო მეურნეობის წესისა, რომელიც დანერგეს კარპატებში მთის ბუნების უცოდინარმა მეტყვევებმა. ხელალებით გაჩეხეს ტყეები, – თავისით აღდგებო; ფერდოები წყალმა ჩამორეცხა, წყალმა წაიღო ნიადაგი და შედეგად გახშირდა წყალდიდობა და ღვარცოფები. ეს მაგალითი უნდა იყოს სხვისთვისაც, მაგრამ კარპატები რად გინდათ, განა ჩვენშიც, სადაც ტყეს უდიერად მოეკიდნენ, იგივე არ ხდება?

– აი, აქაც, ბევრგან ხეების წყლის სადევრის ფერდოები მოტიტვლებულია და ქსანიც ასე უეცრად იმიტომ ადიდა.

თითქოს ხმამალა ფიქრობდა გიორგი.

– ერიჰა! – წამოიძახა მან.

– აგერ, წინ, ცხენოსნები დგანან, ჩანს, ხევი ადიდებულა და ვეღარ გადიან.

მართლაც, ვიწრო ხეობიდან ცოფიანი მგელივით გამოჭრილიყო ტალახნარევი წყალი და ზათქითა და ღრიალით ეშვებოდა ქსანში, ეშვებოდა ისე ძლიერად, რომ თვითონ წელმაგარი ქსანი მარჯვენა კბოდეზე მიეჭეჭეყა და თითქოს ცდილობდა, ქვევით არ გაეშვა; აქ ორი სტიქიური ძალა ერთმანეთს შერკინებოდა. ქსანი მაინც თავისას არ იშლიდა, წუთით ყოვნდებოდა, მაგრამ ზევიდან მოწოლილ ძალას თავისი გაჰქონდა და ბუყბუყით ქვევით მიაქანებდა.

ხევი ჭექდა და ქუხდა. ხშირად ტალღის თავზე უზარმაზარი ქვები ნაფოტივით ამოვარდებოდა ხოლმე, ნარიყი ხომ მოდიოდა და მოდიოდა.

მოსულები ცხენოსნებს მიესალმნენ.

– ვერც თქვენი რკინის ცხენი დააკლებს რამეს ცხვატურას, – თქვა ჭადარაშერეულმა, – ცხვატის მთაში ისევ წვიმს; ხიდი იყო, ისიც მოუგლეჯია.

– ჩემო გიგა, მაგაზეა ნათქვამი: ისეთი ხიდი გააკეთე, შენმა შვილიშვილმაც გაიაროსო.

– მაინც რამ გააგიჟა ასე!...

– არა, ვითომ ვერ გავალ?! – ეკითხება მოხუცს ერთი ახალგაზრდა.

– იყუჩე, ბალო!

– აბა, მაშ, ტყუილად არის ნათქვამი.

მთიელ ვარ, მთურად ნაჩვევი,

მტერო, არ შაგიშინდებიო?

და თვითონვე გაეღიმა თავის ნათქვამზე.

– უკან დავბრუნდეთ და სადმე გავათიოთ ღამე, – მიმართა გიორგიმ თავის თანამგზავრებს.

– როგორ თუ უკან უნდა დაბრუნდეთ! აი, ამ ხევის პირას სახლია ჩემი, თქვენი რკინის მერანი იქამდე კარგად გაივლის, – შეეხუმრა ჭადარაშერეული ქსნელი.

– როგორ შეგაწუხოთ!

– ავდარში რომ თქვენა მნახოთ, კარში დამტოვებთ? ან შეწუხებად ჩათვლით? – შეუბრუნა სიტყვა ცხვატელმა.

– რა სათქმელია!

– ჰოდა, წავიდეთ. მართალია, ისეთი ბინა არ არის, თქვენ რო გეკადრებათ, მაგრამ გაგეგონებათ, „ბებრის ქორწილში ქერის ლავაშს ვინ იკითხავსო“.

ბიჭებმა ფეხით ისურვეს სიარული.

– ეგრე ვქნათ, მე ლარგვისში მივდიოდი, შემავიანდა, და აი „წავიდა დღე და არა ფათერაკიო“, ამაზეა ნათქვამი.

ბიჭებმა მამას გადახედეს. „რა ძია პავლესავით ლაპარაკობსო“, – ამბობდა მათი თვალები.

– ეს მხარეა ეგეთი, ქართლის დედა, – უპასუხა გიორგიმ.

მხარმარცხნივ კი ცხავატურა ღრიალებდა.

– მაინც რამ გააგიჟა დღეს ეს ცხავატურა?

– როგორც ტყე იყო, ისეთი ნადირი გამოდიოდაო. აგერ, სულ ჩამოტიტვლებულია ქედები, ახომ მოსპო, მიწა მაინც ვერას იძლეოდა და ხალხი ზოგი მანგლისში და კავთურაზე, ზოგი ალგეთზე გადასახლდა.

მალე გამოჩნდა კრამიტით დახურული სახლი, სულაც არ ჰგავდა „ბებრის ქორწილის ლავაშს“ – ეზოში ქათამინდაურს შავებში ჩაცმული დიასახლისი აპურებდა. ქალმა ხელი მოიჩრდილა. „მადლი უფალს, დაბრუნდიო“, წაიდუღუნა, ქმარი რომ დაინახა. სტუმრებს შეეგება, აივანზე აუძღვა.

– აბა, ერთი შენებურად დატრიალდი და ხაჭოს ხინკალი გვაჭამე...

– ნუ იცი ხოლმე ზედმეტი ლაპარაკი, რა მაშინვე ხინკალს ეცემი, ეგ მე ვიცი, რითაც გავუმასპინძლდები.

– ადამიანო, არ გაგიგია: ლობიო – თქვა მთიულმა და ყბა ამოუვარდა, – ყველიო, – თქვა და ისევ გაუსწორდაო. ხომ იცი, ჩემო კეკე, ძველი თქმა: არასოდეს არ ცხონდება უშვილო და პურძვირიო.

– რაღაც შვილები არსად ჩანან! – შეეკითხა გიორგი.

– ამ ზაფხულს სახლში რა უნდათ? ზოგი ცხვარშია, ზოგი ბარში, მათ ნაშიერს კი მალე ნახავთ.

– ნუ გააბი ლაპარაკი, შეშა დაჩხე! – შეუტია ცოლმა ქმარს.

– რა ვქნა, მე და ჩემმა ღმერთმა: ჩემზეა სწორედ ნათქვამი: პატარა ვიყავ, დიდისა მემინოდა და დიდი გავხდი, პატარასიო. სუ ეგრე მაშინებს ე ჩემი კეკე... – და ტკბილად გაიღიმა.

– ონისიმე, ცხავატელები კაი მეჭურჭლეები იყვნენ და არა იცით რა მათ შესახებ?

– მეც ხომ ცხავატელი ვარ, მესტვირის ცოლს ჰკითხეს: შუშპარი იციო? და ჩემ დღეში მაგის მეტი რა მიკეთებია მე უბედურსაო. ვიცი და მეჭურჭლეც ვიყავი.

– მერე, რატომ აღარ აკეთებთ?

ონისიმემ გვერდიდან გადმოხედა, ვთქვა თუ არაო.

– კაკაბმა თქვა: 49 სიმღერა ვიცოდი და ისეთმა ალაღმა⁴⁸ წამომიქროლა, რომ ყველა დამავიწყდაო. აბა რა ვიცი, რატომ არ ვაკეთებთ, ცალკე არაო და ერთადაც არავინ შეგვყარა.

– აგერ ჩემი თუნი, – მიუთითა ეზოს კუთხეში პატარა ნაგებობაზე. მაღალი არ დაიწია, დაბლებიც ვერ ავიწიეთ და დაიკარგა ცხავატის სახელი... მაგრამ რა ვქნათ, ვინც რომ კაცია, ჩოხა ჯაჭვია, ქუდი ნაბდისა – ჩაბალახიაო, ხომ გაგიგონია, გავდივართ იოლადა.

ბიჭები სმენად იყვნენ გადაქცეულნი, ვახტანგს რვეული ჰქონდა გადაშლილი. მივიდა და მამას რაღაცას ეჩურჩულებოდა.

– ონისიმე, ჩემს ბიჭებს სათხოვარი აქვს თქვენთან...

– აბა, პატარა ვეფხვებო! თქვენი ხმალი და ჩემი კისერიო.

– ძია ონისიმე, გვინდა, რომ ანდაზები და ლექსები ჩაგვაწერინო.

– ექაა... ჩემს სიცოცხლეში ანდაზა არ მითქვამს. ერთი მთიული კაცი ვარ: მთიულია და ბრიყვობსო, დეე, თავისთვის იყოსო, – ხომ გაგიგონიათ?

გიორგის გაეღიმა.

– აი, ეგ, რაც ახლა ბრძანეთ, ანდაზაა.

– ესა, არა კაცო...

– სად ჩემი ლაპარაკი და სად ანდაზა, სად მუხრანი, სად წილკანი, სად თხა ძოვდა, სად თიკანი. მგონი, მარტო ერთი ანდაზა ვიცი: თხას უთხრეს, მგელი მოკვდაო, თხამ კუნტრუში ქნა, გაიქცა, თხაო, რა გაგხარებია, განა სამგლეთი დაიქცა? იმას რომ დარჩა ლეკვები, ისინიც მგლებად მოიქცა.

კეკემ გამოსძახა, პატარა შეშა შემოიტანე კიდევაო.

– იცით, ბიჭებო, რა გითხრათ? უგდეთ ყური და ისე ჩაიწერეთ, ეგ სულ ანდაზებით ლაპარაკობს და მაგას ჰგონია, ეს ანდაზა არ არის, ცალკე ვერას გეტყვით...

– ეგაა ჩემი ძველი თემი, – თვალთ ანიშნა მეუღლისაკენ – მეფე გაგიწყრეს, თემს შეეხვეწე, თემი გაგიწყრეს, გადაიხვეწეო. კეკე რომ გამიწყრეს, უნდა გადავიხვეწო კიდეც.

– შენ რომ ეგ ენა არა გქონდეს, თავგები სოროში შეგათრევდნენ, – გამოეხმაურა აივნიდან მეუღლე.

– აი, ეგრეა, მაგის შიშით სიტყვა ვერ მითქვამს.

– სადაც შავარდენი ბუდობს, მტრედი ვერ გაიხარებსო, ხომ გაგიგია, – აუბა მხარი კეკემ.

ამ დროს ეზოში ხუთი ძროხა და ათიოდე ცხვარი შემოვიდა, სამი ფეხშიშველა ბიჭი შემოჰყვა.

– დანარჩენები სადღაა, ბიჭებო! – გაეხმაურა პაპა.

– გაღმა გასულან, ნეკის სერზე ძოვენ, ვერ გამოვიდნენ და ვერც ჩვენ გავედით, ვერა ხედავ, ცხავატურა როგორა ღრიალებს? – უთხრა უფროსმა და ხევისკენ გაიხედა, საიდანაც მდინარის ხუთი ისმოდა.

– აბა, დააბინავეთ საქონელი, ჩამოწკნება ცხავატურა და ისინიც მოვლენ.

ზემო პატარა სახლიდან ახალგაზრდა ქალი გამოვიდა საწველელით, შავ კაბაზე ჭრელი ქობა ჰქონდა შემოვლებული.

– ეგ ამათი დედაა...

ამ დროს ეზოში შალვაც შემოვიდა, აბგა საგსე ჰქონდა მცენარეებით, ვერ მოეთმინა და სველი ეკრიფა.

– ზემოთკენ გვლერძა და ყვითელი მუზარადაც ვნახე.

– ოჰო, ეგ არ არის კარგი. ტყეს ხომ არ ერევიან?!

– რა ვიცი! – წარმოთქვა შალვამ.

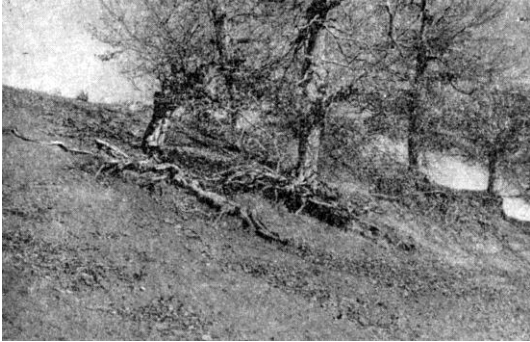
– იქნებ აქ დავრჩეთ ერთ-ორ დღეს და ხეობა მოვიაროთ... მაგრამ როგორ შევაწუხოთ ონისიმე.

– შენი კარები გააღე, სხვისაც გაღებული დაგხვდებაო, – როგორ თუ შემაწუხებთ. თქვენ ბალახების ოსტატები ყოფილხართ, აბა, მოდით აქეთ...

სახლის უკან, თავლის გადასწვრივ, კარგად შემოღობილი მიწა იყო, ბოსტანი ჩანდა. ხახვი, პრასა, ჭარხალი, სტაფილი, კომბოსტო, ნიორი, ქინძი, კამა, ნიახური, წიწმატი, ინა, წვეკო ჩაწიკვიკებული იყო, ჩანდა, კარგი ხელი პატრონობდა იქაურობას.

– ბოსტანი კეკემ რძლებს გადააბარა და თვითონ კი აი, რას უვლის.

გიორგი გაოცებული დასცქეროდა, პატარ-პატარა კვლებში იყო ორფერი, კატაბალახა, შროშანი, მრავალმარღვა, დათვის საგებელა, არჯაკელი, ფარსმანდუკი, და კიდევ რამდენიმე სხვა.

გამეჩხერებულ ტყეში წყალს მიაქვს მიწა

– ესენი ტყეშიც არიან, მაგრამ აქაცა აქვთ, სახელდახელოდ ნედლი რო სჭირდება. ექიმობს ჩემი ამშენებელი და ამ წამლის ბალახებს უვლის. ჩვენს წიფლიანებში, ზევით, უცუნაც იცის, შემოდგომაზე მოხატავს ხოლმე ტყის პირს, ძალიან ცხარე შხამი აქვს და აქ არ დავარგვევინე, ვაითუ ბალღმა ამოთხაროს, ან თვითონ მოიწამლოს, ან მეზობლის ძალი მოკლას-მეთქი უნებლიეთ.

– ადამიანო, ნუ დახოცე ხალხი შიმშილითა, – გადმოსძახა აივნიდან მეუღლემ.

– ერთი უყურე, აქაც მე მადანაშაულებს, – პირზე ღიმილგადაკრულმა თქვა ონისიმემ. – მე შენ გეხმარები, ხალხს ვართობ, ლოდინი არ შევამჩნევინო-მეთქი და ვერ უყურებ, წყალგაღმა დაობს.

სუფრა ტაბლებზე იყო გაშლილი, ხმიადები ელაგა, ხინკალს ოხშივარი ასდიოდა, პრასა და ახალი ხახვი ამშვენებდა სუფრას.

– გენაცვალე, ქერის პურო, ანაცერო დიკისაო, – მხიარულად მიუმღერა ონისიმემ. სუფრას მოუღებინეს. გოგიამ მანქანიდან ღვინოც ჩამოდგა, ამან ონისიმე სულ გაამხიარულა, შვილიშვილებიც მოისხა სუფრაზე, ხაჭაპურსა და ხინკალს ორივე ხელით შეექცეოდნენ.

შუა პურიჭამაში იყვნენ, რომ ვახტანგმა ვერ მოითმინა და ჰკითხა:

– ძია ონისიმე, აქ მარტო ქერსა და დიკას თესავენ?

– რადა ძმისწულო, დოლის პურიც კარგა მოდის, ასლიცა და სვილაც. კორკოტი ვჭამე ასლისა, დრო არის ჩემი წასვლისაო. ასლმა კარგი კორკოტი იცოდა, თეთრი, მსხვილი მარცვალი არ ჩაიხარშებოდა, გოჭებივით ელაგა ჯამში. ასლმა კაი ხალი-ფაფაც იცოდა, სახაჭაპურედ ხომ მას ვერც ერთი ხორბალი ვერ შეედრებოდა. თავთუხი ხომ თავთუხია და ასლის ცომი სახაჭაპურედ იმასაც სჯობს.

– იცოდაო, რა, ახლა აღარ იცის?

– ვაი, რო არ იცის. კოლმეურნეობა არა თესავს და საკარმიდამო ჩვენ მაგისტვის არა გვეყოფნის. წარმოიდგინეთ, კინალამ დიკა პურიც ამოგვაწყვეტინეს, გინდა თუ არა, ახალი პური უნდა დათესოთ... მაგრამ ჩვენმა თავმჯდომარემ იძალა, დიკა დათესა, გაღმელებმა ის ახალი დათესეს და კინალამ მშვირები დარჩნენ.

აქ უკვე გიორგი ჩაერია საუბარში.

– საქმე ისაა, რომ დიკა საქართველოში წარმოშობილი ხორბალია, ქართველი მხვნელ-მთესველისაგან გამოყვანილი და გავრცელებული. გამოყვანილია სწორედ მთაში, ტყიან ზონაში. დოლის პურიც კარგია, მაგრამ მთაში, ზოგჯერ მკაცრ ზამთარს ვერ უძლებს. დიკას კი ავადმყოფობა არ ეკარება, გაზაფხულის თესლია.

მთაში საკორკოტე ხორბალსაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ბარად ბევრია საშეჭამანდე: ხილი, კერკი, მწვანელი, მთაში კი კორკოტი, რაკი ერბოც არის, მნიშვნელოვანია. ამიტომ თესავდნენ ცალმარცვალა ასლს, ორმარცვალა თეთრ ასლს, წითელ ასლს. ძველად ნამდვილი ასლიც იყო, მაგრამ გაწყდა, დღეს აღარ არის. დოლის პურებიდან უფრო ხშირად თესავდნენ წითელ დოლს, იშვიათად – თეთრსაც, მაგრამ ამ დოლს ერია ერთი ხორბალი, რომელსაც „ქონდარა ხორბალს“ ეძახდნენ, რადგან დაბალი იზრდებოდა. ითესებოდა დოლის

პურთან ერთად, დოლის პურს წელზევით სწვდებოდა. ერთად ყოველწლივ მოუცდენელი იყო, ცალკე ნათესზე, მაგალითად, გვალვიან წლებში უფრო მეტ მოსავალს იძლეოდა.

საქართველო ხომ ერთ-ერთი სამშობლოა კულტურული მცენარეებისა. საქართველოში კი, როგორც ჩანს, ამ მხრივ მთა ფრიად მნიშვნელოვანია, განსაკუთრებით ღრმა ხეობებში, სადაც ცხოვრება უფრო მშვიდი იყო და მტერთა დიდი ურდოები ისე ხშირად ვერ აღწევდნენ, როგორც დაბლობებსა და ვაკეებში.

ჩვენში რამდენიმე ენდემური⁴⁹ ხორბლის სახეობაა, ესენია: მახა, ზანდური, დიკა; „არ არის ისეთი ქვეყანა, სადაც ხორბლის ამდენი სახესხვაობა და ჯიში იყოს, რამდენიც საქართველოშიო“, – ამ დასკვნამდე მივიდნენ კულტურულ მცენარეთა და, კერძოდ, ხორბლების ისეთი დიდი მცოდნეები, როგორც იყო ნ. ვავილოვი და როგორც არიან: პ. ჟუკოვსკი, ვ. მენაბდე, ნ. დეკაპრელევიჩი და მრავალი სხვა.

აი, რას წერს პ. ჟუკოვსკი:

„მცენარეულობის სახეობათა უდიდესი რაოდენობა თავმოყრილია საქართველოსა და სომხეთში, მათ შორის რამდენიმე ენდემური სახეობაა, მაგალითად, ურარტუს ასლი (სომხეთში ნ. კ.), მახა, ზანდური, კოლხური ზანდური (საქ. ნ. კ.) მთელი ექვსი სახეობა. ოთხი მათგანი მოჰყავთ იზოლირებულ, ძნელად მისადგომ მთის მხარეებში (რაჭა – ლეჩხუმი. ნ.კ.), რომელთაც უძველესი ხენა-თესვის ყველა ნიშანი გააჩნიათ; თუმცა ისიც მართალია, რომ რელიქტების⁵⁰ არსებობა ჯერ კიდევ არ ნიშნავს კერის პირველადობას. არსებობს შეხედულება, რომ დღემდე შემონახულ უძველეს ხალხთა რიცხვს ეკუთვნიან ქართველები, ბასკები (პირინეებში) და ვერშიკები (პამირში).

ქართველები დღესაც მაღალი კულტურის მქონე ერია, რომელმაც შეძლო და ცალკეულ კუთხეებში დღევანდლამდე შემონახა ხენა-თესვის ზოგიერთი ძველი წესი. მაშასადამე, მემკვიდრეობითი თვალსაზრისითაც არ არსებობს საწინააღმდეგო დებულება იმისათვის, რომ საქართველოს დღევანდელი ტერიტორია არ მივიჩნიოთ კულტურული ხორბლის პირველად კერად. რბილი ხორბალიც, როგორც ჩანს, თავის საწყისს ამიერკავკასიიდან იღებს“.

ქართული დოლის პური ქართველი ხალხის პირმშოა. თავისი ისტორიის გრძელ მანძილზე მან ამ ხორბალში განამტკიცა ისეთი თვისებები, რომელიც იმ დროს მას სჭირდებოდა. თავთავში მარცვალი მაგრად ზის, მომკა თუ დააგვიანდებოდა (მტრის შემოსევის გამო), მარცვალი არ ჩაიბნეოდა. ღერო ნაზია და წვრილი, რომ ზზე კარგი გამოსულიყო (ზზე ძირითადი საკვები იყო საქონლისათვის, ძალიან ხშირად ქართველ მეფეებს გადასახადთა სიაშიც შეჰქონდათ); გვალვის გამძლეა (მტერი ხშირად ანგრევდა სარწყავ არხებს). ის გამოყვანილი უნდა იყოს მთაშივე და სახელიც სვანეთის სოფლიდან – დოლიდან უნდა მიეღო, მდინარე დოლრას ხეობაში რომა არის. სვანეთის ამ ხეობებში შემონახულია მრავალი სახესხვაობა და ჯიში დოლის პურისა და დიკასი, რომელიც მარცვლის ღირსებით ბარისას სჯობს.

დიკა, ანუ ქართლური ხორბალი, როგორც მას მეცნიერულად უწოდებენ, სწორედ ჩვენს მთაშია წარმოშობილი, შუა სარტყელში. ის თავის თვისებებით სავსებით შეესატყვისება ამ ზონის ბუნებრივ პირობებს, კარგად იტანს სოკოვან დაავადებებს. გვხვდება მრავალნაირი, არსებობს თეთრთავთავა, წითელთავთავა, ღრუბელა თავთავა, თეთრმარცვალა, წითელმარცვალა სახესხვაობა და ჯიში.

ჩვენში საკორკოტედ ითესებოდა ასლი.

აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით მთაში, ითესებოდა ორმარცვალა ასლი, მრავალნაირი ქვესახეობისა და ჯიშისა; დასავლეთ საქართველოში კი უმთავრესად სახაჭაპურედ, დღეობის პურებისათვის (რადგან ლამაზი და გემრიელი პური იცოდა) – ზანდური და მახა. მაგრამ, სამწუხაროდ, უცხოური ჯიშებით გატაცებამ ბევრი რამ დაგვაკარგვინა, მაგალითად, ლეჩხუმში და რაჭაში ამ ორი წლის წინ ზანდური და მახა ვერ ვნახეთ. გადაშენებულია, აღარ თესენ. მაშასადამე ის სამშობლოში აღარ არის. 40 წლის წინ კი მინდვრის ჩვეულებრივი მცენარე იყო. აქაც, ქსნის ხეობებში, ორმარცვალა ასლი ხომ მარტო ორგან-სამგან ვნახეთ. მაშინ, როდესაც ეს უძველესი ხორბლები უდიდესი ეროვნული განძია, მათი დახმარებით, მათთან შეჯვარებით, შესაძლებელია გამოვიყვანოთ მრავალნაირი ჯიში, მოსავლიანი, ბარაქიანი. ამერიკელებმა უკვე გამოიყენეს ეს ჩვენი ხორბლები და მათი მეშვეობით შექმნეს ახალი, ფრიად მოსავლიანი ჯიშები.

განა მარტო ძველ პურეულებს ვკარგავთ? შინაური პირუტყვსაც! არც მათი შენარჩუნების საკითხი დგას უკეთესად. დიდ ყურადღებას ითხოვს თუშური ცხვარი – საუკეთესო მომთაბარე; იმერული ცხვარი, წელიწადში 4-6 ბატკანს რომ იძლეოდა. ხევსურული ძროხა – უხვდლიანი, მეგრული ძროხა – მუშა საქონლის დედა, თუშური ცხენი – მთის ბილიკებზე მავალი, ამტანი, დიდი ტვირთის მზიდავი და სხვ. ზოგი მათგანი საძებარი გვყავს უკვე და ღირსეულ, სათანადო ყურადღებას არ ვაქცევთ.

არა, არ უნდა დავკარგოთ ეროვნული სიმდიდრე, სირცხვილია, მამა-პაპათაგან გადმოცემული დიდი დოვლათი ჩვენ გავანიავით და შთამომავლობას არ შევეუნახოთ.

ყოველ რაიონში, 3-5 კოლმეურნეობაში მაინც უნდა ითესებოდეს ეს შესანიშნავი მცენარეები, 2-2 ჰექტარი მაინც, რათა ჩვენს შთამომავლობას ისე გადავცეთ, როგორც ჩვენმა მამა-პაპამ გადმოგვცა.

კიდევ ისიც გაიგეს, რომ მახობელი⁵¹ ტირიფონასა და მუხნარის ვაკეზე იცის, ოძის – ახალგორს არ ამოსცილდებო, სამაგიეროდ, მთაში ბევრი იცის ღვარძლაო.

ღვარძლა კი ერთნგვარი კონინდარია, ერთწლიანი სარეველა, ყანას ერევა, განსაკუთრებით მთაში. მის თესლზე ერთი სოკო იბუდებს და შხამს ის გამოყოფს. თუ ხორბალს ასეთი მარცვალი შეჰყვა და მასთან ერთად დაიფქვა, პური მათრობელა, შხამიანი გამოდის და გულისრევას და თავბრუსხვევას იწვევს.

სვილა ანუ ჭვავი მალა მთაში ითესებოდა...

კიდევ დიდხანს ისაუბრეს, სადამო ჩამოდგა, ხევიდან გრგვინვა ისევ ისმოდა, მთაში ავდარი არ ცხრებოდა.

რამდენიმე დღე შეყოვნდნენ აქ, ხეობას აჰყვნენ და დარწმუნდნენ, რომ ხეობა ფრიად ნაიარევი იყო. ჯერ წარსულში ახოებს დაეკოდა ის, ბევრი ახო იყო ნაკეთები; ჩანდა ნასოფლარებიც, წყალს თავისი ექნა, დაეხრამა, ნიადაგი მოეგლიჯა, ხეები და ხეხულები, ხნარცვები და ზოგან ხრამებიც გაჩენილიყო. იშლებოდა მიწა, მიჰქონდა წყალს და ნიაღვარს, მიჰქონდა საქართველოდან შორს და ჯერ ისეთი მაღლიანი ხელი არ ჩანდა, რომ შემველებოდა მიწას, შეენარჩუნებინა, გადაერჩინა.

საჭიროა ძალიან სწრაფი და გულმოდგინე მუშაობა, რომ შევინარჩუნოთ ნიადაგი, ისევ ადგილობრივი ტყის ჯიშებით დავფაროთ. ადგილის კურდღელს ადგილის მწევარი დაიჭერსო და ეს „მწევარი“ აქ ბევრია: მაჟალო, პანტა, ტყემალი, ბალამწარა, ზღმარტლი, რცხილა, ჯაგრცხილა, იფანი, თელა, ნეკერჩხალი, თამელი, ცაცხვი; ცოტა ზემოთ რომ აიწვე, – წიფელი, ბოყვი, ლეკის ხე, თელა-დუმა, უთხოვარი; მალა მთაში ხომ ბევრია არყი, მთის ბოყვი, მაღალმთის მუხა, ცირცელი, მდგნალი; არც ბუჩქია ცოტა: კუნელი, შინდი, შინდანწლა, თხიფსელა, ჯახველი, თხილი.

შეიძლება აქ თავისებური ტყეპარკები გაკეთდეს. ახალი ტყის გაშენების დროს მეტი ყურადღება მივაქციოთ ხილის მომცემ ხეებს: პანტას, მაჟალოს, ბალამწარას, ტყემალს, ზღმარტლს, შინდს, კუნელს და მათთან ერთად, რასაკვირველია სხვა ტყის ჯიშებსაც.

„აქ დაყოვნება არ იქნება“, – დაასკვნა გიორგიმ, ეს ქსანი მთელ ხეობას მოგვტაცებსო.

ლარგველების ნაფუძარი

დიდი სიყვარულით გამოეთხოვნენ ონისიმეს ოჯახს. ერეკლე და ვახტანგი დიდხანს ეჩურჩულებოდნენ ონისიმეს შვილიშვილებს, ძალიან დაუმეგობრდნენ: ბალახი არ იყო ხეობაზე, რომ მათ არ სცოდნოდათ.

– ძალიან მენანება, გიორგი, რომ მიდიხართ!

– არა უშავს რა, მია ონისიმე, შევხვდებით კიდევ.

– საქმე ისაა, რომ სიმდაბლემ ცანი მოდრიკაო, განა კიდევ ბევრჯერ შემხვდება აგრეთი ხალხი.

გზამდე ჩამოჰყვა, წყალს დაეკლო, მოერიყა და ლოდებით აევსო. დატრიალდნენ ერეკლე, ვახტანგი, შალვა, ონისიმეს შვილიშვილები და ქვები მიაგორ-მოაგორეს, გზა გახსნეს.

ტყის მოსპობის შემდეგ მთის ფერდონი ხშირად იმეწყრება

– ბარემ ქვახიდაც გააკეთეთ ბიჭებო, – გასძახა ნაპირიდან ონისიმემ.

ერეკლემ და ვახტანგმა კითხვით ამოხედეს მამას.

– მაგას ონისიმეს შვილიშვილები გასწავლიანო, – უპასუხა.

– შუა წყალში ჩავყაროთ დიდი ლოდები, აბა ავწიოთ, მივაგოროთ... – გასცეს განკარგულება შავტუხა ბიჭებმა და მართლაც, მალე შუა წყალში ერთი მეტრის სიგანის ქვის ქვის გროვა ამოიზიდა.

– ახლა ასეთი იქით ნაპირსა და ამ გროვას შორისაც...

და ახლა იქ ჩაყარეს ქვები. მალე წყალში სამი ქვის გორა ამოიზიდა. ნაპირიდან პირველზე გადახტებოდა კაცი, მერე მეორეზე, მესამეზე და მარჯვენა ნაპირიც იქვე იყო.

ბიჭებს ასეთი ხიდი, ქვახიდა, ძალიან მოეწონათ.

ქსნისა და არაგვის ხეობები ძალიან რთული გეოლოგიური აგებულებისაა. ამ პატარა მხარეში, როგორც ჩვენი გეოლოგები აღნიშნავენ, მეზოზოური და კაინოზოური ჯგუფიდან იურიულიდან ნეოგენურამდე თითქმის ყველა წევრია წარმოდგენილი: ზედა ლიასურისა, ქვიშაქვებისა და ფიქლების წყება, ზედა იურიული კირქვები, ცარცული ნალექები, ზედა და შუა ეოცენის ქვიშაქვებისა და ფიქლებრივი თიხებით შუა და ზედა მეოცენური ნალექები და მრავალი სხვა. პორფირიტული ქანები ყანჩათიდან სოფელ ჯვარისუბნამდეა გაწოლილი. ქსნის ხეობაზე სოფელ იკოსთა და კორინთას შორის წარმოდგენილია ვულკანოგენური ქანები, კირქვების კარგი გაშიშვლებით და აკი სოფელ კორინთას მახლობლად კარიერიც არის, აგებულია კირის ქარხანა, რომელიც მთელ ხეობას ამარაგებს კირით. წარსულში ვისაც კირი სჭირდებოდა, თვითონ წვადა,

ტყიდან შეშა გამოჰქონდა. ახლა კი ქარხანა ქვანახშირზე მუშაობს და, რასაკვირველია, ტყისთვის დიდი შეღავათია.

ეს კია, კირქვების ნგრევამ შეიძლება გადიეოლოს შესანიშნავი კომპი, რომელიც კირქვების უზარმაზარ ლოდზე დგას. კირის ქარხანა კარგია, მაგრამ სიძველის ძეგლთა გაფრთხილება მაინც საჭიროა.

ასეთი კირქვების ბრეჩიები, როგორც სოფელ კორინთასთან არის, გვხვდება ქსნის ხეობაში სოფელ ჯვარისუბანთან, ალევთან, ჭურთასთან; არაგვზე ანანურთან, აგრეთვე ლეხურაზე, მეჯუდის ხეობაში და სხვაგან. გეოლოგმა შ. ადამიამ ამ მხარის გეოლოგიური რუკა შეადგინა. ამ რუკის მიხედვით ქსანს რომ გავყვით, ასეთი ჭრილი იქნება:

ქსნის ნაპირზე რიყე და პირველი ტერასა მეოთხეულ ნალექებს უჭირავს. მის ზევით – ლენინგორი, იკოთი და სხვები – მიო-პლიოცენის ნალექებს, შემდგომ ამისა იწყება პორფირიტული წყება. წირქოლი სწორედ ამ წყებაზეა, კორინთისა და სხვა სოფლების მიდამოებში ქვიშაქვების და ფიქლების წყებაცაა. ზევით, ხეობაზე ზედა ცარცია, ქვედა ცარცი, შუა და ზედა ეოცენი. ერთი სიტყვით, წარსული ფრიად საინტერესოა და მცენარეული საფარიც ამ გეოლოგიური წარსულის გამოძახილია.

როგორც ჩანს, წარსულში ქსნის ხეობაც ისეთივე მცენარეულობით იყო დაფარული, როგორითაც დასავლეთ საქართველო, კოლხური ტიპის ტყით – წიფლნარით, რომელშიც გაბატონებული იყო მარადმწვანე ქვეტყე: წყავი, შქერი, თავისარა, ბაძგი; აგრეთვე ისეთი კოლხური ელემენტები, როგორცაა: მოცვი, იელი, ლიანებიდან სურო, ღვედკეცი და სხვ. მაგრამ დროის ცვლილებასთან ერთად აღმოსავლეთ საქართველოში კლიმატი უფრო მკაცრი, კონტინენტური დადგა, ვიდრე დასავლეთ საქართველოში და კოლხური ელემენტებიც ნელ-ნელა მოისპო. ქსნის ხეობაში, ზებეყურის ხეზე წყავი და ზოგი სხვა მცენარე დღემდე შემორჩა. მუხრანის ძეგლებიც შეიძლება ამის გამოხმაურება იყოს.

მანქანა საკმაოდ ფერხდებოდა. ნაკადულებს ქვა და ღორღი გამოეჭანათ, პატარ-პატარა კონუსები შეექმნათ და ჩვენი მგზავრები წერაყინებითა და პატარა ნიჩბებით კვალავდნენ, გზას ჭრიდნენ.

კარგა დიდხანს მოუწოდნენ მგზავრობას. გაუჭირდათ სამეგურთან ალევის ხევის გადალახვა, მაგრამ გოგიას გამოცდილებამ თავისი გაიტანა. როდის-როდისღა მიაღწიეს ლარგვისს (ამ სოფლის სახელს ზოგჯერ მონასტერსაც უწოდებდნენ, ლარგვისში წმინდა თევდორეს სახელობაზე აგებული ტაძრისა და მონასტრის გამო).

ლარგვისთან ერთმანეთს ერთვის ქსანი და მისი მარჯვენა შენაკადი ჭურთულა; ლარგვისის ზევით კი, მარცხნიდან, ქსანს უერთდება ცხრაზმის²² ხევი, რომელიც სათავეს ლომისის ქედზე იღებს. ლომისა სამხრეთისაკენ ალევის ქედში გადადის. ლომისა-ალევის ქედი არაგვისა და ქსნის წყალგამყოფი ქედი. ალევის ქედი მუხრანის ვაკეზე გვერდის ძირში გადადის და სოფლები დამპალო, ქსოვრისი, ოძისი, ძალისი სწორედ ალევის მთის ბოლოებზეა შეფენილი; ხოლო ლეხურასა და ქსანს შორის მდებარეობს ხარშლის ქედი. ორივე ეს ქედი სათავეს ყელის პლატოზე იღებს. მამასადაძე, ქსანი ჩაჭედილია ამ ორ ქედს შუა, რომლებიც ხშირად ძალიან ვიწრო ხეობაში მოქუხს.

ქსნის ხეობა მრავალი გზით იყო დაკავშირებული საქართველოს დანარჩენ ნაწილებთან, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოსთან.

ქსანი სათავეს იღებს ყელის ტბიდან. საერთოდ, ყელის ტბა საინტერესოა იმიტაც, რომ მისი მიდამოებიდანვე იწყება სათავე დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის და თერგისა.

აქვე გადის გზები: თრუსოს ხეობით – დვალეთში, სბის ზეკარით, პატარა ლიახვის ხეობით – ქართლში ჩამოდის, ამის მეორე შტო ჟამურის ხეობით ქსანზე გადმოდის, მესამე გზა არაგვზე ჩამოდიოდა; არაგვის ხეობიდან ლომისისა და ალევის მთას რამდენიმე, ქსანზე ჩამომავალი ზეკარი ჰქონია. ყელის ტბის პლატოდან გზა როკის, ზეკარას ზეკარით, ბრუტსაბძელის ძირში, არდონის ხეობაში გადადიოდა, აქედან ქალაქს გავლით ჭანჭახის (მამისონის) ზეკარს კვეთდა და რაჭაში ჩადიოდა.

ჩრდილოეთიდან ჩამოსული მტერი, კავკასიის გადაღმა მოხეტიალე, ხშირად ამ ხეობებით ესხმოდა თავს ქართლს.

არის ლეგენდა, რომ რუსეთის ჯარების გადმოსვლისას ერთი რაზმი ყელის ტბაზე დაბანაკებულა, მაშინ როდესაც ის ყინულითა და თოვლით ყოფილა დაფარული, სიმძიმეს ყინული ჩაუტეხია და რაზმი დაღუპულა, უგზო-უკვლოდ დაკარგულა.

ქსნის ხეობაზე მრავალი ციხე-კოშკია. კოშკი კოშკს გაჰყურებს, ესენი სამზერი, მოდარაჯე კოშკებია. თუ პირველ კოშკზე აინთებოდა ცეცხლი, უმაღლ გამოეხმაურებოდა დანარჩენი კოშკებიც – ანთებდნენ საგანგაშო ცეცხლს და მაშინვე მთელი ხეობა იგებდა, რომ მტერი მოდიოდა. ბევრია ციხეები: თვით ლარგვისის ციხე, ბერი-ციხე სოფელ ხეთაანთასთან, ცხრაზმის ხეობაზე მდებარე უკანაუბნის ციხე, რომელსაც დიდი ლოდების გალავანი აქვს შემორტყმული. ამ ციხეს სათოფურები არა აქვს, რაც, ჩვენი ისტორიკოსების აზრით, მის სიძველეზე მიუთითებს. პირველად საერისთავო ლარგვისში დაარსებულა და მათ ლარგველ ერისთავებად იხსენიებდნენ.

პირველი საერისთავოს დაარსების სათავეებზე ბუნდოვანი ცნობები არსებობს. ეს ცნობები უფრო ლეგენდებს წააგავს. ხან ვითომ მალნარ-დვალეთიდან ბიბილურები ჩამოსახლდნენ და ისინი გაბატონდნენ, ხან როსტომის

ჩამოსახლება ჩანს. ერთი კი ამკარაა, რომ პირველი შტო ბოლომდე არ გაჰყოლია და იგი რამდენჯერმე შეცვლილა. ახალი შტო ახალი დინასტიით დაწყებულა. XVII საუკუნემდე აქაური ერისთავები, როგორც აღვნიშნეთ, იხსენიებოდნენ ლარგველ, ქვენაფნეველ, ან გირშელ ერისთავებად (სოფელი ფნევი, ლარგვისის ქვემოთ, ქსნის მარჯვენა ნაპირზე) და სხვ. XVII საუკუნიდან კი ისინი გარკვევით ქსნის ერისთავებად იწოდებოდნენ. ფნევი და ლარგვისი დაუტოვებიათ და ახალგორში ჩამოსახლებულან, აუგიათ ციხე-ქალაქი და ხეობა ბარიდან დაუკეტავთ.

ქსნის საერისთავო სრულად XIV საუკუნეში ჩამოყალიბებულა და, გარდა საკუთრივ ქსნის ხეობისა, მას ეკუთვნოდა ისროლის ხევი (მეჯუდის ხეობა), ჟამური, ქნოლო, მადრან – დავაღეთი, თრუსო, აწრიხევი (პატარა ლიახევი), ღუდა, მღეთა, არახვეთი, ხანდო, ყანჩაეთი, ტირიფონის მრავალი სოფელი (ტყვიავი, კარაღეთი, მეჯვრისხევი, არცევი, კირბალი და სხვ.). როგორც ვხედავთ, ქსნის საერისთავო შეჭრილია საამილახვროში (რხეულა, კასპი, ტირიფონა), საარაგვოში (ღუდა, მღეთა, არახვეთი, ხანდო და სხვ.). ეს კი გამუდმებული საბაზი იყო ერისთავთა და ამილახვართა ურთიერთ რბევისა. ქსნის ერისთავი ხან ამილახვარს უთანხმდებოდა და არაგვის საერისთავოს არბევდა, ხან არაგვის ერისთავთან შეთანხმებით – საამილახვროს, ხან სამეფო კარსაც მიუხტებოდა.

რამდენად მოუსვენრები იყვნენ ქსნის ერისთავები, ამას ერთი მაგალითიც ადასტურებს.

1569 წელს, ფარცხისთან ომის დროს, სიმონ მეფე ტყვედ ჩავარდა. სიმონის მეუღლე კავთისხევეში იმყოფებოდა. „ამილახვარი და ქსნის ერისთავი მიუხტნენ დედოფალს სვიმონ მეფისასა, კავთისხევს მდგომსა და წარუხვნეს სრულიად ქონებანი და აიალაფეს, რომელი არ ჯერ იყო საყოფლად“.

ქსნის ერისთავმა და ამილახვარმა სხვა ღალატიც ჩაიდინეს...

თავადებს შეეშინდათ, მეფე სამაგიეროს გადაგვიხდისო და „ამისათვის ქართლში ვეღარ დადგებოდნენ, ჯალაბობით გაეცალნენ და კახთ ბატონს შეეხვეწნენ. და მეფემ სვიმონ იმათი ალაგი და სოფლები საუპატიოთ ბატონს დედოფალს მიართვა და ზოგი თავის ძმას ბატონიშვილს ვახტანგს მისცა“.

მეორე ცნობით, მოთარეშე ერისთავებს დედოფლისათვის დაუბრუნებიათ ქონება, არა მარტო ის, რაც წართვეს, არამედ გაცილებით მეტი და დედოფლის შუამდგომლობით, მეფეს უპატიებია დანაშაული.

საუპატიოდ ქსნის ერისთავს ახალგორი და მეჯუდის ხეობა გამოართვესო. როგორც ჩანს, ეს ადგილებიც კვლავ დაუბრუნებიათ.

იასე ქსნის ერისთავი და ანდუყაფარ ამილახვარი თავს დაესხნენ ღაზნელებს და ამოწყვიტეს. მამული გაიყვეს: ქოლოთ-ქვიტკირი ქსნის ერისთავმა წაიღო, ნეშტი – ამილახვარმა.

ასეთი ამბები მათ ისტორიაში ხშირია, ზოგჯერ კი ქვეყანასაც ეხმარებოდნენ. 1659 წლის კახეთის ცნობილი აჯანყების მეთაურები იყვნენ სწორედ შალვა და ელიზბარ ქსნის ერისთავები, ზაალ არაგვის ერისთავი და ბიძინა ჩოლოყაშვილი.

მაინც იბრძვის სიცოცხლისათვის

მალე ღალატმა იჩინა თავი. ზაალი ღალატით მოკლეს, შალვა, ელიზბარ და ბიძინა ყაენთან გამოცხადდნენ, სადაც ისინიც სიკვდილით დასაჯეს.

ამის შემდეგ ყაენი ხან ერთ ერისთავს დასვამდა და ხან მეორეს. ზოგს სულ ამოწყვეტდა ხოლმე. და ასე გრძელდებოდა კარგა ხანს. შანშე ერისთავმა თავი გამოიჩინა ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლებით. სპარსელებსა და ოსმალებს ებრძოდა. ბოლოს სპარსელებმა სძლიეს, შანშე დედა-წულიანად ხორასანში წაიყვანეს და ციხეში გამოამწყვდიეს. მერე ისევ საქართველოში გამოისტუმრეს, მაგრამ დიდხანს ვერ გაჩერდა წყნარად და ერეკლე მეორეს აუჯანყდა. მისი გარდაცვალების შემდეგ მისი ძენი და ბადიშნი მამა-პაპის გზას დაადგნენ, კვლავ აუჯანყდნენ ერეკლეს. ამ უკანასკნელს ავესო მოთმინების ფიალა და ქსნის

საერისთავო გააუქმა. ის სახელმწიფო, სახასო მამულებად გამოაცხადა და თავის შვილებს დაურიგა. ქსნის ხეობა გიორგის მისცა, პატარა ლიახვის ხეობა – იულონს. ამ უკანასკნელს რეზიდენცია სოფელ ბელოთში ჰქონდა, ციხე-სასახლის ნანგრევები ახლაც კარგადაა შენახული. სწორედ იულონის ბაღიდან გავრცელდა ქართლში ბოხობა კაკალი. ეს კაკლები დღემდე დგას ამ ციხე-სასახლის ეზოში. ამბობენ, ისინი თვითონ იულონმა დარგო.

ერეკლემ ერისთავებს საცხოვრებლად დაუტოვა: ქსუისი, ტყვიავი, კარალეთი, რეხა, მეჯვრისხევი, ახალუბანი, სათემო და რამდენიმე სხვა სოფელი.

მაგრამ ნათქვამია: „მაღლის კუდი ცხრა წელიწადი ყალიბში იდო, ამოიღეს და ისევ მოიკაკვაო“; ერისთავებმა არ მოისვენეს, ხან ახალციხეს სთხოვეს ჯარი, ხან ოსნი გამოუსიეს, მაგრამ 1790 წლისათვის ერეკლემ ისინი საბოლოოდ მოდრიკა, ქონება ჩამოართვა და ბევრი მათგანი დასაჯა.

– უკანასკნელ ერისთავებზე ხომ ზოგი რამ გიამბეთ. ახალგორი, როგორც ჩანს, ბოლოს მაინც ერისთავებისთვის დაუბრუნებიათ, – დაამთავრა გიორგიმ.

ბიჭები კიდევ აფოფხდნენ კედლებზე, შემოუარეს ტამარს.

გახედეს ხეობას, გახედეს მწუხარებით, თითქოს ცხადად ემჩნეოდა სისხლი ალევისა და ლომისის მთის ფერდობებს, ჟამურსა და ჩაბარუხს.

– რა ლამაზად დარჩებოდა მათი სახელი კახეთის აჯანყების შემდეგ, მერე რომ მაინც მოესვენათ და ქვეყნის გამაგრებაზე და აშენებაზე ეფიქრათ.

განა გიორგი ერისთავი, ჩვენი დრამატურგი, დავით ერისთავი – „სამშობლოს“ ავტორი, რაფიელ ერისთავი ვერ გამოსიყდიან მათ ცოდვებს?

– რაფიელი სხვა შტოა, დავითი და გიორგი კარგებია, მაგრამ მათი მალამო ვერ მოაშუშებს ძველ ჭრილობებს.

– აი, ეს ტამარიც დანგრეული ჩანს, ნატამრალზეა აგებული ნამტვრევი ქვით. აქ ხომ თლილი ქვით ნაშენი ტამარი ყოფილა, ამას კედელში დატანებული დაკუთხული და დამუშავებული ქვაც მოწმობს. აი, თუნდაც, კედლის კუთხეები თლილი ქვითაა ნაშენი, ზოგი მათგანი სარკმლის ქვა ყოფილა, ზოგი კარიბჭისა...

– აბა, გეყოფათ. მივხედოთ ჩვენს ბინასაც.

გავიდნენ გაღმა, მიაშურეს ქიტესას სახლს. ბარგი ჩამოიღეს. ესეც გიორგის ძველი ნაცნობი იყო და მასპინძელმა სახლის კარი ფართოდ გაუღო სტუმრებს.

მთაში დაკარგული სარკე

საღამო ჩამოწვა ხეობაში.

ჭურთასა და ქსნის შხუილით აივსო ხეობა, მაგრამ ერთხანს თითქოს მაინც სიჩუმემ დაისადგურა. ხმის გაცემა არ უნდოდათ ერთმანეთისათვის, ვაითუ ეს მყუდროება დაირღვესო.

შინ რომ მივიდნენ, ქიტესამ, მათმა მასპინძელმა და მეგზურმა, ამბავი დაახვედრა: ცხენები ზეგ დილიდანვე იქნებიან და როდის გახვალთ, ეს უკვე თქვენ იცითო. ერთი ესაა, უნაგირი ყველა ხეირიანი ჯერ ვერ ვიშოვეთო.

– არა უშავს რა, ქიტესა. იოლად გავალთ როგორმე, – გაამხნევა გიორგიმ.

– არა, ჩემო გიორგი, მთაში იოლად არ წაისვლება; შეშინებულმა ძაღლმა სამ წელიწადს მთვარეს უყეფაო, ჩემი საქმე ისეა.

– ეგ როგორ?

– ერთხელ გავიოლე საქმე და ვინანე. იმის შემდეგ ყველა თადარიგი კარგად უნდა დავიჭირო, თორემ „პაპამ ჭამა ტყემალი და შვილიშვილებს კბილები მოსჭრაო“ – ხომ გაგიგონია.

ვახტანგსა და ერეკლეს ახლა კი აუციმციმდათ თვალები და სიყვარულით შეხედეს ქიტესას – მეორე მია პავლე და ონისიმეაო!

– თუ თქვენ ლოგინს გაშლით, მაშინ ბურდოსა⁵³ და მტკველს⁵⁴ შემოვიტან აივანზე ქვეშ გასაშლელად. ისეთია, როგორც გერმა.

– ქიტესო! – ამოსძახა ეზოდან ვიღაცამ.

– რა იყო, აბრი! აქა ვარ.

– გუშინ თურმე უნაგირსა და კურტანსა კითხულობდი, უნაგირისა რა გითხრა, არა მაქვს, კურტანი კი შენი სანაცვლო იყოს.

– აი, მაგაზეა ნათქვამი: კარგი მეზობელი მზეზე უწინ დასანახავიაო. მადლობელი აბრი, მადლობელი.

– მე გეცე გამიგონია: კარგი მეზობელი ამომავალ მზესა სჯობიაო, – გაეხუმრა გიორგი.

– კაცო, ერთი კურტანი რა გახდა, რო მაგოდენი სიტყვა დახარჯეთ! – ჩაერია აბრო და ადგილზე ატოკდა, თითქოს კიდევ რაღაც უნდოდა ეთქვა, მაგრამ აღარა თქვა და გაჰყვა თავის გზას.

– კარგი კაცი სულ პატარა საქმეში გამოჩნდება, აბრო დღეს სახლში არ დამხვდა, დადიანეთში ასულიყო, ჩამოვიდა, გაიგო, მჭირდებოდა და თვითონ მამაკითხა. ყველა საქმეში აგეთია.

– კაცსა ორი სახელი უნდა ჰქონდეს, ერთი საიქიოსთვის და ერთი სააქაოს დასარჩენადაო.

– მე მეგონა, ლაპარაკი დაგავიწყდა, კარგია, ხმა ამოიღე! – გაეხუმრა შალვას ქიტესა.

მოილაპარაკეს, რომ ხვალ დილით ადრე ქიტესა ერთი ცხენით გაჰყვებოდა ცხრაზმის ხეობაზე.

ჯერ მზე არც კი ამოსულიყო, რომ ქიტესა ცხენს კაზმავდა და თან ეხმაურებოდა თავის სტუმრებს.

– რაღა დროს ძილია, ცა ქადა-პურსა ყრის, ქვეყანა აივსო ქონებითა და თქვენ კი ისევა ხვრინავთ!

მალე წამოხტნენ, სწრაფად გაემზადნენ სამგზავროდ.

აჰკიდეს ბარგი ცხენს, თითქმის მზად იყვნენ წასასვლელად, მაგრამ ქიტესამ ერთი აბგა ახადა ცხენს და თვითონ გადაიკიდა.

– ქიტესა, განა ცხენი ვერა ზიდავს?

– როგორ არა ზიდავს, მაგრამ ნათქვამია, აქლემს საცერი დაადეს, დაწვაო, აიღეს და ადგაო. ყველას თავისი ზომა აქვს.

ჩვენმა მგზავრებმა ქიტესას აბგა ჩამოართვეს. ცხენს ერთი ბადე ქალაღი აართვეს და შინ დატოვეს. აბგა კი ისევ ცხენს აჰკიდეს.

მზე უკვე ამოგორდა ლომისის ქედიდან, როდესაც ისინი აჰყვნენ ცხრაზმის ხეობას, ქსნის მარცხენა შენაკადს, რომელიც ლომისის მთიდან იღებს სათავეს. პატარ-პატარა სოფლები შეფენილია ორივე ნაპირიდან დაწყებულ ფერდობებზე.

ტყის გაახოვებას აქაც თავისი უქნია. ზოგიერთი ფერდო ჩამოხრიოკებულია, ჩამოტიტვლებულია. ქსნის ხეობა მჭიდროდ დასახლებული ხეობაა. მარტო ლენინგორის (ახალგორის) რაიონში 142 სოფელია. განსაკუთრებით ბევრია სოფლები ჭურთის, ცხრაზმის და თვითონ ქსნის ზემო წელის ხეობებში. ასე, მაგალითად, ლარგვისის საბჭოში, რომელშიც ცხრაზმის ხევიც შედის, 19 სოფელია. ქარჩოხის სასოფლო საბჭოშიც 19 სოფელია. ბოლის საბჭოში – 15. მართალია, სოფლები ძალიან პატარაა, ზოგან ათიოდე კომლია, მაგრამ მაინც სოფელია: ნაწილიდან ბარად ჩასულან, სოფელი დაცარიელებულია. მეურნეობის ძველი წესი მთაში დღევანდელ მოთხოვნილებას ვეღარ აკმაყოფილებს და მოსახლეობა ბარად ეშვება. ამჟამად კოლმეურნეობის ძირითადი საქმიანობა აქაც მეცხვარეობაა.

ტყე რცხილნარი და წიფლნარია, მაგრამ შევიწროებული კია; ზემოთ და ზემოთ არყნარი და ნეკერჩხლიანი თითქმის განადგურებულია; ბევრგან ტყე წიფლით მთავრდება და იწყება ტყის საძოვრები, ძირითადად დეგრადირებული, საკმაოდ სახეშეცვლილი; ბევრგან კორდი დაშლილა და ხეები და ღრანტეები გაჩენილა.

ლარგვისის საბჭოს სოფლებია: ლარგვისი, დაბაკნეთი, დადიანეთი, ჩოხეთი, ყველდაბა, მარტიანი, მახიარეთი, მუჯუხი, მშველიეთი, საქორეთი, თოთხთა, უკანა მხარი, უკანაუბანი, ხორბალი, ხრამის წყარო, ცხავატი, ჩიტანი, გარუეთი, რორო.

ქარჩოხის სოფლებია: ბალაანი, დოჩიანი, ელოიანი, ჭრელთკარა, ქენქაანი, მედილაანი, ოხისი, პავლიანი, თინიკაანი, ხოზუეთი, კორჭოხი, წიფთაური, გორგა, ნავიხევი, ზემო ბაგინი, ქვემო ბაგინი, კორა, ფაგოიანი, თოგოიანი, ჩიგოიანი.

ჭურთის ხეობის სოფლებია: დორეთკარი, ველისა, გავაზი, ჯორთისი, მანგათი, კახა, კუცხოვეთი, ლევანაანი, მეწყერი, მოჭალეთი, საბარკლეთი, კოკაითა, დოღუზაანი, ჩკუნეთი, ჭურთა.

მთელი რაიონის 142 სოფლიდან 50-მდე ქსნის სათავის სამი ტოტის ხეობებშია მოქცეული. ეს ისტორიული წარსულითაც არის განპირობებული. ამ სოფლებს ზედ აკრავს ზაფხულის საძოვრების დიდი ფართობები და ხშირად ზამთრის საძოვრების უქონლობის დროს იმდენ თივას და ნეკერს⁵⁵ ამზადებდნენ, რომ საქონელი (ძროხა და ცხვარი) მთაშივე რჩებოდა.

მზე გადაიხარა, როდესაც კურკუტას ძირიდან აიყარნენ და დაეშვნენ ისევ ლარგვისისაკენ.

ორი დღე მონადომეს ჭურთას ხეობის მოვლა-დათვალიერებას.

– კურკუტას მეცხვარეებზე ლექსიც გამიგონიაო, – თქვა ქიტესამ.

კურკუტას მეცხვარეები იალბუზს მთაზე დგანანო,

დეეცა მგლების ნადირი ამ ჟამად ფეხზე დგანანო,

ჩავხედე ნასარეზედა ქედა-ქედს შემოდიოდნენ.

ფეხზე ვეღარა დგებოდნენ დაგლეჯილები ყელშია,

წავედ და ბევრი ვიტირე მაგ ტიალ საირმეშია.

– იალბუზიც ზოგჯერ მაღალი მთის საერთო სახელად ჩანს, ისე, როგორც ლიახვი, არაგვი ან ალაზანი მდინარის სახელად...

ერთი შენაკადის გაყოლებით საბარკლეთამდე ავიდნენ და აქედან აჰყვნენ ფაჩურის ქედს, რომელიც სათიბ-საძოვრებითაა დაფარული.

აქედან ჩრდილოეთით ქნეს პირი და გადავიდნენ ქვაყრილებით სავსე პატარა წყალგამყოფ ქედზე, საიდანაც იწყებოდა ჭურთას სათავეები, მის ჩრდილოეთით კი – ნავისხევი, ქსნის ერთ-ერთი მარჯვენა შენაკადი.

ზოგან ნიადაგი ქარს მიაქვს

ნავისხევისა და საბარკლეთის წყლის პატარა წყალგამყოფ ქედზე ხავსითა და ლიხით დაფარული ეკლესიის ნანგრევებიც ნახეს. სამხრეთით კი პატარა ტბა ჩანდა, მისი ზედაპირი მზის სხივებზე ელვარებდა.

ბიჭებმა გაიწიეს, ბარემ ავიდეთ ყელის ტბაზე, ხომ ახლოაო, მაგრამ ქიტესამ სამხრეთ-დასავლეთით გაიშვირა ხელი, იმ ქვაყრილებს ავლა არ უნდაო? მართლაც, აქედან დიდი ვულკანური პლატო იწყებოდა.

ფაჩურის ქედი პატარა ლიახვის და ქსნის წყალგამყოფი ქედია, კოხტად გამოიყურებოდა 3000 მეტრიანი წითელი ხატის მწვერვალი. მათ გადაღმა ლიახვი მოჩქეფს ჯერ ქნოლოსა და შემდეგ ჩაბარუხის ხეობებით. წითელი ხატის და ფაჩურის ქედის ფერდობები ამ ხეობის სოფლების ზაფხულის საძოვრებია.

– სანამ თქვენ აქ საქმეს მოილევთ, წითელი ხატის მწვერვალთან მივალთო...

რაკი მამამ არა უპასუხა რა, წერაყინმომარჯვებულები ჩქარი ნაბიჯით წავიდნენ, მაგრამ მალე ვულკანურ ქვაყრილებს წაადგნენ, უძნელდებოდათ ქვიდან ქვაზე გადასვლა.

– მაშ რა გეგონათ, ეგრე ადვილად ივლიდით? – შემოესმათ ქიტესას ხმა, რომელიც უკან გამოჰყოლოდა.

ქიტესამ გამოწახა თვალთ უჩინარი ბილიკი, რომელიც ქვაყრილს მისდევდა (ამ ბილიკზე ქვები თითქოს შესწორებული ჩანდა, ბრტყელი ზედაპირით უცქერდნენ ცას) და ახალგაზრდები მწვერვალის ძირში მიიყვანა, რაღაც ნანგრევებთან, სადაც ხავსიან ქვებს შორის ეყარა პატარა წვრილა ზარები, ჯიხვის, ფსიტისა და ნიამორის⁵⁶ რქები. აქვე ირმის ერთი ქორბუდიც ეგდო.

ვახტანგმა აიღო ზარი და დააწკარუნა.

– დადე, ბიჭო, ხატი გაგიწყრება, – უთხრა მია ქიტესამ ნახევრად ხუმრობით, – ეგ ზარი რომ წამოიღო, სეტყვა და ქარიშხალი წამოგეწევაო, ასე ამბობდნენ ხოლმე. თუმცა მე არც წამომიღია ზარი და არც სეტყვა მომწევია, ჩემს ახალგაზრდობაში აქ ცხვარს ვამოვებდი.

ჩვენს მთებში ასეთი ნიშები და წმინდა ადგილები ბევრია. ზედ ალაგია ჯიხვის, ნიამორის, ფსიტის, ირმის რქები. მთათუშეთში, ხევსურეთში, ოსეთში აუარებელი რქებით სავსე ბევრი ასეთი ნიშია, მაგრამ სამწუხაროდ, „ვაი-ტურისტებმა“ გაძარცვეს, ჯიხვის,⁵⁷ არჩვისა⁵⁸ და ნიამორის რქები მიიტაცეს, ყანწებს აკეთებენ. ასე იქცევია ჩრდილოეთ კავკასიის მთებშიც. დროა, ყურადღება მიექცეს ამ ბოროტმოქმედებს.

მწვერვალზე ასვლის დრო აღარ იყო და დაემუნენ ძირს. იმ ღამეს საბარკლეთში გაათიეს ქიტესას ნათლიმამასთან, რომელიც გულლიად დახვდათ.

– დღეს მითხრეს, ქიტესამ აიარაო. გამიკვირდა, თუ ქიტესა იყო, რატომ არ შემოუხვია-მეთქი, ვიფიქრე, ან სხვა იყო, ან თუ ის იყო, ალბათ, ქნოლოში მიდის და ეჩქარებაო...

რასაკვირველია, მთის მასპინძლობას არაფერი დაჰკლებია, – იყო ხაბიზგინები და სუფთად გამომცხვარი ქარჯინები.

საბარკლეთში ერთი დღე შეისვენეს, მოუარეს შეგროვილ მასალას და შეუდგნენ ხეობის მთავარ მარღვს – ქსნის ხეობას, ჟამურისაკენ, რომელიც მათ აიყვანდა ყელის პლატოზე. გზა ქსნის მარცხენა ნაპირს მიჰყვებოდა და მალე მარჯვენა ნაპირზე გადავიდა.

აჰყვნენ ერთ ბილიკს და სოფელ გორგას მოექცნენ თავზე.

სოფელი კოპჩია და კოხტაა. ქსნის მარცხენა ნაპირზე ამართულია კონუსისებრი გორაკი, ჩრდილო აღმოსავლეთიდან ასე ჩანს, დასავლეთით კი ისეთი დამრეცი არ არის, არხის ქედის ნაწილია, მაგრამ მისგანაც გამოყოფილია კონუსის ფერდოთი. კონუსის ჩრდილო-დასავლეთის ფერდო არყნარი ტყითაა დაფარული, უფრო სწორად, არყნარი ტყის ნაშთით.

სოფლის გაშენება ასეთ კონუსებზე, რომლებიც იზოლირებულია ქედებისა და დიდი მწვერვალებისაგან, ნაკარნახევია იმიტომ, რომ ზამთრის ზვავებმა სოფელი არ წაიღოს და არ დამარხოს.

კონუსზე კი სოფელი უზრუნველყოფილია, კონუსის ფერდი დაიჭერს თოვლს, ზვავს. ხშირად სოფელს ქედის ზურგზეც აშენებენ. ესეც ზვავის საწინააღმდეგო არქიტექტურაა.

მდინარე ქსნის სათავე ყელის ტბაა. ყელის პლატო მდებარეობს ოთხი მდინარის (დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ქსნისა და არაგვის) სათავეებში, დაახლოებით 2900-3000 მ. სიმაღლეზე: ამ პლატოზე მრავალი

ჩამქრალი ვულკანის კონუსია, რომელთა შორის ცხრაზმის მესვეურის – ნეფის კალოს მარად თოვლიანი მწვერვალი გამოირჩევა (თუმცა ზოგჯერ ზაფხულში სამხრეთის ფერდობებზე თოვლი დნება, ჯერ ზებრასავით აჭრელდება და შემდეგ ღრანტეებში ჩამდგარი ზვავებიც ქრება).

მთელი პლატო დაფარულია უზარმაზარი ქვაცილებით. ესაა ლავა, რომელიც ამ კონუსებიდან ამოიღვარა, დაფარა პლატო და შემდეგ საუკუნეთა მანძილზე დასკდა და დაიმსხვრა, – მიწისძვრამ, ყინულმა, ყინვამ, ქარმა და სიციხემ თავისი საქმე გააკეთა.

მთელი ეს პლატო და მწვერვალები სხვადასხვა ფერისაა, სჭარბობს წითელი, ლურჯი, ნაცრისფერი. ერთ მწვერვალს წითელი მთაც კი ეწოდა (ოსურად სირხ-ხობ). ნეფის კალოს ფერდობებზე და, საერთოდ, ცხრაზმაზე წითელი ფერი უფრო ჩვეულებრივია.

ამას ემატება ისიც, რომ აქ ქვებზე დასახლებულია მრავალნაირი ქარაგოზი (მღიერი), რომელთა შორის ჭარბობს ყვითელი, თეთრი და წითელი ქარაგოზი.

ყელის ტბა პლატოს დასავლეთ ნაწილშია მოქცეული. ყელის ტბა იმიტომაც ეწოდება, რომ მთავარი სარკედან დასავლეთით გადის შევიწროებული ნაწილით და მერე განივრდება, ყელის შთაბეჭდილებას ტოვებს. წყალი ანკარაა და გამჭვირვალე, ლურჯი. ვულკანური კონუსიდან რომ დასცქერი, გეგონება, სარკეა ლოდნარში ჩაკარგულიო.

აღმოსავლეთიდან ტბას ვულკანური ქვაცილი ებჯინება, ჩრდილოეთით გააკეებულია და დაფარულია ნესტიანი მდელოთი, დასავლეთიდან უახლოვდება ფიქალებიანი ქედი, სამხრეთითაც ქვაცილია და ქსანი უშუალოდ აქედან იღებს სათავეს, ლიახვები კი – იმ ქედის სამხრეთისა და სამხრეთ დასავლეთის ფერდობებიდან, რომლებიც უშუალოდ ემიჯნება ყელის პლატოს.

ყელის პლატოზე ნიადაგიანი ფართობები ძალიან მცირეა. მხოლოდ ქვაცილების ჩადაბლებებში ქარსა და თოვლის ზვავს მოუტანია მიწა და გაჩენილა მთის თხელი ხირხატაიანი ნიადაგი. ფიქალიან ქედებზე ნიადაგი უფრო კარგია და შედარებით დიდ ფართობებსაც ფარავს. სამხრეთით ლავა გადაღვრილა ქსნის ხეობაში და სოფელ ბაგინეთამდე ჩამოუღწევია. ყელის პლატოდან რამდენიმე საცალფეხო და ცხენის ბილიკი მიიმართება ზეკარებისკენ: ერმანისკენ, დიდი ლიახვის სათავეებისკენ, ქნულისაკენ (პატარა ლიახვი). აქეთ ქსნის ხეობის ზეკარს ჟამურის ზეკარი ეწოდება. არის ზეკარი ჩრდილოეთითაც, თერგის სათავეებისაკენ, თრუსოს ხეობაში. ზეკართა სიმაღლე 3000 მეტრამდეა, ზოგიერთი მათგანი უფრო მაღალიცაა.

მეოთხეულის დასაწყისში ვულკანური ლავები ამ პლატოდან გადაიღვარა ხეობაში და მეორე ქსნის ხეობაში, რომელზედაც ამჟამად მოსახლეობს ზემო ბაგინი და ქვემო ბაგინი.

პატარა-პატარა ნაკვეთებზე, რომელზეც ნიადაგია გაჩენილი, შეიძლება ვნახოთ დედოფლის თითა, პატარაფოთლება ფესვმაგარა, ქუდუნა, სტევენის ბაბუაწვერა, თავყვითელა, ალპური ტიმოთელა, მარკოვიჩის ცახცახა, რუპრეხტის წივანა და სხვ.

არის ამაზე უფრო პრიმიტიული დაჯგუფებაც, ასე ვთქვათ, ახალმოსახლეობა, სადაც ქუდუნა, მთის მრავალძარღვა, პატარაფოთლება ძირმაგარა, ბუსუსტანა, დედოფლის თითა ან ქარცხვია და მათ შორის თავისუფალ ადგილებზე კი ქარაგოზი – ირმის ხავსი. მარცვლოვანებით გამდიდრება ასეთი ჯგუფებისა და კორდების შემდეგი საფეხურია.

ფიქალებიანი ქედი უფრო მდიდარია მცენარეულობით, მისი ფერდობები ძირს, ლიახვების ხეობაში, დაფარულია ტყით, მაღლა კი სუბალპებისა და ალპების მდელოებით. თუმცა, ექსპოზიციის მიხედვით საკმაოდ დიდ განსხვავებას ვხედავთ, ჩრდილოეთის ფერდზე სჭარბობს ძიგვიანი, სამხრეთისაზე კი პატარა წივანიანი, რომელშიც ცოტა არ არის ბეგქონდარა, ერთ-ერთი ნიშანი სამოვრების დეგრადაციისა.

ვულკანის ლავას დიდი ლიახვის ხეობისაკენ გადაულახავს ფიქალიანი ქედი და ჩაღვრილა ზღვის დონიდან 1600 მეტრის სიმაღლემდე.

კლიმატი ამ პლატოზე საკმაოდ მკაცრია. მემდელოების სამხრეთ ოსეთის სადგურის დაკვირვებით იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ საშუალო დანალექი 1100-1200 მილიმეტრია, ზაფხული ერთ თვეს გრძელდება, ალპურ ზონაში ამდენიც არაა. სადგურის მიდამოებში თოვლი მოდის ნოემბერ-დეკემბერში, მაღლა მთებში – 2700-3000 მ. სიმაღლეზე კი უფრო ადრე, შუა ზაფხულში იშვიათი არაა თოვლჭყაპი და თოვლიც.

ხევებში თოვლი აგვისტომდე არ დნება, ღრმა ხევებში კი გადნობასაც ვერ ასწრებს.

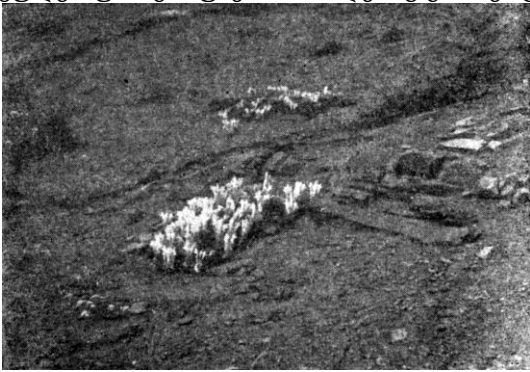
თვითონ ზეგანზე შეკრულ ცენოზებს, ე. ი. დაკორდებულ მდელოებს, მთლიანად მცენარით დაფარულ ადგილებს დიდი ფართობი არ უჭირავს. უფრო ჩვეულებრივია ალპური ხალები, სადაც დამკორდებელ მცენარეებს ხშირად ენაცვლება მარმუჭი და ფესვმაგარა, მათ მიწის ქვეშ ძლიერად აქვთ ფესვები გადგმული და მიწას კრავენ. მიწის ზევით კი გადაფარებულია მწვანე საფარი, რომელიც დამშვენებულია ლამაზად მოყვავილე მრავალნაირი მცენარით. აქაა: ცისფერი ალპური ვარსკვლავა, ლურჯი სამკბილა, ქარცხვი და კიდემთლიანი ქარცხვი, ყვითელფურცელა ქუდუნა და ბაია, თეთრყვავილა სამყურა, პირისფერი ნემსიწვერა, ნაღველასებრი მკერვალა, კავკასიის ბაია, მთის ყაზახა, განიერფოთოლა ღვინა, ფრინტა, ალპური მარწყვა-ბალახი, კავკასიის ნაღველა, პირინეის ლაჟვარდი ნაღველა, ცისფერი კესანე, ყვითელი და პირისფერი ფურისულა, ნაზი კავკასიური კვლიავი, სტევენის ბაბუაწვერა, ოქროსყვავილა, რუდოლფის ირაგა, თეთრა.

აქა-იქ, ამათ შორის მარცვლოვანებიც ჩანს: ალპური ბარბაცა, კავკასიის კეწეწურა, ალპური თივა-ქასრა, მიგვა, ალპური ტიმოთელა, მთის წივანა, კავკასიური ისლი, მთის ისლი და სხვ.

ამ ალპურ ხალეზზე 200-მდე სახეობის ყვავილოვანი მცენარე გვხვდება. გარდა უმაღლესი მცენარეებისა, დიდი რაოდენობითაა ქარაგოზები (მღიერები) და ხავსები. ქარაგოზი დასახლების პიონერია და ხშირად ზოგიერთი ლოდი მრავალფერადაა აჭრელელებული სხვადასხვანაირი ქარაგოზით.

ჯერ პლატოზე არც კი იყვნენ ასული, რომ ქვებში ჩამჯდარი ერეკლე გაკიოდა: მოდით, ქონდარა ტყე გაჩვენოთო.

მივიდნენ და ნახეს, პატარა ნაკვეთზე, ქვებს შორის ბიბინებდა მოცვი, სელშავი და შურთხის ბალახი (დრიასი). როდესაც აიმაღლეს და პლატოზე გავიდნენ, მათ თვალწინ გადაიშალა უზარმაზარი ლოდნარი, რომელსაც წითელი და ნაცრისფერი დაჰკრავდა; კავკასიონის ქედი თავის ცხრაზმით, წითელი ხატით და ამ ლოდნარში ჩაკარგული ყელის ტბით. ტბა კრიალა სარკესავით ელვარებდა და კი არ ჩაეხუტებინა, თავის მკერდში ჩაედგა ვულკანური კონუსები, რომლებიც გარს ერტყა.

ჩამოხრიოკებულ ადგილებზე პირველ რიგში მუზარადა სახლდება

სამხრეთის ნაპირს მიჰყვნენ, ლოდნარებში გზის გაკაფვა ჭირდა, მაგრამ მაინც ხალისით მიდიოდნენ. თავზევით რაღაც ხრიალი მოესმათ, გეგონება ცხენის რემამ გადაირბინაო. „ჯიხვებია“, – თქვა შალვამ, მაგრამ თვალი ვერ მოჰკრეს. გაქრნენ მოჩვენებასავით და ბიჭებს „ჯიხვები“ ჩარჩათ მეხსიერებაში, როგორც მთაში გადარბენილი ხმაური და ქვების ხრიალი.

– წელან რომ შურთხები⁹ აფრინდნენ, სწორედ მაგათ დარაჯობდნენ.

ახლო იყო ლიახვის სათავეც. ახალგაზრდებმა ვერ მოითმინეს, სირბილით წავიდნენ სამხრეთისაკენ და მალე გადაიხედეს ორმოსავით ჩაკიდულ ქნოლოსა და ჩაბარუხის ხეობაში. მოჩანდა ლიახვის ხეობის მთის სოფლები: ქნოლო, ბოლანთკარი, სუათა და სხვები, რომლებიც შეყუჟოდნენ თითქოს ციდან დაკიდულ ფერდობებს.

მაღალმთის ტყე, არყნარი, ძალზე გამეჩხერებული ჩანდა, ცხადია, ისიც მალე მოისპობა.

მათ გვერდით და მაღლაც დეკიანებია.

ლიახვის ხეობაში ბევრია დეკიანები, განსაკუთრებით ჩრდილოეთისაკენ მიქცეულ ფერდობებზე. დეკიანი ისეთი ხშირია, რომ კაცს ამ ბუჩქნარში სიარული უჭირს, სამოვრად, რასაკვირველია, ის გამოყენებული არ არის. ჩვეულებრივ, ამ ხშირ დეკიანში სხვა ბალახი ვეღარ იზრდება. თითო-ოროლა გვხვდება: გვიმრები, ლიკოპოდიუმი, ჟოლო, წითელი მოცვი, სელშავი, მაჯალვერი, მჟაველა, ცირცელი. ალაგ-ალაგ გამეჩხერებულ ადგილებში ჩვეულებრივია: მიგვა, ალპური ტიმოთელა, ნაირფერი შვრიელა, შებუსვილი შვრიელა, ჭადარა სამყურა, კვლიავი, პირისფერი ღიმი, დიდფოთოლა ბარისპირა, ციურა, ალპური კესანე, ბრძამი და ალპებისათვის დამახასიათებელი სხვა მცენარეები.

მზე უკვე გადაიხარა, შინისაკენ რომ წამოვიდნენ, მაგრამ უცებ სრულიად მოწმენდილი ცა, უფრო ცის ნაწილი, ჩრდილოეთ მხარე, ღრუბლებმა დაფარა. დასავლეთით მზე ისევ კაშკაშებდა. ატყდა ელვა-ჭექა, ქუხილი და გრგვინვა, ამოვარდა ცივი ქარი.

– აბა, წერაყინები აქ დააწყეთ, სწრაფად, წამოხრილი ლოდისაკენ! – გასცა განკარგულება გიორგიმ, მაგრამ ლოდამდე მისვლა ვერ მოასწრეს, მსხვილმა წვიმამ და ხომკაკალამ წამოუშინა. ცივი ქარისაგან ლოდი იფარავდა და რადგან ის ოდნავ გადმოხრილიც იყო, სეტყვამ და წვიმამაც ბევრი ვერა დააკლოთ რა, წინ ლაზადები აიფარეს და გაიტრუნნენ.

ახლალა მოაგონდათ, დილას ქიტესა რომ ამბობდა: „წამოვალ, ერთი ცხენით ნაბდებსა და საგზალს წამოვიღებო“, მაგრამ უარი უთხრეს.

– ვახტანგ, როგორ იყო „კარში გასული კაცი ქვაზე მაგარიო“, რომ ეუბნებოდი დილას მია ქიტესას? – ჩასციებოდა ერეკლე.

– რა ვუყოთ, ერთი ალილუია მღვდელსაც შესცდებო.

როგორც უცბად მოიღრუბლა, ისე უცბად მოიწმინდა ცა, დაიკარგა ღრუბლები, მთის წვერებზედა მოჩანდა ნისლის ქულები ცხვრის ფარასავით.

მცირე რამ ნისლის ნაწყვეტი
მთას ეკრა ბუმბულივითა,
შენოდა ფიქრებში გართვა,
მინდორზე სუმბულივითა.

ვერ მოითმინა ვახტანგმა და „ჩაუვაჟავა“.

ხეებში ჩაწვა ნისლები

განზე გაყრილან მთანია,

ერთურთზე მიძალბულნი,

როგორც ერთგული ძმანია.

არ ჩამორჩა ერეკლე.

არც გასაკვირია, ყველა ნაბიჯი მთაში ვაჟას მაღლიანი კალმით დახატულ სურათს აგონებდათ.

– აბა, დროა, გზას გავუდგეთ.

როდესაც ქსნის ხეობისაკენ გადმოიხედეს, მათ წინ ორმოსავით დაკიდული ღრმა ხეობა გამოჩნდა. დაჰყვნენ ჭრელი წივანით დაფარულ დამრეც ფერდს და მიუხედავად იმისა, რომ ჭრელი წივანის კორდებისაგან თავისებური ოროკოები იყო შექმნილი და ფერდი დაკიბულს ჰგავდა, ფეხი მაინც უსხლტებოდათ. საჭირო იყო ძალიან ფრთხილი სიარული, თორემ შეიძლებოდა ქვაყრილზე დაცურებულიყვნენ და ეტკინათ რამე.

როდის როდის გამოჩნდა სოფელი გორგა.

ბანზე ვიღაც გადმომდგარიყო და სათავისაკენ იცქირებოდა:

– ქიტესაა, რა საჭიროა!..

მართლაც, ბანზე გადმომდგარი სწრაფად დაეშვა ძირს და ჩაჰყვა ფერდოს.

შუა აღმართში შეხვდა გაწუწულ და გალურჯებულ მგზავრებს, უთქმელად ჩამოართვა ბიჭებს აბგები და გაუძღვა წინ.

მასპინძლებს შუაცეცხლი გაეჩადებინათ უკვე. შუაცეცხლზე ორი უზარმაზარი ხე იდო, „დაჭრა რა საჭიროა, თავი რომ დაეწვის, ბერკეტით მივწევთ“.

რა ტყე გაძლებს ასე, 8-9 თვე ცივა, ცეცხლი მუდამ უნდა ენთოს და ამიტომაცაა, რომ სოფლის მახლობლად ალპური ტყე აღარ არის.

შემცივებულებმა მალე გამოიცვალეს ტანისამოსი. არყის ხის გუზგუზა ცეცხლმა და ერბოში დაბრაწულმა ხაბიზგინებმა მალე გაუთბო გვერდები.

მასალა დასველებულიყო, ახალ ქაღალდებში გადააწყვეს – არაფერი დაუშავებოდა.

როგორც სოფელი გორგა, ისე ბაგინები ყელის ტბის პლატოდან გადმოღვრილ ლავაზეა გაშენებული, ლავა, როგორც ჩანს, აქ გაჩერებულა.

ჟამურის სოფლების უმრავლესობა ტყის ზემო და ალპური ტყის ზონაშია მოქცეული.

მეორე დღე არხის ქედის შესწავლას მოანდომეს; მწვერვალის სიმაღლე 3000 მეტრს აღწევს და ალპური მცენარეულობითაა დაფარული – ფერდობის დიდი ნაწილი კი სუბალპურ მდელოებს უჭირავს.

პირველ რიგში სუბალპების ტყე მოინახულეს. სოფ. გორგასა და სოფ. ზემო ბაგინის მიდამოებში გავრცელებულია არყნარი, აქ ფერდო ძალზე დამრეცია, 35 გრადუსი მაინც იქნება, ტყე ლიტვინოვის არყისა და მეჭექიანი არყისაგანაა შექმნილი, დიდი რაოდენობით მორევია ტირიფები, განსაკუთრებით მდგნალი. ქვეტყეში აღინიშნება იელი, ხუნწი, ჟოლო. ბალახეული საფარი ძლიერია, ხშირად თავისებურ მაღალ ბალახეულობას ქმნის. ჩანს, ამას ხელი შეუწყო ტყის გამეჩხერებამ, ან ტყე როგორ არ გამეჩხერდება და მოისპობა, როდესაც ყოველ საღამოს ერთი ოჯახის შუაცეცხლს 2-3 არყის ხე სჭირდება. ასეთივე ტყეა მოპირისპირე ფერდზე. ეს ტყე საინტერესოა აგრეთვე იმითაც, რომ აქ კოლხური ელემენტებიც გვხვდება: დიდი მზიურა, ანუ დიდი კულმუხო, დიდფოთლება გვირილა, კენკეშა და მისთანები საკმაოდ ხშირია. ამ მცენარეთა აქ არსებობა იმაზე მეტყველებს, რომ ეს ტყეები გაცილებით უფრო მდიდარი იყო, ვიდრე დღესაა. ამ ტყეთა დასაცავად თუ ზომები არ მივიღეთ, რასაკვირველია, მალე დაიღუპება და მათ გადაჰყვება კენკეშაც, გვირილაც და მზიურაც.

როდესაც მაღალბალახეულობას შეუყვნენ არხის მწვერვალისაკენ, უცბად ვახტანგის ცხვირწინ რაღაც ამოენტო, – შავი მუგუზალივით იყო, თითქოს ორივე მხარეს ცეცხლი უღვიოდა. ვახტანგი შეკრთა და ჩაიკეცა. შავი მუგუზალი კი ჭახჭახით ხევეს გადაეველო და იქ, კულმუხიანებში ჩაჯდა.

როჭო ჩვენი სუბალპების მშენებაა, ის 3000 მ. სიმაღლემდე ბინადრობს. ეტანება უფრო დეკიანებს. მაისში 5-10 კვერცხს დებს და 25 დღის შემდეგ ჩეკს წიწილებს, იკვებება ბალახით, ბალახის ნაყოფით, მწერებით. ჩვენში კავკასიური როჭო გვხვდება.

ძნელი მოსანადირებელია, მაგრამ მაინც მკაცრად უნდა იყოს დაცული.

არხის ქედს ნელ-ნელა აჰყვნენ და 2500 მ. სიმაღლეზე ერთ კარგად შენახულ მდელოს ჩაუსხდნენ. სჭარბობდა მარცვლოვნები: შვრიელა, მაღალი შვრიელა, ჭრელი შვრიელა, საშუალო შვრიელა, გრძელი კეწეწურა, კავკასიის კეწეწურა, ბრტყელფოთოლა ნამიკრეფია, ჭადარა სამყურა, ორსახა სამყურა, ქართული ნემსიწვერა, კავკასიის კვლიავი, დიდყვავილა ბარისპირა, დაბალი ნალველა, ფამფარა, თადახვეული ნარი, ბალანსის ყვავის

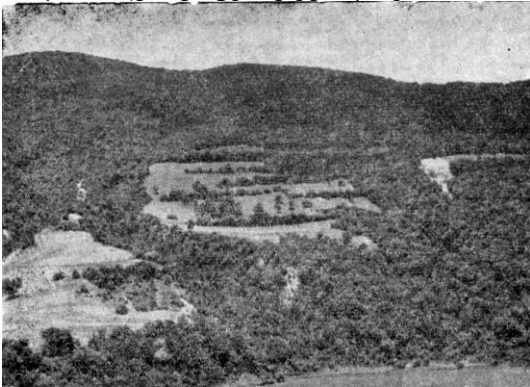
ფრჩხილა, ორმაგ შეფოთლილი ფოლიო, ალპური კატაბალახა, ფიშერის ღიღილო, ცვალებადი ცერცველა, ბანჯგვლიანი ლომისკბილა, წითელი გვირილა, ალპური მათიტელა, მთის მაჩიტა, და სხვა მრავალი. როგორც ამ სიიდან ჩანს, მდელი მეტად ლამაზი იყო, მრავალნაირი ფერადი ყვავილით დამშვენებული, მაგრამ ყველგან ასე არ არის. ალაგ-ალაგ ცხვარგადავლილია და არც ხეირი დაუყრია, ბევრგან ფესვის ყელამდეა ბალახი მოკვნიტილი. მთელი ქსნის ხეობის ცხვარი აქ მოვს. ბევრია დასარეველიანებული მდელოები (მარმუჭით, ბეგქონდარათი), ბევრია მეორადი მდელოები, როგორც ჩანს, განსაკუთრებით ძლიერდება მიგვიანები. როდის-როდის ჩამობრუნდნენ თავისი ბინისკენ.

დილა გათენდა, მაგრამ რა?

ქედიდან ქედამდე ცა შეკრული იყო, ნისლი ჩამოწოლილიყო და ჟინჟლავდა შემოდგომისპირივით. გიორგიმ ქიტესას გადახედა.

– არა, გიორგი, ვერ წავალთ, ეს ჟინჟლი დილას თქრო იყო, აი, ხედავ, როგორ მატულობს, ნეტავ დელგმად არ გადაიქცეოდეს, გვიან მომდარებელ წვიმად. დე, ისხარად⁶⁰ იქცეს, ადრე გამოიადარებს; თუმცა, არც მაშინ წაისვლება; სანამ ქსანი არ ჩამოწვება, ფეხს ვერ მოვიცვლით...

– ალბათ, ღვარცოფებიც ეცოდინება.

ახოები საფარი ზოლით

– მაგას ხომ ნულა იკითხავ, გვერდის წყლები ახლა ტალახად არის ქცეული, ღორწყალი და ღვარცოფი ხომ ამათი მოგონილია.

– რა უშვავს, ძია ქიტესა, თქვენ არა თქვით: კარში გასული კაცი ქვაზე მაგარიანო.

– ისიც ვთქვი, მოჩქარეს მოუგვიანდესო. ესეც ხომ გაგიგონია: აჩქარებითა სოფელი არავის მოუჭამიაო.

– ვისაც კი მოუჭამია, იმასაც დაუნანია, – დაამთავრა ვახტანგმა.

– თუ ეგეც იცით, რაღას მედავებით? – გაელიმა ქიტესას.

ერდოს წინ ვეება თართი⁶¹ რამდენიმე ციბას ეთამაშებოდა. სად იყო, სად არა, უზარმაზარი პარები გამოხტა და ებგერა თართს. ორივე ძაღლი შეიტოტა, წინა ფეხები მკერდზე მიაბჯინეს ერთმანეთს და შეღრინეს, ციბამ წკმუტუნ დაიწყო. ორივე მოჩხუბარმა გადახედეს, დაკუმეს დაღრენილი პირი და ოთხზე დადგნენ. პარები გაბრუნდა და პატარა ეზოს განაპირას დაწვა.

მაღე მსხვილმა წვიმამ წამოუშინა. მეტი გზა არ იყო, მიუბრუნდნენ შეგროვილ მასალას, გადაალაგ-გადმოალაგეს. თან გიორგიმ ისარგებლა და უამბო, რომ ჩვენმა მიკოლოგებმა, სოკოების სპეციალისტებმა, შეისწავლეს ქსნის ხეობა და ჯერჯერობით 473 საპროფიტი და პარაზიტი სოკო აღმოაჩინესო. ამათი მკვებავი ყვავილოვანი მცენარეებია 388 სახეობა. წიფელზე სოკოს 14 სახეობა აღმოჩნდა, მუხაზე – 10, თელაზე – 8, თუთაზე – 8, კუნელზე – 7, მსხალზე – 7, ტირიფზე – 7, მურყანზე – 6, ბალზე – 6, ხორბალზე – 6, ჭინჭარზე – 5, ქერზე – 4 და სხვ. საქართველოში ამ ხეობაში პირველად აღნიშნულია 40 სახეობა.

გიორგიმ ჩამოთვალა აგრეთვე ის კულტურული მცენარეები, რომლებიც ამ მთიან მხარეში ითესება. მართალია, აქ ძირითადად მეცხვარეები სახლობენ, მაგრამ ხვნა-თესვას მაინც მისდევენ.

მთაში ითესება ოთხრიგისანი ქერი – მართი ქერი, ახალთესლი ქერი, ჭვავი, მრავალნაირი დიკა (წითელი დიკა, თეთრი დიკა, შავი დიკა), ცოტა ქვევით; დოლის პური, ჩაგვერა დოლის პური, ასლი. ბოსტანში ხომ ბევრნაირ მწვანელს ნახავთ, მაგრამ ცოტ-ცოტას, მეტი ადგილი არა აქვთ. აქაა: ხახვი, ნიორი (მთავარია), ცერცვი, ოსპი, მუხუდო, ცულისპირა. სარეველებიდან გადმოუტანიათ ნარბონული ცერცვი და ბოსტანში ჩანს ალაგ-ალაგ (მოშინაურების ერთ-ერთი ეტაპი) აგრეთვე ტყიდან ამოტანილი ხუნწი და ჟოლოც, მაგრამ ასეთი ბოსტნები უფრო ხშირია მთიულების სოფელში.

– რქამოტეხილი ჯიხვის ამბავი გვითხარი, – შესთხოვეს გიორგის ბიჭებმა.

– რამდენჯერ უნდა გაიმბოთ?

– ქიტესამ არ იცის, ისიც დაგვიდებს ყურს.

– ჰო, ჰო, შენ ბევრი ამბავი იცი და აბა ერთი დაიწყო. ასეთ ადგილას ზღაპარი სწორედ მისწრება.

მეტი ჯანი არ იყო, მოყვა გიორგი რქამოტეხილი ჯიხვის ამბავს.

რქამოტეხილი ჯიხვი

გიორგიმ დაიწყო:

ჩემმა ქარავანმა განვლო სოფლები: ფშაველი, ლეჩური და შეუდგა მჩქეფარე და დაუდეგარ, ადუღებულ რმესავით მოქათქათე სტორის ნაპირას გაჭრილ ვიწრო ბილიკს. ქარავანი-მეთქი, ხუმრობა არ გეგონოთ. მართლა ქარავანია – ცხრანი ვართ, თექვსმეტი ცხენი გვყავს.

ქარავანს წინ სამსონი მიუძღვის, ბოლოს პავლე მოსდევს, შუაში ლაზარე და კიმო არიან... პავლე წოვა-თუშია, დანარჩენები ჩაღმებია და ერთმანეთს არ ასვენებენ, ექილიკებიან. პავლე ჩაღმებს თუშმებად არ თვლის, – თუში მე ვარო, ჩაღმებს ეს სიცილად არ ჰყოფნით: ნამდვილი თუშები ჩვენ ვართო. მთელ ზაფხულს ვერ მორჩნენ დავას, ერთმანეთს ეარაკებიან, აი, ერთი არაკიც:

ალაზნის პირას ჩაღმებს დაედოთ ბინა და ცხვარს ასვენებდნენ თურმე; გზაზე ახალი ფარა დაინახეს. აგერ თუშები მოდიან კიდევ, – თქვა ერთმა, – თუშები კი არა, წოვებიანო, – უპასუხეს სხვებმა. ახლა მომავლებმა დაინახეს დაბინავებულები და თქვეს: თუშებს ბინა დაუდვიათო. – თუშები კი არა, ჩაღმებიანო, – უპასუხა თურმე მეორემ. და, აი, ასე უმასპინძლებიან ერთმანეთს არაკებით, მაგრამ ეს შეჯიბრი კეთილი, გულიან ხუმრობას არასდროს გასცილებია.

ქალაქელები ხუთნი ვართ. შვიდ ცხენს ჩვენი ბარგი ჰკიდია. ლაზარე და კიმო ხშირად დაქვეითდებიან ხოლმე და უკვირიან კლდეზე გადამდგარ ცხენს. აი, ერთს კიდევ დაუსხლტა ფეხი, სტორის კლდეზე გადაეკიდა. ლაზარე ცხენიდან კი არ გადმოხტა, აფრინდა... აფრინდა და თვალის დახამხამებაზე განწირულ ცხენთან გაჩნდა, კუდში სწვდა. ცხენიც მოწყდა კლდეს და უკვე ნელა, ლაზარესთან ერთად დაეშვა მდინარის ნაპირისაკენ. ცხენი კანკალებდა, თრთოდა. შევასვენეთ და ხუთმა-ექვსმა კაცმა რის ვაი-ვაგლახით ამოვიყვანეთ, ბილიკზე დავაბარგეთ. ლაზარემ, გონზე მოვიდესო, საბელი შეაბა, წინ გაუძღვა. ახალა ვიფიქრე, რომ შეიძლებოდა ჩემი ცხენიც დაგორებულიყო.

– შენი ცხენი ნებაზე მიუშვი, გამოცდილია, ნუ გეფიქრება, – თითქოს ჩემი ფიქრი გაიგო, გამომძახა სამსონმა. სიწითლემ გადამკრა: ეს როგორ მომივიდა, – გავიფიქრე – ცხენი ხომ ჩემთვის უცხო არ იყო. რაღას ვიზამდი, ნამალადევი ღიმილით თავი დავუქნიე და სტორის აქოჩრილ ტალღებს მაინც გავხედე. მთაში, ხევებში დაგროვილი თოვლი დნებოდა და სტორი ბობოქრობდა, ღრიალებდა, ყეფდა, კაპასობდა...

ვიწროა სტორის ხეობა. შეუღულად დაშვებული მთის ფერდი, უფრო კი კბოდე, პირდაპირ მდინარის პირას არის მომდგარი, განსაკუთრებით მარცხენა ნაპირზე. მის ზემო მხარეს თვალი რომ აუწვდინო, ქუდი გადაგივარდება. მთა შეუღულად ან კიბე-კიბედ ეშვება და რამდენიმე ოროკოს ქმნის, ხოლო ოროკოებზე უზარმაზარ ხეებს მოუკიდია ფეხი. 40-60 მ. სიმაღლის წიფელი, ცაცხვი და იფანი აშრიალებს თავის ხშირ ფოთლებს. ლეჩურთან მოთავდა ალაზნის პირის თავისებური ჭალა. ის ხომ კოლხური ტიპის ტყეა, იშვიათი ნაშთი ძველი ტყისა აღმოსავლეთ საქართველოში. აქ შესანიშნავი ლაფნარია, ლალისყურთან კი ძელქვიანია, ლენქორანის კვალიც ჩანს. ჩვეულებრივი სუროს გარდა თალიშური სურო წიფლის ტყეს კარგა შორს მისდევს. ქართული მუხა, იქ, სადღაც ლეჩურთან, შეცვალა რცხილამ და იფანმა. აქ კი შესანიშნავი წიფლნარია. 30-40 მ. სიმაღლის ხეებს მხოლოდ წვერზე აქვთ მოდებული ქოჩორი. ზოგან ბილიკი მაღლა იწევს და ამ უზარმაზარ წიფლებს ზევიდან დავცქერი. ამ დროს სტორს ვეღარ ვხედავ, ვუსმენ მხოლოდ. მაღლიდან, თითქოს ციდან გადმოქუხს ჩანჩქერი, ისიც ტეხილია ოროკოსავით, თვითვეული საფეხურის შუბლი 40 მ. მაინც იქნება. ძირამდე ჩანჩქერის წყალი კი არა, წყლის მტვერი ჩამოდის და მზის სხივებზე ფერებს ნაირ-ნაირად ამტვრევს. მზე საშუადალეოზე იყო ამოწეული, როდესაც თორღვას აბანოს ამოვადწიეთ. ჯერ ზაფხული ძალაში არ იყო შესული, მაგრამ თითო-ოროლა კარავი მაინც მოჩანდა. თორღვას აბანოს დიდი სახელი აქვს გავარდნილი: მრავალ სენს კურნავს თურმე და ზაფხულობით აქ კაცი კაცს ფეხს ვერ აუქცევს. სამკურნალოდ მოდის თუში და კახელი, ქისტის და ლევი...

– ცხენებსაც არგებს შესვენება და ჩვენც, – გამოაცხადა სამსონმა. წიფლის ჩრდილებში შევაყენეთ ცხენები, მოვხსენით ბარგი, აღკაზმულობა და გავუშვით მწვანე ბალახზე.

ჩვენც გავმართეთ მუხლი.

თორღვას წყაროსკენ გავეშურეთ. ცხელა. გამოჩქეფს კლდიდან დაუსრულებელ ნაკადად მომავალი დიდი სიმდიდრე ჩვენი ქვეყნისა. ეს ქეჩის კარვები და ნეშოს ქოხები ხომ ბალნეოლოგიური კურორტის წინაპრები არიან – დასაწყისი, სათავე. ალბათ, ამ ფერდობებსაც მალე დაამშვენებს ლამაზი შენობები.

მზე უკვე გადახრილიყო, როდესაც კეპნების ბილიკს შევუდექით. ეს ბილიკი კი არა, ეშმაკის კიბეა, წვერწამახულ კლდეთა შორის ღარივით რომ მიდის. ცხენები ხვნეშით, ოხვრითა და ფრუტუნით მიიწევენ ზევით, სულ ზევით... თუ გაუჭირდება ცხენს, შეფერხდება ან გადაიხრება უფსკრულისაკენ, თუში შეუკვივლებს ერთ-ორს და ისიც გაისწორებს ნაბიჯს, ავარდება შედარებით „სწორ“ ადგილზე და გაჩერდება, ქარს ამოიღებს, დიდხანს აღარ დააყოვნებს – კვლავ მიისწრაფვის ზევით, თითქოს ცისკენ.

ფეხდაფეხ მივდევ ჩემს ცხენს, მეც თუშებს ვბაძავ. კარგი მხედარი დაღმართზე ცხენზე არ შეჯდება, არც მეტისმეტად უჯიათ აღმართზე. უკან უნდა მისდიო და ხმით გაამხნევო, მაგრამ, ვგონებ, მე ჩემს თავს უფრო ვამხნევებ, ვიდრე ჩემს საღარს.

ერთ გზაწვრილზე მთათუშეთში მიმავალი ოჯახი წამოგვეწია. თუშს ორი სახლი აქვს (ჩაღმას): ერთი მთაში, ერთი ბარად, ძირითადად – ქვემო ალვანში. თითო-ოროვლას ლალისყურსა და ფშაველში შეხვდებით. პანკისის ხეობაშიც შემოგვხვდნენ მგზავრები – ათიოდე ცხენზე დიაცები სხედან, ვაჟები ფხედაფხე მოსდევენ. ერთი ქერაულვაშიანი ვაჟკაცი დიაციან ცხენს თავს ევლებს. აი, თურმე რაშია საქმე! – ცხენზე გადაკიდებული ხურჯინის ორივე მხრიდან თავი ამოუყვია ორ მაცვალთვალემა ბაღს. პირველად ვხედავ ასეთ მგზავრობას, მიკვირს. თანამგზავრები მიაშობენ: ამ ორიოდე კვირის წინ შენაქოელ დედას ბაღლებიანი ცხენი გადაუვარდა სტორის ბილიკიდან. დედამ აღვირს არ უშვა ხელი, თან გადაჰყვა და ცხენი შეაჩერა. მოხდა საოცრება: ბავშვებიც გადარჩნენ და დედაც.

როგორც იყო, „ავივაკეთ“.

ცხენებზე შევსხედით და, მზე რომ ჩაიწვერა, ალატოვანზე ავედით. აქ უნდა ვათიოთ ღამე. მთაში ღამე არ მგზავრობენ. საღამოა და სამშვიდობოზე ჩასვლას ვერ მოვასწრებთო. მოვხადეთ ბარგი, საკაზმი. აქ კი ნამდვილად ვშველი, ცხენის ყადრი გამეგება. მე ხომ ძველი „ნასალდათარი“ ვარ, კაი ხანს ზარბაზნის ძირის ცხენების მეხრე ვიყავი. ჩემს ახალ მეგობრებს უხარიათ.

სანამ კარავს დავცემდით, პავლემ ერთი დიდი ზურგი დეკა მოიტანა – ცეცხლი დავანთოთო, მწვადი შევწვათ, ცხვრის ხორცი გვაქვსო.

– ერეკლე მეფე რომ კვდებოდა, – წამოიწყო ლაზრომ, – ინატრა: ნეტა ისე არ მოგვკვდე, დეკაზე ნახუბი მწვადი არ მაჭამა და ზედ თოვლის ნაჟური წყალი არ დამალევიანო.

– აი, თოვლის ნაჟურიც, – მიმითითა პავლემ მოჩუხჩუხე ნაკადულზე, მართლაც, იქვე ფერდობზე თოვლი მოჩანდა, მისი სათავე.

– რა გემო აქვს დეკას ალზე შემწვარ მწვადს, ახლავე გაიგებ!.. – გამომეხმაურა სამსონი.

გაჩაღდა ცეცხლი, ტკაცა-ტკუცი დაიწყო დეკამ.

– აბა, ბიჭებო, კიდევ ჩამოვზიდოთ, ღამე ცივი იქნება, – თქვა პავლემ და თითქმის ყველანი დეკიანისკენ გაიყოლია.

ღამე ჩამოდგა. ცაზე გუნდ-გუნდად აინთო ვარსკვლავთა კრებული. სუფრამ გემრიელად ჩაიარა.მართლაც, სურნელოვანი იყო მწვადი, დეკას ხომ ბევრი აქვს ეთეროვანი ზეთი... ის აძლევს გემოს და არომატს. გარდა ამისა, ნამგზავრს რომ მწვადი გემრიელი მოეჩვენოს, რა გასაკვირია? თოვლის ნაჟური წყალი მწვადის შემდეგ მაცოცხლებელი სასმელი მგონია.

მალე გავეხვიეთ ნაბდებში, ბარგთან წამოვწექით და თვალი ჯერ კიდევ მოვარაყებულ ცას უცქეროდა, როდესაც ჩამეძინა. ალბათ მიმინარემ თუ დავხუჭე. დილით რომ ავიხედე, შავი კლდე და საყორნე თავს დაგვცქეროდნენ.

– აბა, ლაზრო, კიმო, თქვენ ცხენებს მოუარეთ, აქ სამ დღეს მაინც დარჩებით, დანარჩენები საყორნისკენ აყვავეთ.

– თოფს წამოვიღებ, – მთხოვს სამსონი. ოთხი თოფი გვაქვს, შაშხანები. სამსონი და ლაზარე ძმები არიან. ამბობენ, მაგათთანა მონადირე მთათუშეთში არ არისო. განსაკუთრებით სამსონს აქებენ. ჯიხვებზე მონადირე ყოფილა. ძველი წესით თოფი უკვე სამჯერ უნდა ჰქონდეს დამარბული. ასი ჯიხვის მოკვლის შემდეგ თოფს მარხავდნენ თურმე. თვითონ სამსონი არაფერს ლაპარაკობს, სხვები კი გვიამბობენ. განა მარტო ჩვენი გამყოლები? არა, სადაც კი გავჩერდით მთაში, ყველა ვალდებულად თვლიდა თავს, როცა სიტყვა მოიტანდა, სამსონი შეექო.

ოფი არაგვის რიყეზე

– პავლე, შენც აიღე.

– მენა? მე ერთი ბელურა მყავს მოკლული ჩემს სიცოცხლეში, დამამძიმებს... – და თოფს ხელი არ მოჰკიდა.

ავყევით ფერდოს და მალე დეკიანს შევერიეთ. დილის ნამისაგან ფეხი მუხლამდე დაგვისველდა. მზე ამოსულია, მაგრამ საყორნეს ეფარება, ცაში ატყორცნილ სხივებს ვხედავთ მხოლოდ, ჩვენთან კი კარგა მუქი ჩრდილია. გრილა, ხევებიდან ნისლი ნელ-ნელა ბოლავს და მაღლა მიიწევს, ლაჟვარდისაკენ. უცბად ცხვირწინ როჭომ შეიფრთხილა. რა ლამაზია წყეული! შავი, წითელსაყურებიანი, გეგონება, გიშრისაგან

გამოუკვეთიათო, ჭახჭახით ნისლებში შეერია და სანამ გაუჩინარდებოდა, ნისლების თეთრ ზეწარში გაშლილი მისი შავი ფრთები და წითელი საყურეები უჩვეულო ფერების შეხამებით თვალს ატყვევებდა. რკინის გული უნდა გქონდეს ადამიანს, რომ თოფი ესროლო და ძირს ჩამოაგდო. კიდეც კარგი, როჭოზე მონადირეს მგლის მუხლი მოეთხოვება, სუნთქვა ამირანისა და მისი ძმებისა. ასეთი კი ბევრი არ არის!

დეკანებს ავცდით, მაღლა, მთის მდელიოზე ვართ, 2700 მეტრზე მეტია ზღვის დონიდან. მთამაღალის გაზაფხულია, თოვლი ახლახან აუღია. ზოგან მიწა ჯერ კიდეც სველია, ნათოვლარი კარგად ეტყობა. ხნარცვში თოვლი ჩანს, მაგრამ მისი ნაპირი და სველი მდელი უკვე დამშვენებულია ასფურცელას ხალიჩასავით. აი, თოვლისპირას მორცხვად იღიმება პირისფერი ფურისულა, ოქროსფერ დიდბაიას თვალები უბდღვიალებს. ამწვანებული მოლი კი, გეგონებათ, თვალმარგალიტით, ზურმუხტ-იაგუნდითა და ფირუზით მოურთავთო, – კაბას გავს სადედოფლოს; მიწის პირიდან შემოგვცინის: ოქროსფერი გვირილა და მთის ბაია, ცისფერი კესანე, ცისთვალა, ქათქათა ცხენისკბილა, დაგვიანებული ენძელა, ყვითელხალიანი ღვინა, გუგულის კაბა და მრავალი სხვა – გაზაფხულის პირველი მაცრიონის მომდერლები. ფრთხილად მივდივარ, ფეხს ვარიდებ, ზოგან ჩავიჩოქებ და თვითეული მათგანის სახელწოდება ჩემს სამგზავრო რვეულში თავის ადგილს იკავებს. ზოგს ძირფესვიანად ვიღებ და აბგაში ქალაღდებს შორის ვალაგებ.

– რას არ ნახავს კაცი: შავი კლდის ბალახს ქალაღდში ახვევენ და ქალაქში მიაქვთ! – თავს აქნევს პავლე.

შავი კლდე ნისლმა დაფარა და მალე ჩვენც გავხვებით თხელ ბურუსში.

– არა უშავს რა. მზე გამოიხედავს თუ არა, აიკრიფება, – მამშვიდებს სამსონი.

რამდენადაც მაღლა მივიწევთ, იმდენად უფრო სქელდება ნისლი. ფეხქვეშ ქვამ და ნამსხვრევებმა იმატა, ლილოჭრილოებში ვართ. თოვლი მარტო ხრანცვებში და ჩავარდნილ ადგილებში კი არა ჩანს, გავაკებულზეც. სიმაღლისმზომი 3000 მეტრს აჩვენებს. ჩვენ მაინც მივიწევთ ზევით. უცბად ნისლებში ფრთათა ტლამუნი და კრიახი ატყდა.

– შურთხებია, – ვერ მოასწრო ამის თქმა სამსონმა, რომ ჩვენ წინ ნისლებში რაღაცამ გაიელვა. დაგორებული ქვა და ღორდი ხრიალით ჩაეშვა სადღაც.

– ჯიხვებმა გადაირბინეს, შურთხებმა გაგვცეს, – თავი გადააქნია სამსონმა, – მთაში ამბობენ: შურთხი უფალმა ჯიხვს მიუჩინა დარაჯად, ჯიხვებს ატყობინებს მონადირის მოახლოებასო. ერთი შეხედვით ეს მართლაც ასე ეჩვენება კაცს. შურთხი ჯიხვების არვესთან, მათ სამოვართან სადილობს. ძალიან ფრთხილია და მონადირისა თუ სხვათა მოახლოებას უფრო ადრე იგებს. ფრთების ტყლამუნით, კრიახით აფრინდება ხოლმე და, რასაკვირველია, რომ ჯიხვებსაც აფრთხობს.

– ნეტავ, ხეირიანად დამენახა მაინც, – გავიფიქრე და ხმამაღლა აღარ ვთქვი ეს. არც სამსონი ამბობს რამეს.

მზემ წამოიყელყელავა, შავ კლდეს თავზე დაადგა, ნისლი გაქრა ისე, თითქოს არც კი ყოფილიყოს.

თავზე დაგვადგა მოელვარე ლაჭვარდი გუმბათი. ჩრდილოეთით გაწვა კავკასიონის გამყოლი სპეტაკი ქედი.

აი, ტებულო (სწორედ ტებულო და არა „თებულო“), აწუნთა, მყინვარწვერი, ადაიხობი, შორს იალბუზი... თითქოს ისახება შხარაც, თეთნულდიც. განა შეიძლება კიდეც საიდანმე ასეთი ბუმბერაზი მშვენებების ხილვა?

ჩვენ მთავარ ქედზე ვართ, კავკასიონზე. გაღმა კი გამყოლი ქედია. ძირს, ამ უზარმაზარ ქედებს შორის, ღრმა ხეობაში მთათუშეთია: აი, ჩაღმის ალაზანი, გომეწრის ალაზანი, ესენი მდინარე ყოისუს სათავეები და შენაკადებია. ამათ სათავეებშია მთათუშეთი – მთის ფერდობზე შეფენილი სოფლები. ვაჟასი არ იყოს:

„გაღმა ჩანს ქისტის სოფელი

არწივის ბუდესავითა“...

წოვათა! მისი სოფლები და ნასოფლარები: საგირთა, ინდურთა, ეტლთა, წარო. აქ, ამ 100-150 წლის წინ წოვა თუშები ცხოვრობდნენ, შრომობდნენ, ებრძოდნენ ბუნებას, შემოსეულ მტერს. გაჭირდა საქმე. XIX საუკუნის დასაწყისში ამტყდარმა დიდთოვლობამ წალეკა გზები, ზოგი სოფელი; მოძალებული მოთარეშენიც არ ისვენებდნენ და წოვა თუშებმა დაიწყეს ჩამოსახლება ალვანის მინდორზე.

როდის? უეჭველია, ჯერ კიდეც ქართველი მეფეების დროს მოდიოდნენ ქვემოთ, მაგრამ, როგორც აღვნიშნე, XIX საუკუნის დასაწყისის სტიქიურმა უბედურებებმა ხელი შეუწყო მასობრივ ჩამოსახლებას. ჩვენი ისტორიკოსების ცნობით, ალვანის სასაფლაოზე ყველაზე ძველი საფლავის წარწერა 1817 წლით თარიღდება, 1808-1809 წ. წ. კლაპროთის მოწმობით თუშები (წოვებიცა და ჩაღმებიც) მთაში ცხოვრობდნენ. მაშასადამე, ეს მასიური ჩამოსახლება დაწყებულია 1809 წლის შემდეგ; რასაკვირველია, ყველა ერთად არ ჩამოსულა, ნელ-ნელა ჩამოდიოდნენ. ეს პროცესი დამთავრდა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის დასაწყისში. წოვებმა დატოვეს მამა-პაპის ნაშენი სოფლები. ეს სოფლები დღესაც ფეხზე დგას, „დგანან და ელიან“, რომ წასულები მოვლენ, კვლავ აანთებენ კერას. გეგონებათ, ამ მიტოვებულ კომპლესსა და სახლებზე იყოს ნათქვამი:

„ტირიან თუშის ქალები,

არ მოგვივიდნენ ქმარები,

ვაითუ დახვდნენ ლეკები,

დააყრევინეს თავები“.

სწორედ ამიტომ დაიხურა „თუმის ქალმა შავი მანდილი და აღარ მოუხდია (ამბობენ, საგირთიდან წასული ყველა ვაჟკაცი ომში დაღუპულა, სახლში აღარ დაბრუნებულა და ამის შემდეგ თუმის ქალი შავ ტანისამოსში დადისო).

წოვათაში ერთ ჟანგმოკიდებულ სახლში შევედი. აფრთხილდა დამურა, დაიწრუწუნა. ფეხი უკან გადმოვდგი, თითქოს ჟრუანტელმაც კი დამიარა; იქნებ ველოდი, მასპინძელი შემეხმაურებოდა. აგერ ტახტი, ტახტზე პირმომტვრეული ლიტრა, ჯამი, ჯამფილა, კოვზი, ხონი... ფიქრით, ტახლას ძველი მტვერი მოსცილდა: თუმის ქალს სუფრა გაუწყვია, მეორე ოთახში გასულა სანოვავის მოსატანად. გული ყელში მომაწვა, მგონი ცრემლიც. სოფლის თავში აკლდამებია, უამრავი თავისქალათი და ძვლებით. აკლდამაში ტახტივით თაროა დატანებული, ერთზე ნახევრადდაშლილი ჩონგური დევს.

ამბობენ, წინათ, შავი ჭირი რომ ყოფილა, ვინც ავად გახდებოდა, აქ მოდიოდა, თაროზე წვებოდა, ჩონგურს უკრავდა და ისე კვდებოდაო. მეორე რომ მოვიდოდა თურმე, ცხედარს ძირს ჩააგდებდა და თვითონ წვებოდა... მაგრამ, გავყვეთ ჩვენს გზას და წოვათამდეც მივაღო.

შავმთაზე ნელნელა ავიწიეთ მაღლა, უკვე 3000 მეტრზე მეტია, თოვლი თანაბარია, მაგრამ ზაფხულის ბოლოს ესეც დნება. შავ კლდეზე აგვისტოსათვის თოვლი აღარ რჩება. ჩავიმუხლეთ. შორს ორბები და ფასკუნჯები ტრიალებენ. ჰაერი ელვარებს, წმინდაა, წმინდა!..

– აგერ, – გაიშვირა ხელი სამსონმა მაღლა კლდეებისაკენ და დურბინი გამომიწოდა.

დავაკვირდი: წითელი, უფრო სწორად, ზანგელა ფერის თხები ჩანდნენ თოვლიან კლდეებში.

– ჯიხვები, – ვერ მოვასწარი ამის თქმა, რომ მთელი არვე მოწყდა ადგილს და ჭიუხიან ფერდობს გადაეველო. რამ შეაფრთხო, ვერ მივხვდი. ეს კია, თითქოს მიწამ ჩაყლაპაო, ისე გაქრნენ.

– სწორედ მაგათ დასტრიალებდნენ არწივები, – დაარღვია სიჩუმე სამსონმა, როდესაც ზევით ამომფრენი პირდაღებული ფასკუნჯი დამანახა.

ალბათ ზემოდან გაუქროლა კლდის პირას მდგომ შუნს ან თიკანს, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამაოდ და იმედგაცრუებული მიიწევდა, ზევით, მზისკენ.

არწივი მზისკენ, ჩვენ კი მიწისკენ მივიწევდით. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კლდოვანი ფერდობით დავეშვით. კარგად მოჩანდა ჩადმის სოფლები: ხისო, ხახაზო, შენაქო, ომალო... ფიჭვნარში ჩამალული მშვენიერი სოფლები. ხვალინდელი დღე ამ სოფლებისა – დიდი კლიმატური სადგურებია. მთათუშეთში, სოფლების ირგვლივ, 12 000 ჰექტარი ფიჭვნარი ტყეა, მთამაღალი კი 120 000 ჰექტრამდე სათიბ-სამოვრითაა დამშვენებული.

– განა მეტი რამ სჭირდება კლიმატურ სადგურს?

– სჭირდება: გზა, სანატორიუმები, ექიმები... ამას დიდი ხარჯი უნდა, მაგრამ ყოველივეს ერთი ათასად აანაზღაურებს.

ხისომდე ალატოვნიდან დაკიდული ჭირკვალი ჩასდევს, კაცს მუხლები ჩასწყდება, სანამ ჩადმის ალაზნამდე ჩააღწევს, – შემეხმაურა სამსონი, როდესაც ვუთხარი: ხისომდე კაცი ხმას ჩააწვდენს-მეთქი. ხისო 1500 მეტრ სიმაღლეზეა და ჩვენი ბანაკი 2500 მეტრია ზღვის დონიდან. ერთი კილომეტრით ძირს დაშვება „ხელის გაწვდენა“ ხომ არ არის?

ლომისის (ალევის) ქედი დახრამული და დაღარული

როდესაც ბინაზე ჩავედით, კიმოს ცეცხლი უკვე დაენთო, ნედლ დეკას ტკაცა-ტკუცი გაუდიოდა, მძიმედ სუნთქავდა ხავიწის ქვაბი: შორიდანვე გვეცა მისი სურნელება. მალე მწვადიც აშიშხინდა და დაგვაფიწყდა, რომ სადღაც არსებობდა ქალაქი თავისი ბობოქარი ცხოვრებით, სოფელი თავისი ჭირ-ვარამითა და

სიხარულით. ვიყავით – ცა და მთები, მდელო და ნაკადული, ძირს ცეცხლი, მაღლა ვარსკვლავები და ჩვენ, ამჟამად მათი მზირალი და ტრფიალი.

სამსონი და ლაზრო ღამიანად წასულიყვნენ ჯიხვებზე სანადიროდ. როდესაც სამუშაოდან დავბრუნდით, მაშინდა შევნიშნე, რომ გაღმა ფერდიდან ორი მგზავრი ეშვებოდა: ერთი-ორი საათის შემდეგ ორივე მძა ცეცხლის ალზე აიშართა.

– არა, უეჭველად მფარველი ანგელოზი გამოუჩნდათ მაგათ, თვალი რომ ვერსად დაგვართ.

– სანამ მე არ წამოვალ, ჯიხვს ვერ ჩამოიტანთ, – გაიხუმრა პავლემ.

– წოვა და ჯიხვი?! – გაკრეს კბილი ძმებმა.

– აი, ნახავთ! – დაემუქრა პავლე და ვინ იცოდა, რომ ეს გახუმრება ძალიან მალე ასრულდებოდა.

ორ-სამ კვირამი „დავლახნეთ“ კავკასიონის მთავარი სამოვრები, ისინი, რომლებიც სამხრეთითა და აღმოსავლეთით ეშვებიან, მაღლიან კახეთს რომ გასცქერიან: „ფურთკალო“ (აქედან ლეკებმა ფურები გარეკეს), „ლეკთა ვაკე“ (აქ მოთარეშე ლეკები ამოხოცეს), „მელიკულა“ (მელის კულდა ჰგავს ეს სერებიო), „დიდვაკე“ (ორქედშუა მოქცეული მცირე ვაკე), დიდგორი (ირგვლივ რომ გახედავ, ყველაზე პატარა ის ჩანს). გადავიარეთ დიდი და პატარა ზორბალოს ქედები. ადვილად ითქმის, მაგრამ ზორბალო ხომ ხუთი მდინარის სათავეა. აქედან იწყება იორი და ალაზანი, არაგვი და არღუნი, პირიქითის ალაზანი, ისინი აქეთ-იქიდან ისე ჩამოუდის, თითქოს ზორბლის ფრთებიო. მოვიარეთ ალაზნის თავი, საჯინჭკლე, წოვათა თავისი მიტოვებული სოფლებით. აქ თვლემენ: ვაშკოლთა, შტროლთა. გადავსერეთ ძნელგადასავლელი ნაროვანი და პირიქითის ალაზნისაკენ ციცაბოდ დაქანებული ფერდოთი გადავშვით ქვახიდისაკენ. ქვახიდისაკენ გული მიწევდა. ამბობენ, თითქმის 200 წელია, რაც იქ ცხვარი აღარ ადის, მოთარეშეებისა ეშინიათო. თუ ავა რომელიმე გამბედავი მეცხვარე, ისიც ცოტა ხნით და მალევე ჩამოზრუნდება გირვესკენო. კარგი კი იქნებოდა, შემედარებინა შესვენებული სამოვრები გამუდმებულ ნამოვართან, ბევრი საინტერესო ცვალებადობა აღმოჩნდებოდა უეჭველად.

– ფრთხილად იყავით, იქ მოთარეშეები ხშირად არიან, – გაგვაფრთხილეს. ჩვენც შაშხანებს გადავუსვით ხელი. ისიც კარგად ვიცოდი, რომ თუ მართლაც გაბედავდნენ თავდასხმას, ძნელად თუ გამოვიყენებდით იარაღს. მოთარეშე ხომ ყოველთვის ჩასაფრებულია და დაგასწრებს.

შუადღე გადასული იყო, როდესაც ქვახიდში ავედით. ნაროვანის ზეკარი რომ გადავლახეთ, ძირს ჩამოვედით და მდინარის პირს აღმა ავეყვით. გზა მეტად ძნელია, – ხშირია გზაწერილი და ჭირკვალი. ალაზნის პირას, კლდეზე მიმავალი გზა ხშირად წყალშია ჩაყურყუმელავებული. ცხენები გაიტანჯნენ. იქნებ ჯობდა, ნაროვანში გაგვეთია ღამე, შემდეგ ავეოლოდით ქედს და ქვახიდის ზემოთ მოვქცეულიყავით. ოფლში გავიწურეთ და ძლივს გავედით მოლიანზე, გადავიარეთ ქვახიდი (მთის მწვერვალიდან დაგორებული უზარმაზარი გრანიტის ლოდი ისე დავარდნილა, რომ მჩქეფარე მდინარეზე ხიდად გადებულა) და ერთ ველოზზე, ქედის ძირში, დეკიანის პირას გავშალეთ კარავი. გავუშვით ცხენები და შევუდექით ცეცხლის თადარიგს.

– აქ ერთი-ორი მწყემსიც უნდა იყოს, – თქვა კიმომ და ლაზარეს გაკვირვებაზე დაუმატა: ფარსმელი ბიჭია, მაგას არ ეშინიან, ქისტებში ძმადნაფიცები ჰყავს.

ეს საუბარი არც კი დამთავრებულიყო, რომ თავს მთასავით ვაჟკაცი წამოგვადგა. მოგვესალმა, მშვიდობით ამოსვლა მოგვილოცა, დატრიალდა. – ეს ხომ ჩემი ბინააო, – ამბობდა. მართლაც, გაღმით მოჩანდა გრანიტის ლოდნარში შეხამებული ბინა – ყორით ნაგები ქოხი, – მასპინძლობა ჩემი საქმეაო. დეკა ჩამოიტანა. – ცეცხლი დაანთე, – უთხრა ლაზროს და თვითონ მსუბუქი ნაბიჯით ქვახიდი გადაიარა. ბინაში აირბინა, კლდის ნაორალში გაუჩინარდა. მალე ისევე ხიდაზე გამოჩნდა, გაგვიღიმა, ერთი კარგი თოხლი მხრებიდან ჩამოიღო და თან დააყოლა:

– გუშინ საგორავმა კანჭი გაუტეხა. ლაზრო, მოუარე!

ცოტა ხნის შემდეგ გაიშალა სუფრა. ჩვენი მასპინძელი გამხიარულდა, ბარიდან ამოყოლილი ჭაჭის არაყი და ცოტაოდენი ღვინო გვქონდა კიდევ. ორ კვირამი ერთხელ ბარიდან (სოფელ ფშავლიდან) გამომცხვარი პური, ბოსტნეული და ხილი ამოგვქონდა, ამან ხომ უფრო ასიამოვნა. – თვეზე მეტია ხალის⁶² გარდა არა მინახავს-რაო.

სადღეგრძელოებმა დიდხანს გასტანა. მსიამოვნებდა, რომ ჩვენი მასპინძელი გულით ხარობდა, ჩვენი მოსვლა მეტად ეამა. ძნელია მთაში თვეობით ყოფნა ხმის გაუცემლად. უცბად კი ამდენი ხალხი ესტუმრა.

წინათაც ვიყავი მთათუშეთში, ხისოელ კიმო მურთაზაშვილს გავყევი. ორწყალის თავზე მწყემსი დაინახა. ქვევიდან შეჰკვივლა: „აქ ჩამოდიო“. მწყემსი რომ ჩამოვიდა, შეცბა, გამარჯობის თქმა დაავიწყდა.

– რა იყო, გამარჯობა მაღლა ხომ არ დაგავიწყდა, – შეეხმაურა ჩვენი თანამგზავრი და ხურჯინიდან თავამოშვერილ ტიკჭორას პირი მოხსნა, ყანწი გაავსო და მიაწოდა... მეორეც გაუვსო, მესამეც, ხაჭაპურის ნაჭერიც შესთავაზა. მწყემსი ილოცებოდა და ქვევიდან შესცქეროდა. კიმომ ტიკს პირი მოუკრა, შეჯდა ცხენზე, მათრახი შემართა და ხმაში მყინვარის სიცივე და მქუხარება ჩაუდგა.

– ეხლა ყური მიგდე: თუ კიდევ გამიგია, რომ ჩვენი გვარის ცხვარი მოგისხლეტიათ, მიწას გალოკინებთ, გესმის? როდესაც მწყემსმა თავი დაუქნია, ცხენს მათრახი გადაჰკრა და ჩვენი ქარავანიც დაიძრა.

– დიდი რამეა, მწყემსს ხმა გასცე, არაყი დააღვინო, მოიკითხო?

– ეგ რაღა მადლია, ამოაშხამე კია და...

– არგებთო, – თქვა და ჩაიღიმა. ამაზე მეტი არა უთქვამს რა.

მაგრამ მოგონება შორს წაგვიყვანს, გავყვეთ ჩვენს ამბავს.

ქვახიდშია ნასკვი მთათუშეთის მთებისა, ტებულო, აწუნთა, ნაროვანა აქ იყრიან თავს. გამყოლი ქედი სერებით უერთდება მთავარ კავკასიონს. ჩვენგან დასავლეთით იორი და არაგვია, სამხრეთით – კახეთის ალაზანი, ჩრდილოეთით – არღუნი, აქეთ კი, მთათუშეთში, ყველა ალაზანი იწყება.

ამ მხარეში ცხვარი ჩემს მეტს არავის ჰყავს, ერთი ფარსმელია, ის სულ ძირსაა. აბა, სამსონ, ჯიხვი თუ გინდა, მე გასწავლი, სად არის და შენი კაცობაც გამოჩნდება. კახებს ჯიხვის მწვადი ვაგემოთ! – მიუბრუნდა სამსონს (ბარელებს ყველას კახებს უწოდებენ).

ეს თქვა და უცბად წამოხტა, ბნელში გაუჩინარდა და ჩქერების ხმაურში მისი ხმაც გამოიკვეთა: „ახლავე“. მართლაც, მალე ჩამოჯდა თავის ადგილას, ხელში ფანდური ეჭირა და დაამღერა:

თუშო, ნუ ჩახვალ ხოშორსა,

ხოშორი ეკლიანია,

ჩახვალ და ველარ ამოხვალ,

ამოსვლა მეტად ძნელია.

ჯიხვების განავალი კლდე

რომ ნახო, გაგიკვირდება.

იმთ ნაწოლსა ნადგომსა,

თოვლი არ მოეკიდება.

რა არ თქვა – შირაქის ბოლოზე მწყემსის სიკვდილი, სალეკოს დაღამქვრა, თმაგრძელ თინიას გატაცება...

მაგრამ, როდესაც ზეზვას კვალს გაჰყვა, ველარ გავარჩიე, სად იყო ვაჟა და სად ხალხური! თითქმის მთელი „ბახტრიონი“ დაამღერა, ბევრგან ახლად გახალხურებული, ხალხურიდან ჩამატებული. ყველას ერთნაირად მღეროდა, თუშურ კილოზე, მაგრამ ვაჟკაცურ სიმღერათა კილო ოდნავ იცვლებოდა, ნელდებოდა, ადგილ-ადგილ შემტევიც კი იყო.

გომეწრის ალაზანი ზვავექემოდან გადმოქუხდა. გუგუნებდნენ აწუნთისა და ტებულოს მყინვარები, შავი ციდან ელვარე ვარსკვლავები ჩამოციმიციმებდნენ.

მზეს უკვე წვერი ამოეყო, რომ გამომეღვიძა, ჯერ ექვსი საათიც არ იყო, მაგრამ მაინც, ცოტა არ იყოს, შემრცხვა, ამ დროისათვის უკვე ველად ვართ ხოლმე, ჩვენი გუშინდელი მასპინძელი აქვე ტრიალებდა. ტაგნით რძე ჩამოიტანა, ახალი ყველი...

– გამასპინძლება ერთხელ შეიძლება, – შეხუმრებით შევნიშნე, მიწყინა.

– როგორ, თქვენსა რომ ჩამოვალ, ერთხელ გამიმასპინძლდება?

– იქ სხვაა, აქ მთაა...

– რითაც ვარ მდიდარი, ის მიიღე, ბარად კი სხვა ანგარიშებია.

რა უნდა მეთქვა ამ ალაღმართალ სიტყვებზე... და ჩვენც რძესა და ახალ ყველს, გუშინდელი ცხვრის ყაურმას მოვუღებინეთ, ექვთიმემ კი – ჩვენმა მასპინძელმა, ჭაჭასა და ნაფარეულს.

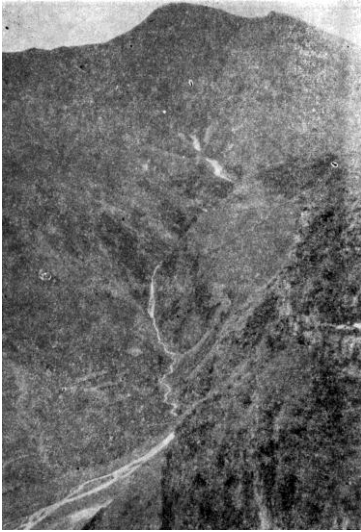
სტუმარ-მასპინძლობის დრო არ იყო. მალე წამოვდექით, სწრაფად ავკრიფეთ საჭირო ხელსაწყოები და ნელი ნაბიჯით შევუდექით აწუნთის ფერდობებს. ტიპიური ალპური სამოვრებია. კლდის ნამტვრევებით დაფარული. ნამტვრევთ შორის მცენარე აღმოცენებულა. ძირითადად წივანიანია, ცხვრის წივანას 2600 მეტრს ზევით წვრილი წივანა ცვლის. მოჩანს ისლი, ალპური ბარბაცა და მათ შორის კი ქარცხვი, წვრილი გვირილა, ღიღილო, ნაღველა, ბაია, მთის ჟუნჟრუკი, ფრინტა და მრავალი სხვა. ამ მდელოსათვის დამახასიათებელია მღიერთა სიჭარბე, გეგონება, ტუნდრის სამოვრებიაო. ადგილ-ადგილ მოჩანს მოცვიანები, კეწერიანები.

ერთმა მოცვიანმა გამაკვირვა: 100-150 კვადრატული მეტრი იქნებოდა, აქვე, მოცვიანშივე წამოკრეფილი ქვით შემოვლებული ზღუდე კი ასე, 30-40 სანტიმეტრი სიმაღლისაა, ისეთი, რომ ცხვარი აერიდება, არ შევა, რადგან შიგ, მოცვის გარდა, ბალახი არც კი ჩანს, ეტყობა, გაუმარგლავთ. გავჩერდი, გავოცდი. რატომ ან ვინ შემოღობა ეს ადგილი?

– ეს მწყემსის ბაღია, მებატკნისა. რა აკეთოს ამ გაგანია დღეს. დგას და პატარა-პატარა ბაღებს იკეთებს. აი, ასეთ სელშავიანს (თუშები მთის მოცვს, სელშავს უწოდებენ) შემოღობავს, აყვია ბალახს ამომარგლის. სხვა მწყემსი დაუკითხავად შიგ არ შევა, თუ მოცვი უნდა, ღობის გარეთ მოკრეფს, – მეუბნება სამსონი, – ასეთი ბაღები კიდევ შეგვხვდება.

ეს ხომ პირველადი საფეხურია მცენარის მოშინაურებისა, შორეული წარსულიდან დღემდე შემორჩენილი. ჯერ ბუნებაში უვლიდნენ მას, მერე სახლთან გადაჰქონდათ. ასე იწყებოდა ბევრი მცენარის მოშინაურება.

– ბაღები სოფლიდანაც მიდიან იმ მოცვიანებში, რომლებიც სოფელს ძალიან არ არის დაშორებული და ყველა თავ-თავის ადგილს იჩემებს. დუციანებში და დიციანებშიც იციან ადგილების დათქმა, სხვა ბალახების ამოგლეჯა. სოფლებში რომ ჩავალთ, გაჩვენებ, – დამპირდა სამსონი, როდესაც შემაძწინა, რომ მისმა ნაამბობმა გამიტაცა.

ალეგის ქედი ს. მლეთთან

დუცი და დიცი ქოლგოსანი ბალახოვანი მცენარეებია. ერთ ზაფხულში 3 მეტრის სიმაღლისა იზრდება. მათ ნორჩ ყლორტებს კრეფენ, ფცქენიან და ჭამენ. შემდეგში ბევრჯერ ვნახე, სოფლისაკენ ყვილ-ხვილით რომ მოდიოდნენ ბავშვები, – ყოველ მათგანს, საბლით შეკრული, დუცისა და დიცის კონა მოჰქონდა. სიხარულით ხვდებოდნენ მათ სოფელში დარჩენილი ბაღლები და დიაცები. იქვე სალაყბოზე ჩამოსხდებოდნენ ხოლმე და თითქმის სოფლურად, თავისებური ფსონი იმართებოდა, ფცქენიდან მცენარეს და გემრიელად ახრამუნებდნენ. ტყის პირებში, განსაკუთრებით არყნარებში, იცის დუცი და დიცი. აი, აქ, ადრე გაზაფხულზე, როდესაც დუცსა და დიცს ჯერ მარტო წვერი თუ ამოუყვია, ბაღლები მიდიან და მარგლავენ, ტოვებენ მხოლოდ სასურველს, დასარყავენ (დანიშნავენ) მათ და უცდიან, როდის „მომწიფდება“. დასარყულში სხვა არავინ შევა. ამ ჩვევაშიც მომინაურების ერთ-ერთი პირველი საფეხურთაგანია.

დღეს რომ მეტი არა ვნახოთ რა, ესეც საკმარისია, მაგრამ ველად გასული კაცი როგორ გაჩერდება, თუ მზე ჩასასვლელად არ ემზადება. სადამო ხანს დადლილ-დაქანცულები ვუახლოვდებით ჩვენს ბინას.

– აბა, კახო, ჩქარა ჩემკენ! – მემახის ექვთიმე. იგი წამოწოლილა და მის ზემოთ ამართულ სერს ასცქერის, – ბატკანი რომ ძოვს დეკიანის თავში, იმ ადგილს გახედე.

ვიცქირები, ბატკანია, როგორც ჩანს, ზანგელა თხებიც ურევია.

– ვერა ხედავ?

– ბატკანსა და თხებს!

– ჯიხვებს ვერ ხედავ?

თავს ვაქნევ უარის ნიშნად.

– კაცო, ასზე მეტია და ვერ ხედავ? ჯიხვია ბატკანში შერეული.

სხვებიც გასცქერიან და თავს აქნევენ. სამსონს ნესტოების ძირი გაუყვითლდა. მე რომ თხები მგონია, ისინი თურმე სულ ჯიხვები ყოფილა.

ამ დროს ექვთიმე წამოხტა და მთელი ხმით შესძახა მთას.

– ბიჭავ, არ ესროლო არაა!..

ახლადა შევნიშნე, ბატკანში, ქვემო მხრიდან, მიწას გართხმული მებატკნე ბიჭი, ნელ-ნელა მიხობავდა, მაღლა მიიწევდა, აქედან სამსონმა ასძახა, იქიდან ლაზრომ: დაიცა, ნუ ესვრიო, მაგრამ გავარდა თოფი. მოსწყდა წითელბალნიანთა არვე და ელვასავით გადაიქროლა მთის ფერდი.

– უჰ, რა ქნა ურჯულომ, მაგას ხომ საჩიტე თოფი აქვს! – წამოიძახა თითქმის ყველამ ერთად, დანანებით. მაგრამ რას გააგონებდნენ ბიჭს, რომელიც ჯიხვების მთელ არვეს ასე ახლოს ხედავდა?

ცეცხლის პირას რომ ჩავმწკრივდით, გაიბა საუბარი, ზოგმა რა თქვა, ზოგმა – რა. ერთმა ისიც კი გვითხრა, ბევრჯერ ერთად 300 ჯიხვიც მინახავსო.

– მე კი მაგდენს პირველად ვხედავ, – დინჯად თქვა სამსონმა, – ლაგოდების თავშიც არ მინახავს მაგდენი. სხვებმაც დაამოწმეს: მართალია, ამდენი ერთად იშვიათიაო.

მონადირეები შემევედრნენ – ხვალ წავალთო. უარი ვუთხარი. თვითონვე ვიგრძენი, რომ უარს ცალკეად ვეუბნებოდი. თოფები ჩემს კარავში დავაწყე, მაგრამ ისე, რომ კონდახები კარში გამოჩენილიყო. შუაღამე გადასული იქნებოდა, როდესაც ჩემ გვერდთ თოფი შეირხა და კარში გასრიალდა, მას მიჰყვა მეორე, მესამე... გავიტვრინე... დილით სამსონი, პავლე და ლაზარე ბინაზე აღარ იყვნენ, ჩვენ აწუნთის დასავლეთით ავიღეთ გეზი. თუშებიდან ჩვენთან კიმო და აბრო იყვნენ.

შუადღე გადაწურული იყო, როდესაც ქვიანი ფერდი ავათავეთ და ხერხებილა გრძელ ქედს თავზე მოვექციეთ. ის იყო, უნდა ჩაგვემუხლა, აზგებს ვიხსნიდით, რომ შორს, სადღაც ჭიუხებსა და ხორხების⁶³ გადაღმა, თოფი გავარდა.

ისევ იმ ხორხის ერთი კბილის ჩრდილში ვისხედით, რომ კიდევ რამდენიმე ყრუ სროლა შემოგვესმა.

– ჩვენებია. მოკლეს, უეჭველად მოკლეს, – თქვა კიმომ. გაკვირვება რომ შემამჩნია, დაუმატა: ისეთი ყრუ ხმა იყო, რომ ნამდვილად მოხვდა.

აღარ შევეკამათე, მათ ხომ რაღაც მეექვსე გრძნობა აქვთ. დახედავენ ბილიკს და იტყვიან – ცხვარს და ციკანს გაუვლიაო. მე კი ვერას ვხედავ.

ბიჭებო, ჩვენებურებო,

ხმა თქვენი გადმოდიოდა,

თქვენგან ნახოცი ლეკები

არაგვზე ჩამოდიოდა, –

ჩაიმღერა აბრომ.

ცხელოდა, ოფლი ღვარად ჩამოგვდიოდა. პური, ყველი და ნიორი ამოვიღეთ გუდებიდან. იქვე ახლოს თოვლის ნაჟური წყალი მოჩუხჩუხებდა. ამ წყალს საუზმეს დავაყოლებდით და მეტი რაღა გვინდოდა?! კიმომ მოიხსნა თავისი განუყრელი ხბოს გუდა, შიგნიდან ბატკნის პატარა გუდა ამოიღო, ხუთიოდე პეშვი ხალი ჩაყარა შიგ, ცოტა წყალიც ჩაუმატა, მოუკრა პატარა გუდას პირი და დაუწყო ზელვა. ცოტა ხნის შემდეგ პირი მოხსნა. დაზელილი ხალი თითო მუჭა დააგუნდავა, მეც მომაწოდა.

– აბა, კახო, თქვენებურ ნაზუქს თუ არ სჯობდეს, თავი შემირცხვეს, – დაუმატა ღიმილით.

მართლაც შესანიშნავი იყო, გემრიელი, სურნელოვანი და როგორ არ მოგეჩვენება გემრიელად, 3200 მეტრ სიმაღლეზე დილიდან ნასიარულევ კაცს.

– მართალია, კიმო, ნაზუქს სჯობია!

– ხო გითხარ! – დაადასტურა და კეთილად გაიღიმა.

საუზმეს მოვრჩით და გავყევით ფხიან ზურგს. აღმოსავლეთისაკენ სიმაღლემ თანდათან აიწია, სვლა გაძნელდა. ფიქალი იყო დაშლილი. ბევრგან პირდაპირ ზღაპრულ ფხებსა ქმნიდა, აი, ისეთს – ასფურცელამ რომ სავარცხელი და როდინის ქვა გადააგდო და მისი მდევრის წინ კლდეები აიშართა. ქედის „კბილების“ ძირში თოვლი იყო კიდევ. დნებოდა და ფეხი ხშირად გვისხლტებოდა. თვითონ კლდეები თეთრი და ბრინჯისფერი ქარაგოზით (მღიერით) იყო შემოსილი. წერაყინით ვხდი ფიქლის თხელ, ქარაგოზიან ფირფიტას და გუდაში ვალაგებ, დაბლა კი, ამ კბილების ძირში, თოვლის პირას და თოვლქვეშაც, ბუჩქოვანი ქარაგოზია – პალმერია, ესაა სწორედ ერთ-ერთი საკვები ჯიხვისა. მაშინ, როდესაც ჯიხვი მდელოზე ვერ ჩამოდის კაცისა თუ სხვისი შიშით, ამ კლდეებში უნდა იყოს შეხიზნული. ამ მცენარით უნდა გავიდეს იოლად... მაგრამ მარტო ქარაგოზი კი არ ყოფილა აქ. აი, თითქმის 3500 მეტრ სიმაღლეზე ქარაგოზისა და ხავსის გარდა, პაწაწინა, მიწას აუცილებელი ყვავილოვანი მცენარეც შემოგვინებს ხოლმე. კლდის პატარა ნაპრალებში და ფოსოებში ფეხი მოუკიდია და კორდი შეუქმნია შესანიშნავ ლურჯყვავილა სამკბილა ქარცხვს. მისი ღერო და ფოთოლი რმითაა სავსე და ჯიხვის საუკეთესო საკვებია. მიწაზე მწვანე გუნდებად არის გართხმული პირისფერი კვლიავი, რომელიც ზოგჯერ ჯამისოდენაა, ზოგი კი მუშტისოდენა. აქვე ყვითელყვავილა ქუდუნები წამოსკუპულან; ბალიშა ქარცხვიც იშვიათი არ არის. ფესვმაგარისა და მარმუჭის ფოთლებშორისაა ამოშვერილი გვრიტას ლურჯი, მეტად ელვარე და მუქი, ძაბრა ყვავილები, გეგონება, ლაჟვარდის ნატეხი დაუბნევიათო. მისი ღერო და ფოთოლი სულ არ ჩანს, ყვავილი ღეროზე სამჯერ მეტია. ამ სიმაღლეზე ხომ მწერი მეტად მცირეა და მაშ როგორ, რანაირად მიიზიდოს ეს იშვიათი და სასურველი სტუმარი, თუ ყვავილი დიდი და ბრდღვიალა არ იქნება? მაღალმთის მცენარეთა უმრავლესობა დიდი და ჭიოტყვავილებიანია. ადგილ-ადგილ მთის ლურჯყვავილება ფურცელიც ჩნდება, პაწაწინა ბაიაც, ისლებიც და მარცვლოვანებიც. მართალია, ისინი ერთ მთლიან კორდს არ ქმნის, მაგრამ პაწაწინა ბუჩქებად კი ამოზრდილან ნამტვრევ, შავ ქვიშა – ხრეშზე. ამ პრიალა ფიქალებს შორის, თითქოს თეთრი მძივი დაუბნევიათო, ისე იზრდება მაღალმთის პირთეთრა. აგერ ძიგვა, მართალია, მიწას არ ასცილებია, მაგრამ მაინც ძიგვაა. აი, კისერწვრილა მთის თივაქასრა, პაწაწინა ალპური ცახცახა, ფეხის ხმაზე რომ კანკალებს.

– კაცო, ეგენი ქვევითაცაა, იქ მოვარგოვოთო, – მეხმაურება კიმო.

– ჰე, თუშო, ხომ არ დაიღალე?

– დაღლა რა შუაშია, თუ ქვევითაც ვნახავთ ამისთანას, აქ რაღას ვეძებოთ?

რა იცის კიმომ, რომ საქმე ისიცაა, ვიცოდეთ, რა სიმაღლეზე აღწევს აქ სიცოცხლე, იგივე მცენარეები დასავლეთ კავკასიონზე ხომ 3100 მეტრზეც კი იშვიათია. აქაური მთათუშეთის მხარე გვალვიანია, თოვლიც ცოტა მოდის. ამიტომ თოვლის ხაზი თუშეთში 400-500 მეტრით უფრო მაღლაა, ვიდრე, ვთქვათ, სვანეთში. ახლა აქ ამის ახსნის დრო არ არის, ძირს რომ ჩავალთ, ცეცხლის პირას ვიტყვი ყოველივეს. ასეთ ჭაპანწყვეტაში კი, როდესაც ფეხის დასადგმელს ეძებ და ხელის თითებში სისხლი ჟონავს, ძნელია ლაპარაკი. ზოგი ფიქალის „კბილი“ 3-4 მეტრის სიმაღლისაა, ვერ შემოუვლი, უნდა აფოფხდე ზედ და მეორე მხარეს მოექცე. ოფლი ღვარად ჩამოგდის, მთის მზე კი კისერში გაჭერს. თუ რას ნახავ და რას წააწყდები აქ, ძნელად

გაითვალისწინებ. ერთ-ერთ შედარებით იოლ „კბილს“ თუ „ფხას“ რომ შემოგუარეთ, უცხად წამოგაწყდა ჯიხვების ნოტო (ნოტო ფარის პატარა, მცირე ნაწილია. ფარაში ათასამდე სული ცხვარია, ნოტოში ოცი-ოცდაათი ან მეტი), ათი-თხუთმეტი იქნებოდა. ორი თიკანი მოკუნტრუმებდა. ჩანს, არ გველოდნენ, ვერ გვხედავდნენ, ძნელი გასარჩევია ვიყავით, ფიქალის ფხები ხომ შავროხიანი ვაჟკაცებით იდგნენ.

შევჩერდით, გატრუნულები ვუმზერთ და ველით, როდის შეფრთხებიან. უკან ჩამორჩენილმა მიტომ, რომელსაც ვერ წარმოედგინა, რა სურათს ვუჭვრეტდით, როგორც ჩანს, გაუფრთხილებლად ქვა დააგორა, ფეხი აუსხლტა. მთელი ნოტო უცხად გაქვავდა, ჯიხვებმა ბრიალა თვალები შემოგვანათეს, თავი დააქნიეს და ჩაემვნენ სამხრეთის კლდოვან ფერდობზე. კლდეებს შორის გაუჩინარდნენ. მათი ფეხის ნასხლეტი ქვის ხრიალიდა გვესმოდა.

– ეგ ჩვენი ბიჭების დამფრთხალი ნოტოა! – დაასკვნა აბრომ.

გზა ისევ ხერხიანი ზურგით განვაგრძოთ. მოტიტვლებული, საქარე კლდეები იყო და თავისებური მცენარეები მეგულეობდა.

კიმო წინ მიდიოდა და ბილიკს ის არჩევდა, თუმცა ასარჩევი არაფერი იყო. შედგა და ცას ახედა, სამი თუ ოთხი ორბი წრეს უვლიდა, ძირს ჩამოყვდნენ. ერთი მოსწყდა კიდეც ცას და იქვე, ჩვენ წინ ჭიუხისაკენ ჩაეშვა. კიმომ ხელი მოიჩრდილა და ძირს ჩაიხედა, ჩაიხედა და ისიც მოსწყდა ადგილიდან, მსუბუქი ხტუნვით, საკმაოდ ღრმა ღრანტესაკენ ჩაეშვა. სხვა დროს ასეთ ადგილას იგი მეტისმეტად ფრთხილობდა, ახლა კი, რამ დააკარგვინა ეს სიფრთხილე?! შავ ფიქალებს მოეფარა და მალე ქვევიდან ძახილი მოგვესმა.

– აბრო, ჩამოდი, ნადირია ჩაჩეხილი!..

მე წინ წავედი, უკან აბრო მომყვა. ფრთხილად ვეშვებოდით და ნეტავ არ ჩავშვებულებოდა. ფხადაშვერილ ორ ფიქალს შორის რქამოტეხილი ჯიხვი იწვა, იწვა და კვნესოდა. შემოგვხედავდა სალამოჩამდგარ თვალებით, წამოიღებდა თავს, მაგრამ ტანი აღარ მისდევდა, თავი ისევ ფიქალზე დაუვარდებოდა და დაიკვნესებდა. ადამიანის კვნესას ჰგავდა მისი კვნესა, იქნებ, გვევედრებოდა კიდეც, მაგრამ ადამიანები, მას რომ დასცქეროდნენ, კი არ ნაღვლობდნენ მის ავებლობას, ხარობდნენ. კიმომ ხანჯალზე გაივლო ხელი.

– ეს ჩვენი ბიჭების ნახელავია, დაუჭრიათ, მეტი ვეღარ უვლია!

– დაიცა, მე ზევით ავალ, – და შევბრუნდი ზურგით, ავეყვი კლდეებს და ჩვენს ბილიკზე ჩამოვჯექი. თანამგზავრები მეკითხებოდნენ: დიდია?!

– ვაცია!.. – ვთქვი და ხმა აღარ გავეცი. გული დამიმძიმდა.

– ეჰ, სად მოეწევა კაცს ბედისმდეველი. რამდენი ირბინა ამ კლდეებში, მაგრამ მაინც უმტყუნა ძალამ, გამოელაია, სისხლისგან დაიცალა. ცალი რქაც წაწყვეტილი ჰქონდა.

არახვეთის ნამგი. შორს ლომისის ქედი

კაი ხნის შემდეგ კიმომ გულაში ამოყვანილი ჯიხვის ხორციც ამოიტანა. ჯიხვის ცალრქიანი თავი ერთ მაღალ ფიქალზე შედეს.

რალას ვიზამდი, გეზი ბინისაკენ უნდა ამეღო. მზე ისედაც გადასული იყო და ბინამდე კი მზის ჩასვლამდე თუ ჩავიდოდით. მუშაობის ხალისიც დამეკარგა. რა ღმერთი გამიწყრა, დილას თოფები რომ გააცურეს კარვებიდან და არ შევაჩერე! ალბათ მაშინ ჩემშიც გაიღვიძა შორეულმა სისხლმა, – ვფიქრობდი და ფრთხილად ვეშვებოდი ქვიან ფერდობზე. კიმო? ამოდენა ტვირთით ჩიტვით მიფრინავდა, გახარებული იყო, ჯიხვი ვინადირეო. სერზე რუხროხიანი მგელი გამოჩნდა. დაჰკვივლეს, დაჭრილის ნაკვალევს გამოჰყოლიაო, – დაასკვნეს. საშინელი სანახავი იყო, ქეციანს ჰგავდა. ზამთრის ბეწვს იცვლიდა.

ბინაზე ერთი ჟრიამული ატყდა. აბა, ჩქარა ცეცხლი, შამფური, ქვაბი! – ყაურმა გავაკეთოთო.

და როდესაც ჩვენი ნანადირევის კერძი მზად იყო და უნდა შევდგომოდით სადილს თუ ვახშამს, ქვემოდან გამოჩნდნენ დილას წასული მონადირეები. პავლე ცხენზე იჯდა, სამსონი და ლაზრო თავგალუნულები მოსდევდნენ, დავაკვირდით. ცხენს თითქოს ხურჯინი ეკიდა.

– ხომ არა იზარალა რა პავლემ? – ხმამალა გამოთქვა ყველას აზრი აბრომ.

– არა, ჯიხვები მოაქვთ და ბელადი, როგორც ჩანს, პავლეა! – დაასკვნა კიმომ.

ჩვენი მონადირეები მართლაც მალე მოგვადგნენ კარს. პავლე ისე იბერებოდა ცხენზე, გეგონებოდათ, ყენიაო. ხმას არც ერთი არ იღებდა, ბოლოს ისეც სამსონმა ამოთქვა:

– უცნაური დღეა, ორი ჯიხვი იდავლა იმან, ვისაც ერთი ბელურის მეტი არა ჰყავს მოკლული.

– იცის ბიჭმა და! – ახლად თქვა პავლემ. ჩამოვხადეთ ბარგი, კიმომ და აბრომ ახალი ნანადირევიც თოვლის ნაზვავის იმ გამოქვაბულში ჩაიტანეს, საიდანაც ალაზანი გამოქუხდა. შევუდექით ნანადირევით ვახშმობას. პავლე სუფრის თავში იჯდა და კარგ ნაჭრებს მიითვლიდა: ეგეც ჩემი ბიჭობააო. სამსონი და ლაზრო აღარ დაობდნენ.

ბოლოს, როგორც იქნა, გვიამბეს, რაც გადახდათ.

ჯერ გათენებული არ იყო, როდესაც საჯიხვეებზე ავიდნენ. ნიავი არ იძვროდა. პავლე ერთ ყელში ჩასვეს, ჯიხვები თუ დასავლეთისაკენ წამოვიდნენ, ამ ყელს ვერ ასცდებიანო, – უთხრეს. სამსონი და ლაზრო კი აღმოსავლეთის ხორხისაკენ წავიდნენ და ხორხის ზურგს გაჰყვნენ. მიდიოდნენ ფრთხილად, კატის ნაბიჯით. აი, მზეც ამოვიდა და განათდა მთის წვერები. პირიქითის ალაზნის სათავის ხორხებს ზვერავენდნენ, მაგრამ არა ჩანდა რა. უცბად ლაზროს ფეხი დაუსხლტა, ქვა დაგორდა და ცასა და მიწას შუა გატყორცნილი ისარივით გაიჭრა ჯიხვების არვე, დროდადრო დაგორებული ქვის ჩქამს რომ არ დაერღვია დილის სიჩუმე, გეგონებოდათ, ფრთები აქვთ და ჰაერში მიფრინავენო. ერთი გასროლა ძლივს მოასწრო სამსონმა და ერთი ჯიხვი სხვებს ჩამორჩა, ჩანს, ტყვია დაეწია, მაგრამ შორიახლო მაინც გაჰყვა სხვებს და მალე თვალს მიეფარა.

– ვაიმე, პავლეს წააწყდებიან და, ნეტავ თუ ივარგებსო? – თქვა თურმე ლაზრომ.

– არ ვივარგო, განა ჩაღმა ვარ! – გაკრა კვესი პავლემ. – აი, ეს ჯიხვები ჩემი ნადავლი არაა? – და დაიწყო ნელი, დინჯი თხრობა:

– ვზივარ კლდეებში, ნაოფლი ვიყავი და ცოტა შემაჟრიალა. ნეტავ, რა მომარბენინებდა, როდის მივლია ჯიხვებზე, რომ ახლა წამოველ? ამ ფიქრებში რომ ვარ, უცბად მომესმა ბაგი-ბუგი, გეგონებოდათ, ათასი დოდის ცხენი მოდისო. ვხედავ და რას ვხედავ? ზედ ჩემზე მოქრის ჯიხვების უზარმაზარი ფარა – რემა. ვერც კი ავწიე თოფი. ერთმა თავი ვერ შეიკავა, ზედ გადმომეველო, ჩემ წინ კიდეც ჩანდა, ავწიე თოფი და დავახალე და დავახალე. ტყვიები რომ გამომელია თოფში, ჯიხვების მცირე ნაწილი დაღმა ორწოხებშიღა ჩანდა. არვე ნოტოებდა დაშლილიყო, ჭიუხებიდან ჩემი თოფის ქუხილიღა ისმოდა. წამოვიწიე და წინ გავიხედე. ბიჭოს, მივარგია! დაბლა, რქაგადაგრეხილი ჯიხვი იყო ჩაჩეხილი; ამოტანა გამიჭირდა, ხანჯალიც არ მქონდა. შევიცადე, ვიცოდი, სამსონი და ლაზროც აღარ დაიგვიანებდნენ. მართლაც, მალე დამადგნენ თავზე.

– ძან გივარგია, ორი მოგიკლავსო, – მითხრეს. მეორეც თურმე შორიახლო ეგდო, კლდეებში ჩაჩეხილი. დავატყავეთ, გუდებში ამოვიღეთ, ავქენით, ჩავაწყვეთ ახალ გუდებში, მოვაკარით პირი და დავაწყვეთ ფიქლები. გავყევით ფხიან ქედს. აიჩემეს: შორს არ წავიდოდნენო. ბევრი ვიარეთ, მზე უკვე თავზე დაგვადგა, მაგრამ კვალი ვერსად დავხელეთ. ერთ ლოდზე სისხლიც ვნახეთ, კვალს ვდიოთო, მაგრამ კვალიც დაიკარგა. ნანადირევი სამსონმა და ლაზრომ წამოიკიდეს. ჩამოვყევით ქედს და ქვემოთ, ფარსმელის ბინაზე ჩამოვედით. დავისვენეთ, შევენაყრდით, ნანადირევი ვუწილაღეთ. ცხენი გვათხოვეს... მაშ!.. – დაამთავრა და ამაყად გადმოგვხედა.

– მაინც არა ხარ მონადირე!

– დაე, ეგრე იყოს! თქვენ მონადირენი გერქვათ, მე კი ნადირი ვხოცო (ნადირს ჯიხვს ეძახიან).

– ტერტერამ უღელი გადააგდო და ორი კურდღელი მოკლაო.

– იღბლიანი ყოფილა...

და წავიდა ხუმრობა, ერთმანეთის ფრთხილი გაკილვა, სიცილი, მხიარულება. სამი ნადირი იყო საცივეში და მხიარულობდნენ. ბოლოს ხელმოცარულმა მონადირეებმაც გაიღიმეს. ჯერ ამ ხუმრობას მეც ავყევი, მაგრამ მომაგონდა ჭიუხებში თავგადაგდებული რქამოტეხილი ჯიხვი. ავდექი, დროა ყველამ თავისი ბინა ნახოს-მეთქი და გავწიე ჩემი კარავისაკენ.

გადავიხურე ნაბადი და წავიდა ფიქრის ქარავანი...

ჯიხვი ხომ ლაზათია და მშვენება ჩვენი მთებისა! ვაჟკაცის მარჯვენამ როგორ უნდა გაიმეტოს მოსაკლავად? ასეთი ჯიხვები – დალესტური და სვანური – ხომ სხვაგან არსად არის? მაშ, რაღას ვერჩით? დაამშვენონ ჩვენი მთები და გაახარონ თვალი ალპინისტისა, მოგზაურისა, ჩვენი მთების მკვლევარისა!

ხომ შეიძლება მათი მოშინაურება, შეჯვარება!

ჯიხვს არც მე ვესვრი ოდესმე და არც სხვას გავამეტებინებ მოსაკლავად!

– მოიტათ აქ თოფები!

ყველა თოფი კარავში შემომაწოდეს. თავითთ დავიწყე, ასე რომ, ვერც კონდახსა და ვერც ლულას დაინახავდნენ.

თავი III. მორბის არაგვი არაგვიანი

ერთი რამა მაქვს სათქმელი,

იქნებ დაგიჯდეთ ჭკვამია:

მკერდში არავინ დაგვიჭრას

გმირი დაჭრილი მხარშია.

ვაჟა-ფშაველა

გწყალობდეთ ლომისის მადლი

– რა გეჩქარებათ, შვილებო, რომ უთენია აიბარგეთ!

– ლომისაში უნდა ავიდეთ, დიდედო, ლომისაში. აღმართი დიდია და სიგრილეზე ჯობია სიარული.

– ჰო და გწყალობდეს ლომისის წმინდა გიორგი და იმისი მადლი!..

გულიანად დალოცა ქიტესას მეუღლემ ჩვენი მგზავრები.

ქიტესამ კი აღმოსავლეთისაკენ ქნა პირი და მაღლა გაიხედა, თითქოს უნდა, ლომისა დაინახოსო.

– ხომ ვიცი, ძალა არა აქვს, მაგრამ ძველი ჩვეულებაა. როცა იმას დავინახავ, პირჯვარი უნდა გამოვიხახო..

– ჰო, ჩვეულება რჯულზე უმტკიცესიაო, – დაეთანხმა გიორგი.

– ლომისა ჩვენი დიდი სალოცავია, მთიელებისა და ქსანელებისა.

– ჩვენი სოფლიდანაც მოდიოდნენ სალოცავად...

– ჩვენებურები იქნებოდნენ.

– გვარად ოდიშვილები არიან.

– მთიულები ყოფილან, მლეეთელები. ალბათ თქვენში ჩამოსახლდებოდნენ.

როგორც ვთქვი, მთიდან ხალხი ხშირად ჩამოდიოდა ბარად და სახლდებოდა ქართლის სოფლებში, მაგრამ მამა-პაპათა სალოცავებს არ ივიწყებდნენ, ხუთ წელიწადში ერთხელ მაინც მოინახულებდნენ და მოილოცავდნენ ხოლმე.

თუ ნამთიულარის ოჯახში ავად გახდებოდა ვინმე და ავადმყოფობა ცოტა მაინც გაგრძელდებოდა, მკითხავთან მიდიოდნენ. მკითხავს კი ერთი წამალი ჰქონდა: „მამა-პაპათა სალოცავმა მოგიკითხათ, სამღვთო უნდა გადაუხადოთ, ცხვარი (ან კურატი) უნდა დაუკლათო“.

მოემზადებოდნენ, გამოაცხობდნენ პურს, ნაზუქს, მანდარს, ხმიადს, ლავაშს; გოდორში ჩასხამდნენ ქათმებს, ცხვარს ურმის ბოლოზე დააკრავდნენ, კურატს ურმის უკანა ჭალს გამოაბამდნენ, ურემს გადახურავდნენ ფარდას, ჩააგებდნენ ლოგინს, ჩააწვენდნენ ავადმყოფს და გაუდგებოდნენ ლომისის წმინდა გიორგის გზას. გზას, იქით და აქეთ, ორ კვირას მაინც უნდებოდნენ, ავადმყოფი სუფთა ჰაერზე იყო, კარგად იკვებებოდა და ზოგჯერ რჩებოდა კიდევ; ავადმყოფს და ჭირისუფლებს კი ეგონათ, ლომისის წმინდა გიორგიმ მოარჩინაო, თუ არ მორჩებოდა – „ლომისა გამწყრალია, ახალ სამღვთოს თხოულობსო“, – ეტყოდა იგივე მკითხავი.

ამას გიორგი უკვე გზაში უამბობდა. ქიტესა ღიმილით ეთანხმებოდა, სწორედ ეგრეაო და თავის მხრივ ერთი ამბავიც დაუმატა:

„ლომისის წმინდა გიორგის ხატი, სხვა ქონებასთან ერთად, თათრებს გაუტაციათ. შვიდი წელიწადი თათრებში ყოფილა. იმ ქვეყანაში ამ შვიდ წელიწადს აღარც ქალი შობილა, აღარც კაცი და აღარც მოსავალი მოსულა...“

მკითხავს უთქვამს: ეს გურჯების ხატია, სანამ ეს ხატი აქა გაქვთ, ვერ იხეირებთო...

მერე ერთი ბულა გამოსულა გაგიჟებული, ხატი რქაში ჩაჭედია – ჩაბრძანებია, ბულა წამოსულა, ფასანაურის თავზე დაუსვენია, იმ ადგილას ჯვარი არის. ხალხი შეგებებია და მერე აქ წამოუყვანიათ. „ლომისა რომ აამენეს, ჭალიდან ქვას აწოდებდნენ ერთურთს; მიდიოდა ლამი, დულაბი, კირი და ქვა. ამენების დროს ქსანი (ქსნიელები ნ. კ.) მეტი იყო. მთიულები ცოტანი იყვნენ და კარი უკუდმა შაბეს, – დასავლეთის მხარეს აქვს ამიტომ.“

ლომისაც დიდ სალოცავად ითვლებოდა და დიდი ძალა ჰქონდა. მანდ იყო სამასი ბერი; ნასახლარები კიდევ არი⁶⁴.

დილის სიგრილეზე ნელნელა მიჰყვებოდნენ ქსნის მარჯვენა ნაპირზე გაყვანილ გზას. გაიარეს ქსანის სოფლები წინუბანი, ახალდაბა, გაღმა კი ერთმანეთის მიყოლებით ჩნდებოდნენ თინიკანთ კარი, ჭარელთ კარი, პავლიანთ კარი, ქსანთან, ოხირის შესართავთან, ძველი ციხის ნანგრევი. გადაჭრეს ხევი, მხარმარცხნივ მოიტოვეს ქსანი. ამ ადგილას მგზავრებმა შეისვენეს, საკმაოდ უჯიათ აღმართს უნდა შესდგომოდნენ და მუხლში ქარი უნდა ამოეღოთ. ის იყო, საუზმეს შეუდგნენ, რომ ერთმა ხანში შესულმა ქსანელმა გამარჯობა უსურვა.

ბავშვები ფეხზე წამოდგნენ და სალამი ისე დაუბრუნეს.

– საით, ქიტესო?

– ლომისას მივდივართ, წყალობავ, ლომისას.

– რა ვქნა და ე შენი მგზავრები რომ მლოცველებს არა ჰგვანან?

– აქედან წასულები ყოფილან და ხატს მოუკითხია! – გაეხუმრა ქიტესო.

– მობრძანდით, ფეხი შეასვენეთ! სამხარი გაიზიარეთ.

– ლომისა ძლიერი, ძალიან ძლიერი ხატია!

„ აი რო გვალვა იქნება და გადაიწვება აქაურობა, მაშინ იმას გამოაბრძანებენ, იმის ხატსა და გაინათლება მთელი ქვეყანა, მაშინვე გაავდარდება. ოთხჯერ-ხუთჯერ მახსოვს რომ გამააბძანეს.

– ორნივ ერთნი არიან, ორნივ წმინდა გიორგები არიან, ფუმის ანგელოზი და ლომისა“.

კიდევ რამდენიმე ასეთი ძველი ამბავი თქვა წყალობამ.

ბოლოს წამოდგა, მადლობა გადაუხადა და გაუდგა თავის გზას. ჩვენი ნაცნობებიც შეუყვინენ აღმართს.

გზა საკმაოდ დაბურულ ტყეში მიდიოდა, მზის სხივები აქა-იქ თუ აღწევდა. ცხენები კუდის ქნევით იცილებდნენ აბეზარ ბუზებს. ტყის მყუდროებამ თავისი ქნა და ყველა თავის ფიქრმა წაიღო, ხმას არავინ იღებდა. მხოლოდ შალვა არ ისვენებდა, ხან აქ გადაუხვევდა გზიდან და ტყეს შეერეოდა, ხან იქ, შემდეგ რაღაცნაირად წინიდან უყვებდა ხოლმე, ჩანდა, სწრაფად მუშაობდა და აბგაში მცენარეებიც საკმაოდ დაუგროვდა.

არახვეთის ნაძვები

სრულიად მოულოდნელად, მთის მდელოებზე მოექცნენ. არყნარი საკმაოდ დაჩაგრული იყო, მაგრამ ზოგ-ზოგი ხე ლამაზად იდგა. ცალკე მდგომ არყებს შორის ეყარა ძველი მორები, ზოგი ლპებოდა, ზოგი ახალი წაქცეული იყო. ეტყობა, აქ ხშირად მოვდა ცხვარ-ძროხა და აღარც არყისა და ნეკერჩხლის ნორჩნარი ჩანდა და აღარც მაღალმთის ტყის ბუჩქები.

მაღლა ლომისა იყო.

როგორც ეთნოგრაფიული და ისტორიული მასალებიდან ჩანს, ლომისა მარტო სალოცავი ხატი არ იყო. ეს იყო სათემო მთიულების შეკრების ადგილი, სადაც საქვეყნო საქმეები უნდა გადაეწყვიტათ.

აი, როგორაა ასახული ერთ-ერთ ხალხურ ლექსში თბილისის დასაცავად ერეკლეს მოწოდება, მთიულთა ჯარის ომში წასვლა და დაბრუნება:

*მთიულებს შემოუთვალეს ბრძანება ქალაქისაო,
გვიშველეთ, მთიულთ შვილებო, ძალა დაგვადგა მტრისაო.
თბილისის ბოლოს მოვიდა ჯარები თათრებისაო,
შეგროვდა მთიულთ ბიჭები, დრო არის ჩვენი ცდისაო.
სამხთო ქნეს ლომისაშია, ხანჯლებს უწყობენ პირსაო.
ბევრჯერ ყოფილა ომშია გამკაფავია გზისაო...*

.....
*განთავისუფლდა თბილისი, თათრებს შეუკრეს გზანიო,
გაანადგურეს თათრები, გადაავლინეს მთანიო.*

*მეფე ირაკლიმ მთიულებს უბოძა ოქროს ჯვარიო,
სამხთო ქნეს ლომისაშია, დაკლეს სამასი ცხვარიო.*

ომში წასვლის თადარიგი ლომისაში დაიჭირეს და გამარჯვებულებმა „სამხთოც ქნეს ლომისაში“.

ლომისა საყვარელი და წმინდა ადგილი იყო მთიულებისათვის. როდესაც ვაჟკაცი დაბერდებოდა და ომში ვეღარ წავიდოდა, თავის ფარსა და ჯაჭვს ლომისის კარზე ჰკიდებდა.

*ლომისას ჯაჭვი ჰკიდია, არავინ იცის ვისია,
ბებერი ქალი ატირდა, ეგ ჯაჭვი ჩემი ქმრისია,
სიკვდილის ჟამსა ნათქომი დაბარებულიმც მისია:*

„ისეთმა ყმაბა ჩაიცვას, ვინც ხმარებისა ღირსია“.

ქსნელები და მთიულები ვაჟკაცები იყვნენ, ომში უშიშნი. ტყუილად როდი მღეროდნენ:

– *მთის შვილო, მთაში გაზრდილო, ხმაღს როდი მოგიშივდება,*

ომში შეხვალ და გამოხვალ, გული არ შეგიშინდება.

სისხლისა ნაგუბარზედა, ფეხი არ მოგიცურდება.

აქვეა, ამ მხარეშია დაბადებული მეორე ლექსიც:

*ხმალს არ უშლის სიმოკლე, ფეხს წადგამ წაემატება,
არც ვაჟკაცს ტანდაბალობა, თუ თავი გაემეტება.*

ვაჟკაცობასთან და ქვეყნის ინტერესების შეგნებასთან ერთად, სამწუხაროდ, შინა აშლილობანი და ძმათა სისხლისღვრაც ხშირი ყოფილა. ჩვენი ისტორიკოსების მოწმობით, მეფე გიორგი ბრწყინვალე ლაშქრობდა ოსეთში, მას თან ახლდნენ ქსანელები და არაგველი მთიულები. მეფეს გაუმარჯვია. ქსანელებს ამ ბრძოლაში თავი გამოუჩენიათ და გიორგი მეფეს შეუქია ისინი.

არაგველებმა იწყინეს, ამოდით, ლომისას შევებრძოლოთ ერთურთს და იქ გამოჩნდება, ვინაა კაი მებრძოლიო. ამ ამბავში მეფის ძე დავითი ჩაერია, გააზავა საომრად განწყობილები. ქსანელები დაბრუნდნენ, მაგრამ არაგველები გამოედევნენ; დავით ბატონიშვილი, ძე გიორგი ბრწყინვალისა, მუხლზე დავარდნილი ევედრა, უკან დაბრუნდითო, ლომისის ხატები წინ დაუსვენა. არ გასჭრა, საგორავებს აგორებდნენ მაღალი მთიდან და ძირს მოქცეულებს ხოცავდნენ.

ქსანელებმაც დიდხანს არ დააყოვნეს, გამობრუნდნენ და დაიწყო ძმათა სისხლისღვრა, ჩაერივნენ ერისთავები და ხელმძღვანელობდნენ ქსანელთა ბრძოლებს, მიუხედავად იმისა, რომ დავითი, მეფის ძე, როგორც სახელმწიფოს წარმომადგენელი, ევედრა ორივე მხარეს – ნუ დაღვრით ძმათა სისხლსაო“.

– ქსნის ერისთავებს თავიდანვე დაჰყოლიათ მოსისხლეობა!

– შემდეგში არც არაგვის ერისთავები აკლებდნენ, – უპასუხა გიორგიმ.

ეს ყველაფერი არყის ჩრდილში შესვენების დროს მოისმინეს. ამის შემდეგ შეუყვანენ ღია ადგილებს, რომელიც მთლიანად არ იყო გამოვილი, მიუხედავად იმისა, რომ ტყის პირებზე რამდენიმე ბინა ჩანდა და ფერდზე კი ბევრგან ცხვარი იყო შეფენილი.

– ეგენი ცხრაზმის ხეობისანი არიან, – აუხსნა ქიტესამ, – კარგი მეცხვარეები ჩანან. ზამთრის სამოვრებიდან, ნოღაის ველებიდან ახლახანს დაბრუნდნენ. შორსაა ნოღაის ველი, კასპიის ზღვის პირას. ძნელი გასადლისია, მაგრამ, რას იზამ, ამ ზემო მხარის ავლადიდება საქონელია, ცხვარ-ძროხა, უნდა გაიჭირვონ კიდეც.

მზემ დააჭირა, დასცხათ, ოფლი წურწურით ჩამოსდიოდათ, მაგრამ წინ მხნე ნაბიჯით მიიწევედნენ.

ბედად, მალე გაივაკეს და გამოჩნდა ლომისის წმინდა გიორგის სახელობის ბაზილიკა.

ქიტესამ ცხენები შორიახლო დააყენა და წარმოთქვა:

– გწყალობდეთ ლომისის მადლი!

კაცი ვერ გაიგებდა, გულით ამბობდა, თუ ხუმრობით. მეზავრებმა არ შეიმჩნიეს.

ერეკლემ და ვახტანგმა ქულები მოიხადეს. გაირინდნენ.

მათ თვალწინ გადირბინა ამ ორი ხეობის წარსულმა და აქეთ წამოსვლის წინ ამოკითხული ლექსიც მოიგონეს:

*„შანშე ერისთავს აქებენ, ბევრ მთები გადალახაო,
ქსანზე აპირებს ჩასვლასა, ლომისას დადვა ბინაო,
ეგ მთიულთ გამოქცეული, ნაბდით ჩაათრეს შინაო“.*

ვინ იცის, კიდეც რამდენი ასეთი ლექსი დარჩა ჩაუწერელი, ე. ი. დაიკარგა ხალხის მიერ დამახსოვრებული ისტორია.

მარცხნივ ქსნის ხეობა ჩანდა, მარჯვნივ – არაგვისა. ძმები იყვნენ, მაგრამ ჟამთა სიავის გამო ერთმანეთს არ ინდობდნენ.

ახლა კი:

„ლომისას ჯაჭვი ჰკიდია, არავინ იცის ვისია...“

„ლომისის კარზე ჰკიდია, ოჟა ჟურღაის ფარიო...“

დღეს არც ჯაჭვი ელის ვისმე და არც ფარი, ლომისას ძველი იერი დაუკარგავს, ხატებიც დატაცებულია და წაღებული, რაც გადარჩა, მუზეუმს შეაფარა თავი.

– აბა, მოხსენით ბარგი ცხენებს. ბინას აქ დავიდებთ ამაღამ.

ამას რა სჯობდა!

ნელი ნიავი ელამუნებოდათ, თავზე დასცქეროდათ ცამდე ამართული, თეთრად მოელვარე კავკასიონის ქედი.

მკერდში დაჭრილი ხეობა

მეორე დილით ლომისის სალოცავიდან შალვა, ერეკლე და ვახტანგი ქედ-ქედ გაჰყვნენ მარჯვნივ. ღრმა ხეობაში არაგვის თეთრი ძაფი იყო გაბმული, მარცხნივ კი, ქედის შემადლებიდან, გამოკრთებოდა ხოლმე ქსნის წყვეტილი ხაზი. გუმანით ატყობდნენ, რომ მდინარეები ქვევით მისწრაფოდნენ. თეთრად რომ ჩანდა, ეს ჩქერების ქაფი იყო.

ლომისის ქედის მწვერვალები მდელოებს უჭირავს. ფერდების მდელოების დიდი უმრავლესობა ტყის მოსპობის შემდეგ არის გაჩენილი. ქედის ზურგის ქვევით, თითქმის მლეთის თავზე, ნასოფლარებიც კარგად ჩანს, სახლის ჩამონგრეული კედლები და მინდვრის ყორეებიღაა დარჩენილი. ადგილ-ადგილ, ნასოფლარის მახლობლად, ნეკერჩხალი, არყი და იფანი დგას, ზოგან პატარა კორომიცაა. როგორც ეტყობა, ჩრდილში რომელიღაც ნიშნა თუ ხატს შეუფარებია თავი და მათ „მადლს“ გადურჩენია ეს თითო-ოროლა ხე.

ლომისის ქედის აღმოსავლეთისაკენ მიქცეული ფერდოები მრავალ ადგილას ჩამოლადრულია, გეგონებათ, ვიღაც ზღაპრულ დეკავს რკინისფრჩხილებიანი ხელებით მთელი ქედის მკერდი გულღვიძლამდე

ჩამოუკარავსო, რის შემდეგაც ფერდობებზე დარჩენილა ღრმა ხნარცვები, აუარებელი ღრანტეები და ხეები. წვიმის წყალი კი შეუჩერებლად აკეთებს თავის საქმეს – განუწყვეტლივ შლის ხევის ნაპირებს, აღრმავებს ფსკერს და ნაშალს ქვევით, არაგვისაკენ ეზიდება. წვიმის წყლის ეს პატარ-პატარა ნაკადულები ხევის ორივე მხარეს აჩენს პაწაწკინტელა ხრამებს, რომლებიც თანდათან ღრმავდება. ერეკლემ დააპირა ფერდზე ჩასულიყო და მისი შუა ნაწილი გვერდ-გვერდ გაეგლო. ჩამორბინა და, იბრუნა თუ არა პირი ჩრდილოეთისაკენ, უმალ წააწყდა უზარმაზარ ღრანტეს. ნელა ჩაჰყვა მის კბოდე. საკმაოდ დიდი ნაკადული, რომელიც ცოტა ზევით თითქმის სრულიად არ ეტყობოდა, რადგან ნაშალი ფარავდა, თავ-პირის მტვერევით ეშვებოდა მაღლიდან. თან მიჰქონდა ქვის ნამსხვრევები, ღორღი, ქვიშა, მაგრამ წყალი მაინც წმინდა ჩანდა. სათავისკენ რომ აიხედა, კინაღამ ქუდი გადაუვარდა, წყალი თითქოს მთის მკერდიდან გადმოქუხდა. სადღაც, მაღლა, თავისი თანამგზავრები შენიშნა, ერთი ბეწოები ჩანდნენ. ზევიდან კი წელან ეს ადგილი ძალიან ახლოს ეჩვენა.

არახვეთის სალოცავი. მარცხნივ მოჩანს ბზა

ერეკლემ თვალი შეავლო მოპირდაპირე კბოდე, ღრანტეს მარცხენა ნაპირს და შეფიქრიანდა: ავალ თუ არაო. უკან მოიხედა და მარჯვენაც, რომელზედაც წელან ძლივს ჩამოფოფხდა, არანაკლებ მაღალი და ციცაბო ჩანდა. „რაც არის, არისო“, – თქვა და მოიმარჯვა წერაყინი. ნაკადულზე გადასვლა გაუჭირდა, წყალი მუხლს ზევით სცემდა. ეს კიდევ არაფერი, ნაკადული ისეთი ჩქარი იყო, რომ ფეხქვეშ მიწას, ხრეშსა და ქვას აცლიდა. ფეხის მოკიდება ჭირდა, არა და ოთხი ნაბიჯი მაინც იქნებოდა წყალში გადასადგმელი. მიიხედ-მოიხედა, იქვე, შუა ნაკადულში ლოდი ეგდო, ქვახიდს ჰგავდა, გადახტა და ლოდს ზედ ქეჩოზე მოექცა, ესიამოვნა. აქედან უკვე ადგილი იყო მეორე ნაპირზე გადასვლა.

როგორც იქნა, აფოფხდა კბოდეზე და დასასვენებლად მწვანე მდელოზე გაიშხლართა. მდელო მიგვიანი იყო და ამიტომ რბილად დაწვა, თუმცა ერთი-ორი ძიგვის წვრილმა ფოთოლმა მაინც შეაღწია პერანგში და საკმაოდ მწარედ უჩხვლიტა.

დადლილი იყო და ადგომა ეზარებოდა. დილის მზე უფრო და უფრო იკბინებოდა და ერეკლე მთელ ტანში მოემვა, თვალი ელულებოდა, კინაღამ მილს მისცა თავი, მაგრამ უეცრად სულ ახლოს გაიგონა გრგვინვა-ქუხილი. სწრაფად წამოხტა, ახედა ახლად გადმოვლილ ხრამს და მაშინვე იაზრა, რომ მაღლა ზვავი მოწყდა და ის მოექანება ქვევითკენ. მართლაც, უზარმაზარი ქვები მოხტოდნენ ჰაერში, გეგონებოდათ, ნაღმი ააფეთქესო.

„აქ დიდხანს არ დამედგომებაო“, – გაიფიქრა და ელვის სისწრაფით მდელოს მეორე მხარეს მოექცა, და სწორედ დროულად, რამდენიმე ლოდმა იმ ადგილსაც გადაუარა, სადაც იწვა.

„არ ღირდა მარტო წამოსვლა“, – ფიქრობდა და ახლა უკვე ნელ-ნელა მიიწევდა ქედის ზურგისაკენ. მალე ვახტანგი და შალვაც დაინახა, რომლებიც ზევიდან ჩამოკიოდნენ.

ავიდა და მათ შუა დაეცა.

– დაინახეთ ზვავი?!

– ზვავიც დავინახეთ და ისიც, როგორ მოცოცხე მეორე მხარეს.

– რატომ აღარ გაჰყევი გვერდას?

– როგორ გაჰყევი? მთლიანად დაღარულია, დაკაწრული. კარგად ჩანს, კორდიანი ნიადაგიც როგორ იშლება, განსაკუთრებით დაშლილი ნაპირიდან ცხვარი თუ შეუდგა, ის ფეხით კიდეს შლის და ხელს უწყობს, რომ წვიმის წყალმა ქვევით ჩაიტანოს.

– ტყე რომ მოსპეს, ნატყევარზე მდელო გაჩნდა. ზედმეტი ძოვების შემდეგ მდელოც გაფუჭდა; დაფარა სარეველა მცენარემ, მიგვამ, მარმუქმა, ბეგქონდარამ. აგერ, როგორ დაკიბულია, ოროკოები გაჩენილან გადაჭარბებული ძოვების გამო... აბა, მარცხნივ გადავიხედოთ!

მართლაც, არც ქსნის მხარე იყო ნაკლებ დაღარული.

ზევიდან ხედავდნენ, რომ გასცდნენ მლეთას, გადაუარეს მწვერვალს, უფრო სწორად, ფერდზე ჩაირბინეს და მლეთის ზევით, ნასოფლარსა და ხატის სოფელს შუა ჩავიდნენ, არაგვის ხეობის ხატის ტყეში.

ხატის ტყის ზევით ერთდებოდა არაგვის ორი ტოტი, რომლებიც თეთრი არაგვის სათავეებს წარმოადგენს. აღმოსავლეთის ნაკადული სათავეს იღებს წითელ მთასა და ნეფის კალოს შორის, დასავლეთისა – ნეფის კალოსა და ლომისის ქედს შორის, თითქმის ყელის ტბის პლატოდან.

როდესაც გაღმა მხარეს გასცდნენ, გაოცდნენ არაგვის ხეობის ნაპირებით. გაღმა მხარეზე, ე. ი. არაგვის მარცხენა ნაპირზე, ცამდე ატყორცნილი კედლებია, ციცაბო და ფრიალო. პირდაპირ, მაღლა, 2200 მ. სიმაღლეზე გუდაურია. არაგვის პირას კი, იქ, სადაც ხატის ტყეა, 1700 მეტრია. ბევრგან ეს კბოდე-ნაპირი 500-600 მეტრის სიმაღლისაა.

სწორედ აქაა ლავების კედლები, ანდეზიტები და ბაზალტები. ხატის ტყეც სწორედ ნიაღვრის კიდეებზე მდებარეობს. არაგვისაკენ დაშვებულია ვერტიკალური კედელი, ხოლო დასავლეთი ნაწილი ლომისის ქედის ფერდში გადადის. მწვერვალზე ტაძრის ნანგრევებია, მის ირგვლივ კი აყრილი ტყეა. ნანგრევთა შორის უხვად იზრდება გრაკლა და მთის ღვია.

ეს ტყე ნაშთია იმ ტყისა, რომლითაც წინათ დაფარული იყო ლომისის ქედის დიდი ნაწილი. ესაა ნამდვილი მთების შუა სარტყელის ტყე, რომელსაც მაღალი მთის ტყის ელემენტებიც ურევია. აქაა მშვენიერი ძირები იფნისა, ზოგი დაბერებულა და გადახრილა, დაფულუროვებულა და კვდება, ან მიწაზე დაცემულა; მათ გვერდით აშოლტილი ახალგაზრდა ქოჩორა იფნებიც ბევრგან მოჩანს. გარდა იფნისა, თავს იწონებს მაღალმთის ბოყვი, თელადუმა, წიფელი, მეჭექიანი არყი, ჭადრისებრი ბოყვი, შოთხვი, ცირცელი. ბუჩქებს შორის იელის ნახვა არც გაკვირვებიათ, რადგან ფერდზე მრავალ ადგილას დახვდათ იელის ბუჩქები. შალვამ აუხსნა, იელის არსებობა ერთ-ერთი ნიშანია იმისა, რომ ეს მხარე ნატყევარიაო, მერე მიუთითა გაღმა მხარეს – სეთურების სოფლისა და ქუმლის ციხის მიდამოებზე, სადაც აგრეთვე უხვად მოჩანდა გაღმის იელნარიც. გარდა იელისა, აქ ბევრი იყო კავკასიური ცხარტყავა, თხილი, მეჭექიანი ჭანჭყატა და სხვები.

ტყე 20-40 ჰექტარი მაინც იქნება და შედარებით კარგადაა შენახული, თუმცა ნაპირიდან ცული უკვე შეჰპარვია. რასაკვირველია, ხატს თავისი გაუკეთებია, მაგრამ დღეს, როდესაც გაიგეს, ხატს ძალა არა აქვსო, ტყესაც შეეჩვივნენ.

ბიჭები დინჯად დააბიჯებდნენ ნანგრევთა შორის, რამდენიმე ადგილას არჩვისა და ჯიხვის რქები და პატარა ზარებიც ნახეს, ხატისთვის შეწირული. ლამაზ და უზარმაზარ ხეებს მოხვედნენ ხელს და სიყვარულით უაღერსებდნენ მათ გლუ ზროს, ასცქეროდნენ მაღლა, თითქოს ასე ლაჟვარდ ცას სწვდებოდნენ.

როდის-როდის მოიგონეს, რომ დრო იყო წასვლისა და დამრეც ფერდს ვიწრო ბილიკით დაუყვნენ ქვემოთ. ახლა არაგვის ხმაურიც ესმოდათ და ზოგან მისი ჩქერის წვეთიც ხვდებოდათ. გამოიარეს ძველი მღეთის ძირში და სამხედრო გზაზე გავიდნენ. გულიანად ამოისუნთქეს და სადამოს გიორგის უამბეს, რაც გადახდათ. გიორგიმაც ისარგებლა იმით, რომ ახალგაზრდებმა დღეს თავისი თვალით ნახეს ეროზიის ბევრი ნიმუში, თან ხალისიც შერჩათ და ბევრი ისეთი რამ უამბო, რაც სხვა დროს შესამღებელია, მოსაწყენი ყოფილიყო მათთვის. ერეკლე რომ ამბობდა, „მიწა ბლუჯა-ბლუჯა მიჰქონდაო“, მას უკვე აღარ გაუჭირებოდა, ეს ბლუჯა-ბლუჯა მიწა ტონებში გამოესახა.

გამოანგარიშებულია, რომ მდინარე მისისიპს ერთ წელიწადში ოკეანისკენ მიაქვს 622 188 ტონა ფოსფორი, 1 626 312 ტონა კალიუმი, 22 446 379 ტონა კალციუმი და 5 179 788 ტონა მაგნიუმი.

საქართველოს ტყის ზონის ყოველი ერთი ჰექტრიდან წვიმის წყალს 15-60 ტონა მიწა და ხრეში მიაქვს. ჩვენი მთის ტყეებში კი 800 00 ჰექტრამდე ასეთი ფართობი გვაქვს. ამ ფართობიდან წყალს მიაქვს 12-48 მილიონი ტონა მიწა და ხრეში. დადგენილია, რომ დასავლეთ საქართველოს ნატყევარი ადგილების ყოველი ჰექტრიდან ირეცხება 15-55 ტონა ნიადაგი და მასთან ერთად 64-440 კგ. აზოტი. მამსადადმე, მარტო ნატყევარი ადგილებიდან ვვარგავთ 10-15 მილიონ ტონა აზოტს.

ჩვენი მთის ტყეების ფონდი 2 946 900 ჰექტარია, აქედან ტყით დაფარულია 83 %, ე. ი. 2 446 600 ჰა. უტყეოა – 17 %, ანუ 500. 300 ჰა. და, თუ საშუალოდ ვიანგარიშებთ, რომ წყალს ყოველი ჰექტრიდან 37 ტონა მიწა და ხრეში მიაქვს, გამოვა, რომ ტყის ზონის უტყეო ადგილებიდან ყოველწლიურად წყალს მიაქვს 18 51 100 ტონა მიწა, მაგრამ თვით ჩვენი ტყის ერთი მესამედი, ე. ი., სულ ცოტა, 800 000 ჰექტარი, ისეა გამეჩხერებული, რომ წყალს ასეთი ტყე ვერ ებრძვის, აქაც 18 მილიონამდე ტონა მიწას ვვარგავთ (რასაკვირველია, ძირითადად ნიადაგს). ცნობილია, მაგალითად, რომ „ერთ კვირაში თამბაქოს პლანტაციიდან შეერთებულ შტატებში, კონექტიკუტში, წვიმამ მოჭრა 20 სანტიმეტრი სისქის ნიადაგი, ე. ი. ჰექტარიდან 300 ტონა“, ღვართქაფი კი რამდენიმე საათში ზედაპირიდან ჭრის 25 სანტიმეტრი სისქის ნიადაგს.

მთის სათიბ-სამოვრები ჩვენში 1 638 400 ჰექტრამდეა, აქედან სამოვრებია 1 479 300 ჰა, სათიბია 159 100 ჰა, ზაფხულის სამოვრებია 1 168 700 ჰა, ზამთრისა – 310 600 ჰა. პასპორტიზაციის მასალების მიხედვით, ზაფხულის სამოვრებზე უარყოფითი მაჩვენებლები აქვს 35,4 %-ს, ე. ი. 400 000 ჰექტრამდე ფართობს. დანარჩენ 700 000 ჰექტარსაც კარგი დღე არ ადგას, გადაგვარებულია, მარტო მიგვით დაფარულია 100 000 ჰა, მარტუჭით 321 500 ჰა და სხვ. ამ სამოვრებიდანაც ყოველწლიურად წყალს მიაქვს მრავალი მილიონი ტონა მიწა (უმთავრესად ჰუმუსიანი), ხრეში და ღორღი. ასეთი მდგომარეობა განსაკუთრებით ქსნის, თეთრი არაგვის, შავი არაგვის, ხევისურეთის არაგვის, თერგის, ივრის, ქციის, ალგეთის და სხვა მდინარეთა სათავეებში და, საერთოდ, ხეობებში.

ტყეს რომ დიდი მნიშვნელობა აქვს, ეს საყოველთაოდ ცნობილია. ცნობილია ისიც, რომ ტყეში არსებული მშრალი ხავსის ერთი კვადრატული მეტრი იწონის 1 კგ-ს, დიდი წვიმის შემდეგ კი – 5 კგ-ს. ამგვარად, 10 000 ჰა ტყე მარტო თავისი ხავსით იჭერს ნახევარ მილიონ კუბომეტრ წყალს. სამწუხაროდ, საქართველოს მეცვაგილე-დეკორატორებმა ამ ბოლო დროს ფართოდ დაიწყეს ქალაქების ხავსით გამწვანება, ხავსი კი ტყიდან ჩამოაქვთ, ატიტვლებენ დიდ ფართობებს, რაც ყოველად დაუშვებელია.

შეერთებულ შტატებში, ოჰაიოში, გამოიანგარიშეს, რომ 20 სმ. სისქის ალუვიური⁶⁵ ნიადაგის ზედაპირული ჩამონადენით გადარეცხვისათვის საჭიროა ტყეში 17 000 წელი, პრერიებში (ველებში) – 29 000 წელი, იმ ნიადაგებზე, რომელსაც რაციონალურად ამუშავებენ და იყენებენ თესლბრუნვისათვის – 100 წელი, ხოლო იმ მიწებზე, რომელიც სიმინდის მონოკულტურას უჭირავს, – 15 წელი.

ზოგჯერ ეროზიული მოვლენები უფრო სწრაფად ვითარდება. ერთ ტროპიკულ ღლოფოს⁶⁶ სულ ცოტა ხანში შეუძლია მთლიანად მოლოკოს რამდენიმე სანტიმეტრის სისქის ნიადაგი. ყოველივე ეს მით უფრო საგულისხმოა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ 3 სანტიმეტრი სისქის ნიადაგის შექმნას საჭიროება 400-1000 წელი. მასასადამე, სახნავი ფენის შესაქმნელად, რომლის სისქე 20 სმ. მაინც იქნება, საჭიროა 2000-7000 წელი.

ეროზიით გამოწვეული ზარალი მარტო ნატყევიარი ადგილებიდან მიწის, ორგანულ და ქიმიურ ნივთიერებათა გამოტანით როდი მთავრდება. მას უდიდესი ზარალი მოაქვს ღვარცოფებითა და ღორწყალის მოვარდნითაც. ღვარცოფები მთიანი ქვეყნებისთვისაა დამახასიათებელი. განსაკუთრებით ხშირია იმ ქვეყნებში, სადაც განუწყვეტლივ არ ზრუნავენ ბუნების სიუხვისა და სიკეთის შენარჩუნებაზე.

ერთ-ერთი უსაშინლესი მოვლენა ჩვენს მთებში და მთისპირა სოფლებში ღვარცოფებია. ღვარცოფების ბუდეა ყველა იმ მდინარის ხეობა, რომლის წყალმკრეფ აუზში მცენარეული საფარის ბუნებრივი სტრუქტურა ირღვევა, გადახრილია გაუარესებისაკენ, ანდა ისპობა. საწყისი ამ ღვარცოფებისა შეიძლება ტყის ზონის ზევითაც იყოს. ამის კლასიკური ნიმუშია დურუჯის ხეობა. ამ ხეობაზე მთების შუა სარტყლის ტყე შედარებით კარგადაა შენახული. კალთის შეკრულობა საშუალოდ 0,7-ია, ხოლო სუბალპების ტყე (არყნარი, მუხნარი – აღმოსავლეთის მუხისაგან შექმნილი) ან მოისპო, ან ფრიად გამეჩხერებულია. მდელოებზე კი ბუნებრივი საფარის სტრუქტურა დარღვეულია, კორდი ბევრგან დაშლილია და მოჩანს დაშლილი ფიქალებისაგან ხრეშად გადაქცეული ნიადაგქვეშა ფენა. ის ხშირად ნახევარი ან ერთი მეტრის სისქისაა. კორდოვანი ფენის დაშლა გამოიწვია მდელოების ხშირმა გადატვირთვამ. როგორც ჩანს, ზაფხულის განმავლობაში აქ იყრია თავს შილდა-ყვარელის ცხვარი და ასევე ნახირი, ჰექტარზე არანაკლებ 25 სულისა. ბევრგან საქონლისაგან ფერდო მთლად დაბილიკებულა, რაც ერთ-ერთი მკვეთრი ნიშანია ეროზიული მოვლენების გააქტიურებისა.

წყლის კალი

კახეთის კავკასიონი, საერთოდ, საკმაოდ დამრეცი ქედია, ფერდოთა დახრილობა ბევრგან 45-65 გრადუსია, რის გამოც კორდოვანი ფენა საქონლით გადატვირთვის შედეგად ადვილად იშლება და წვიმების დროს ნიაღვარს ღრმა ხევისკენ მიაქვს აუარებელი შეტივტივებული მასალა (ქვიშა, ლამი, ხრეში, კლდის ნამტვრევები). ზოგჯერ ასეთ შეტივტივებულ მასალაში ხვდება ათასფუთიანი, 160 ტონიანი ლოდები (დურუჯის მიერ ჩამოტანილი ქვა). ინტენსიური გამოქარვის რაიონში ეს შეტივტივებული მასალა ისეთი დიდი რაოდენობით ემატება წყალს, რომ მღვრიე წყალი მალე გადაიქცევა ხოლმე ღორწყალად, ლაფიან მდინარედ, ეს უკანასკნელი კი ღვარცოფად, ე. ი. ისეთ მდინარედ, რომელსაც მდინარის ნიშნწყალი დაუკარგავს და თითქმის ტალახის მასად გადაქცეულა. აი, ამ მასას, რომელიც დიდი ძალით მოექანება ხეობაში, შემზარავი ჭექა-ღრიალით მოაქვს ქვა და ღორღი და ყველაფერი, რაც წინ ხვდება; გამოვარდება ცოფიანი ნადირივით ხეობიდან და ანგრევს სოფლებს, ქვითა და ღორღით ავსებს ბაღსა და ვენახს, მინდორსა და ბოსტანს. მდინარე დურუჯმა 1899 წელს სოფელ ყვარელში დაანგრია 25 სახლი, წარიყა 25 ჰექტარი ვენახი და 7 კაცი დაახრჩო.

1906 წელს კიდევ მეტი უბედურება დაატრიალა, დაახრჩო რამდენიმე ათეული ადამიანი, 1942 წელს კი უფრო საშინელი იყო მისი მოვარდნა. წოვათიდან თუშები რომ ზემო ალვანში ჩამოსახლდნენ, ამის ერთ-ერთი მიზეზი წყალდიდობებიც იყო, XIX საუკუნის დასაწყისში სოფელი დართლო წყალმა წაიღო და წალეკა.

1958 და 1964 წელს თერგმა რამდენიმე ათეულ კილომეტრზე მთლიანად მოლოკა გზა და ხიდები, შეწყდა მიმოსვლა.

ასეთი მაგალითების მოყვანა კიდევ შეიძლება. ვიმეორებ, ეს ღვარცოფები განსაკუთრებით მკვეთრია იქ, სადაც მცენარეულ საფარს ვერ ვუვლით და მთის ფერდობები ფრიად დამრეცია.

იმ ადგილებში კი, სადაც ფერდობები ნაკლებ დამრეცია და ტყისა და, საერთოდ, მცენარეული საფარი დამლილია, ხშირდება დამეწყვრა. მეწყერის ზომა სხვადასხვაა – ნახევარი ჰექტრიდან ათას ჰექტრამდე, ხშირად მთელი ფერდო მოწყდება და გადაინაცვლებს ხოლმე, მოდის ძირს, ხეობისაკენ, მოაქვს სოფელი, ინგრევა სახლები, ბალი ბალზე გადადის, სახნავი სახნავზე, მეწყერის ზედაპირი ნაოჭდება. კიდევ არაფერი, თუ ეს პროცესი ნელა მიმდინარეობს და ხალხი მოასწრებს გამოხიზვნას სახლებიდან. არის შემთხვევები, როდესაც დამეწყვრა სწრაფად ხდება, ხალხი გამოსვლას ვერ ასწრებს და სახლების ნანგრევებზე იმარხება.

დამეწყვრა წინათაც იყო, მაგრამ ისეთი კატასტროფული ხასიათი არ ჰქონია, როგორც ამ ბოლო დროს. არც გასაკვირია, მცენარეული საფარის მოუვლელობამ, ძველმა თუ ახალმა, ბოლოს და ბოლოს მკვეთრად იჩინა თავი.

1967 წელს წყალდიდობის, მეწყერებისა და ღვარცოფების შედეგად დაინგრა და ძლიერ დაზიანდა ჩოხატაურის, ბათუმის, ქობულეთის, ქედის, მაიაკოვსკის, ლანჩხუთის, ვანის, სამტრედიის, ცაგერის, საჩხერის, ორჯონიკიძისა და სხვა რაიონების კოლმეურნეების, კომუნალური მეურნეობისა და ქალაქის მოსახლეობის საცხოვრებელი სახლები, იყო ადამიანთა მსხვერპლიც.

ხელმძღვანელი ორგანოების მიერ მიღებულია დადგენილება, დავიცვათ მცენარეული საფარი, რადგან მეწყერების გაძლიერების მიზეზია ტყეების უსისტემო ჭრა ფერდობებზე, პირველ რიგში, საკოლმეურნეო ტყეებისა.

ასეთი დადგენილება სხვაც არსებობს, მაგრამ სინამდვილეში მაინც ვერ ვიცავთ მცენარეულ საფარს, როგორც ეს საჭიროა. როდესაც ლაპარაკობენ მცენარეული საფარის დაცვაზე, ჩვეულებრივ, გულისხმობენ ტყეს, მაგრამ მილიონნახევარ ჰექტარ მთისა და ბარის სათიბ-სადოვრებს ნაკლები მოვლა კი არ სჭირდებათ, – უფრო მეტიც, რადგან საძოვარზე განუწყვეტლივ მოძრაობს საქონელი და არღვევს ნიადაგის ფენას, რომელიც მალე ნიაღვრებისა და წვიმის წყლების მსხვერპლი ხდება.

მოდით, გავეცნოთ, როგორი იყო არაგვის ხეობა 200-300 წლის წინათ. ვახუშტიზე უკეთესს ამისათვის ვერავის ვნახავთ.

აი, რას წერს იგი:

„წილკნის მთის ზეით, ვიდრე ანანურამდე, უმეტეს ტყიანი, ღელოვან ხრამოვანი. ხოლო ანანურს ზეით ერთვის არაგვს დასავლიდამ ჭართალის ხევი. მის ჩრდილოთ არს მთიულთ კარი, სიმაგრე მტკიცე. მას ზეით ნასახლევი მეფეთა და ხანდოს ხევი, რომელი გამოსდის ლომისის მთას, ერთვის არაგვს დასავლეთიდან“.

„მის ზეით ერთვის ხევი გუდამაყრისა არაგვის ჩრდილოდამ; გამოსდის კავკასს გუდამაყარსა, ხევსა და ძურძუკს შორისსა. და არს გუდამაყრის ხეობა მაგარი, მოსავლით, ვითარცა სხვა მთის ალაგნი და უფროს მწირი. კაცნი და ქალნი მგზავსნი მთიულთა, ხელოსანნი, მშვილდთმოქმედნი, აკეთებენ რქისაგან მჯიხვისა, თხისაგან და ხართაგან“.

„ხოლო გუდამაყრის-ხევის შესართავს ზეით, დასავლეთ-ჩდილოს შუა, არს მთიულეთი. ამ მთიულეთსა და კსანის-ხევს განჰყოფს ცხრაზმასა ხანდოს ლომისის მთა. გუდამაყრის-ხევის ზეით, სამხრიდამ, მოერთვის არაგუს ამირთ-ხევი. კვალად მოერთვის სამხრიდამვე ჩოხელთ-ხევი. ამას ზეით არს ნაღვარევი, მეფეთა ნასასახლევი, შენებულება დიდი. მას ზეით მოერთვის არაგვს ღუდოს-ხევი. ამას ზეით არს მონასტერი ყოვლადწმიდისა და აწ უქმი. და ეს ხევი გამოსდის ლომისის მთას. მონასტრის სამხრით, მთის თხემსა ზედა, არს ეკლესია წმიდის გიორგისა, წოდებული ლომისა (და ამის გამო ეწოდა მთასა ამას სახელი ესე), უგუნბათო. არს მრავალნი ხატნი და ჯვარნი ოქრო-ვერცხლისანი, დახიზნულობით. უჭვრეტს სამხრით კსანსა, ჩრდილოთ მთიულეთს. მთა ესე უტყეო არს და ბალახ-ყვავილნარი, კალთათა ტყიანი. ხოლო ღუდოს-ხევის ჩდილოთ, არაგვს გაღმა, არს დაბა ხადა, მაღალს კლდესა ზედა, მოზღუდვილი კლდითავე. მის ჩდილოთ არს ციკარა, ადგილი კლდოვანი და კომპოვანი გარემოს, და არს მუნ ეკლესია მცირე. ამ ციკარას დასავლით გარდავალს გზა ხევსა შინა. ხოლო ციკარის აღმოსავლეთით არს ნასასახლევი მეფეთა, ნაშენი დიდი, და ამას ქვეით იყოფა ციკარას წყალი ორად და მიერთვის არაგვს ხარხელის ზეით და ქვეით ჩდილოდამ.

ხოლო ჩდილოთ წარმოივლის კავკასი და განჰყოფს მთიულეთს გუდამაყრისა და ხევისაგან. და არს მოზღუდვილი მთიულეთი მთითა; ამის გამო მაგარი და შეუვალი არს, უვენახო, უხილო, მცირე მოსავლიანი.

არამედ მოიღებენ ბარიდამ ტკბილსა, შთასხმენ აქა და ლომისას, და დადგების ღვინო კეთილი, თეთრი და ტკბილი.⁶⁷ არა არს აქა აქლემი, კანბეჩი და ვირი; არს ცხოვარი უდუმო, კუდიანი, ძროხა და ცხენიცა არა მრავალ სივიწროვის გამო. ჰავით არს ფრიად კეთილი და შვენიერი, წყარო-წყლითა და მწვანითა. წყალთა შინა კალმახი მრავალნი, ხორცი, თევზნი და ფრინველნი გემოიანნი, პური ნოყიერი, ეგრეთვე ქრთილიცა. კაცნი

ჰეროზანნი, მხნენი და მბრძოლნი, ერთგულნი, ბრიყ-უსაქციელონი, საჭურველთ-მოყვარენი, სამოსელთა და იარაღთა გამწყონი. ქალნიცა მშვენიერნი, არამედ უგბილათ მოსილნი. აქა არს ქვა, რომელი აიყრების კლდისაგან ფიქალთ-ფიქლად, და ასხედს მას ქვასა სიბრტყეზედ ხშირად მუწუკთაებრ, ვითარცა ოქრო და ვერცხლი, ანუ ნარევი და მბრჭყვინავი ფრიად, ივლებენ ამას ზღუდეს გარემოთ, და არს პატიოსნება მათ შინა ესე“.

გიორგის რჩევის თანახმად, გადაწყდა, ჯერ არახვეთის ნაძვნარში ჩასულიყვნენ და ის ენახათ, შემდეგ კი უკან შემობრუნებულიყვნენ და თრუსოს ხეობაც დაეთვალიერებინათ.

წაღმა-უკუღმა სიარული მოუხდებოდათ, მაგრამ ასეთი მუშაობის დროს ამგვარი მარშრუტი იშვიათი არ არის. უთენია გამოეთხოვა ქიტესა ჩვენ მოგზაურებს, კიდევ გვეწვიეთო, ბევრ რამესა ვსწავლობ თქვენგანაო, დაამატა, „რა საჭიროა, პროფესორი გამოვალო“ – წაიხუმრა.

– შენ შენ საქმეში პროფესორზე მეტი ხარო, – უთხრა ვახტანგმა, რომელიც მას საკმაოდ შეუთამამდა.

– ეჰ, ჩემო ვახტანგ, ვიხუმრე, თორემ რაღა დროს ჩემი ეგეებია, კაცი რომ დაბერდება, მშვილდ-ისარი ძირს უნდა დადოს.

– მია ქიტესა, ძველი ხარისა რქანიცა ხნავენო, ხომ იცი.

– როგორ არ ვიცი, ვიცი, ისიც ვიცი, რომ რაც არ სცმია მამამენსა, ნურც შენ დასცვეთ მარმაშებსაო.

– არა, მია ქიტესო, თუ საჭიროა, მარმაშებიც დაიცივითება. შენ რაც იცი, იმას ვერავინ წაგართმევს.

– ჰო, ჩემო ვახტანგ, დათვი ღობეზე გადახტა და თავის ჩრდილიც თან გადაჰყვაო. კორკოტი ვჭამე ასლისა, დრო არის ჩემი წასვლისა, მედღეხვალე კაცსაო, თოვლი მოუვა კარსაო. მზეს ლომისაზე უნდა ავასწრო, შენთან ლექსობაში ვგვიანდები, ვახტანგ!

– ბევრი კარგი გაგვიკეთე, ქიტესო და კიდევ ერთი მადლობა ჩვენგან.

– ეკლისა ადგილს ამოსვლა, ეკლისა არის წესია,

მოხუცი იმას მოიმკის, რაც სიყრმით დაუთესია! – აბა კარგად იყავით!

და ახალგაზრდულად მოახტა საღარს. დანარჩენები კი წინ გაირეკა.

ბიჭები ყორეზე შედგნენ და გასცქეროდნენ მია ქიტესას, იმანაც მოიხედა და ხელი მაღლა ასწია.

დანარჩენებიც მალე გაუდგნენ თავის გზას.

უკანასკნელი წავსაყუდელო

ჩვენმა მკვლევარებმა სოფელ არახვეთთან ჩამომდინარე პატარა ღელისაკენ აუხვიეს, გასცდნენ სოფელს და ისევ ჩრდილოეთისაკენ გასწიეს, გაჰყვნენ მინდერისა თუ ტყის ქვიან გზას. მართალია, გოგიას დინჯად მიჰყავდა მანქანა, მაგრამ მაინც ჯაყჯაყებდა. ერთი-ორი კილომეტრის შემდეგ კვლავ დახვდათ პატარა ხევი და მის ნაპირს აჰყვნენ, ცოტა ხნის შემდეგ ღელის მარცხენა ნაპირას, გაღმა გამოჩნდა ნასოფლარი, კედლები კიდევ იდგა. ჩანდა, სოფელი ძალიან დიდი ხნის აყრილი არ იყო.

მალე ტყეში შევიდნენ. აღმა სვლა უკვე შეუძლებელი იყო. მანქანიდან გადმოვიდნენ თუ არა, გაოცდნენ: პატარა ბორცვზე საყდარი იდგა, თითქოს ქართულად ნაგები, მაგრამ არც მთლიანად ბაზილიკას ჰგავდა. ჩრდილოეთიდან მიდგმული ჰქონდა სამრეკლო. დაბალი, განიერი, ჩვენი სამრეკლოებივით ტანწერწეტა არ იყო. ქვევით, ზოგ სოფელში, კი მოჩანდა გუმბათიანი ტაძარი, მხოლოდ გუმბათი დაემოკლებინათ და სახურავად ექციათ. ტაძრის აღმოსავლეთით იდგა ერთადერთი ბუჩქი, ტაძრის სიმაღლეზე გაზრდილი და ეს 1600-1700 მ. სიმაღლეზე შავი ზღვის დონიდან! ტაძრის ჩრდილო და დასავლეთ მხარეს იდგა უზარმაზარი იფნები. ერთი დაფულუროვებულა, გადახრილა, წაქცეულა, მაგრამ ყველაზე დიდი ტოტი ტაძრისთვის გადაუფარებია, თითქოს თავის დანებებისა ეშინიაო.

ტაძრის ასეთი არქიტექტურის ამბავი მალე გარკვეეს, გიორგიმ უამბო: XIX საუკუნის 50-60-იან წლებში დაიწყო მთიულეთის და, საერთოდ, მთის სოფლების, კვლავ მართლმადიდებლობისაკენ მობრუნება. მობრუნება, რადგან მთა ისევ ძველ ადათებს მიჰყვებოდა. მთაში თავის ხევისბერებისა უფრო სწამდათ, ვიდრე ქრისტიანი მღვდლებისა. განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც, 800-იან წლებში, ახალმა მმართველობამ ქრისტიანი მღვდლით დადებული ფიცი გატეხა, რად ღირს თუნდაც თორმეტი ხევისბერის ჩამოხრჩობა ანანურში მთავარმართებელ ციციანოვის მიერ, რომელიც დაჰპირდა, ხელს არ გახლებთო.

მისიონერები სწრაფად აგებდნენ ტაძრებს და, რასაკვირველია, არქიტექტურაზე აღარ ფიქრობდნენ. ასეთი ტაძრები ცოტა არაა არგვის ხეობაზე. ზოგი მათგანი გზიდანაც კარგად ჩანს. მაგრამ ბევრია ძველი და ფრიად მნიშვნელოვანი ტაძრებიც.

არახვეთის პირდაპირ, ხადას ხეობაში, ქოროღოს ტაძრის კარნიზებს შესანიშნავი ქანდაკებები ამშვენებს, მათზე გამოკვეთილია ტაძრის მშენებლობის სცენები. სახურავის მწვერვალის სამკუთხა კარნიზზე ღვთისმშობელია ამოკვეთილი, რომელიც ლოცავს მშენებლებს. გარდა ამისა, ბარელიეფზე მოჩანს, როგორ ეზიდებიან ქვას მარხილით, ციგით, ზურგით, აქვე ამტვრევენ, თლიან და სხვ.

ჩვენი ხელოვნებათმცოდნეები ფიქრობენ, რომ ასეთი სცენები განუმეორებელია და უნიკალური; მათ შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს X საუკუნის ისტორიის საკითხების გასარკვევად, მაგრამ ცოტა არ იყოს, ხომ არ ავცდით ჩვენს მთავარ გეზს?

ვახტანგი და ერეკლე გარს უვლიდნენ და გულდასმით ათვალიერებდნენ ტაძარს. შალვა კი ქედს აჰყვავდა, სადაც უზარმაზარი ნამძვები დინჯად და გაუნძრევლად იდგნენ, თითქოს თავს არ უყადრებდნენ ახლომდგომებს: ისინი ხომ შორეული წარსულიდან იმზირებოდნენ.

ნამძვის პატარა კორომს, ზურგიდან, აღმოსავლეთისაკენ მიქცეული ფერდოდან მისდგომოდა წიფლნარი ტყე. თითო-ოროლა ნამძვი ალაგ-ალაგ წიფლნარშიც იყო შერეული. ეს ნამძვნარი საინტერესოა იმით, რომ ის აღმოსავლეთის უკიდურესი კორომია ნამძვნარისა და საერთოდ, ნამძვის საზღვარს წარმოადგენს. აღმოსავლეთ კავკასიონზე ტიპური ნამძვნარები მდინარე დიდი ლიახვის ხეობაზე მთავრდება, შემდეგ პატარა ლიახვის, მეჯუდის, ლეხურის, ქსნის ხეობაში ნამძვნარი და, საერთოდ ნამძვი, აღარ გვხვდება. არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, ფასანაურსა და მლეთას შუა, წიფლნარ-რცხილნარებში კიდევ შერეულა თითო-ოროლა, არახვეთის თავზე კი შესანიშნავი კორომია. ამით მთავრდება კავკასიონზე აღმოსავლეთით მათი გავრცელების არე.

ეს ნამძვნარი ერთ-ერთი საბუთია იმისა, რომ გეოლოგიურ წარსულში აღმოსავლეთ საქართველოში კლიმატის ცვალებადობის გამო, ძველმა ტყემ უკან დაიხია, უფრო სწორად, ძველი ახალმა, უფრო ქსეროფიტულმა ტყემ შეცვალა; გარდა ამისა, მოხდა ჯიშთა შენაცვლება, რაც გაქსეროფიტების გარეშეც ხდება ბევრგან, მაშინ, როდესაც რომელიმე მცენარისათვის აუცილებელი საცხოვრებელი პირობები ირღვევა. აქაც ნამძვნარ-სოჭნარი და ნამძვნარი რცხილნარმა და წიფლნარმა შეცვალა. ის, რაც აქ ნახეს, მხოლოდ ნაშთია წარსულისა. კოლხური ელემენტები სხვაც გვხვდება: მაგალითად, ქსნის სათავეში აღრიცხული ბალახები აქაც ნახეს (დიდფოთოლა გვირილა, კენკემა, კულმუხო).

გარდა იმისა, რომ მას თვით ბუნებაც აღარ სწყალობს, ადამიანიც განუდგა: საქონელი თავისუფლად დადის ტყეში და ძოვს აღმონაცენს. ამიტომაც, რომ ამ მშვენიერ ნამძვნარებში, სადაც ზოგიერთი ეგზემპლარი არაფრით არ ჩამოუვარდება ენგურის ან რიონის ხეობის ტყის ნამძვებს, ახალგაზრდები აღარ ჩანს, ტყე მოკლებულია მოზარდს.

დიდხანს იხეტილა შალვამ ამ ტყეში, მრავალი მასალა შეკრიბა. დაქანებული ფერდოთი ლომისის ქედის მდელოებამდე ავიდა და დარწმუნდა, რომ ყველა ის გიჟი ნაკადული, რომელიც სათავეს ლომისისა და ალევის მთებში იღებს, ღვარცოფების ბუდეებია, მცენარეული საფარი ყველგან ნირშეცვლილია; ბევრგან კორდი დაშლილა და ჩნდება ახალ-ახალი ხეები. სწორედ ამიტომაც, რომ გზის გაყოლებით ჩამოტანილ ღვარცოფებს სახლები და ტაძრებიც კი სანახევროდ დაუმარხავს. ხშირი ღვარცოფები სამხედრო გზას მოსვენებას არ აძლევს, გადაკეტავს ხოლმე დედაქალაქისა და მდინარის მიერ შექმნილი გამოტანის კონუსით თუ ქვა და ღორღით, ამიტომ გზა ავამალღეთ და დიდ ხიდებს ვაკეთებთ პატარა დედაქალაქს კი, მაგრამ ეს რას შევლის! წყალი სათავიდან უნდა დაწმინდავდეს. თუ ყველა ფერდოს არ მოველო, მთელი ხეობა ღვარცოფების მსხვერპლი გახდება და არც ზევით ატანილ გზას დაადგება ხერი, მაღალი ხიდის ქვეშაც აივსება ღორღითა და ლოდით.

ამიტომ, საჭიროა ადვადგინოთ ის ტყე, რომლითაც დაფარული იყო ლომისის ქედი და, საერთოდ, უფრო უკეთესად მოვუაროთ მცენარეულ საფარს.

გვერდზე გადახეილი უზარმაზარი პანტის ძირში ისამხრეს და მზე უკვე ჩაესვენა ლომის-ალევის ქედის გადაღმა, როდესაც მლეთის სკოლის ეზოში შევიდნენ.

სისხლის წვიმების დროსაო

ჩვენი ხალხის ზეპირსიტყვიერებაში არც ერთ საერისთავოსა და ერისთავზე იმდენი ლექსი და თქმულება არ ჩაწერილა, რამდენიც არაგვის საერისთავოსა და ერისთავებზე. ამავე დროს, ეს ლექსები და თქმულებები, იშვიათი გამონაკლისისი გარეშე, არაგვის ერისთავს კეთილი სიტყვით არ იხსენიებს.

რად ღირს თუნდაც:

ნუგ ზარ ერისთავის დროსაო,

სისხლის წვიმების დროსაო...

და ეს სისხლი ძმათა სისხლი იყო, მოხვეთა, ქსანელთა, მთიულთა, ფშავთა, ხევსურთა და სხვა ქართველთა. არაგვის ერისთავებმა ხალხს ისე მოაბეზრეს თავი, რომ ბოლოს და ბოლოს ისინი ამოწყვიტეს, გარეკეს და თეიმურაზ მეფეს, ერეკლე მეორის მამას ეყმნენ. ამ დროიდან არაგვის საერისთავო გაუქმდა.

პირველი გაზაფხული ჯგრის ზეკარზე. თეთრი ყვავილი ებრძვის ზამთარს

არაგვის საერისთავო დამოუკიდებელ საერისთავოდ XIII საუკუნიდან ჩანს.

პირველი ერისთავები შაბურისძენი ყოფილან.

XVI საუკუნეში, პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ ვანათის აზნაურებს დაუპყრიათ ხევი (თერგის ხეობა), ამოუწყვეტაით თექვსმანიძეები და გაბატონებულან, შემდეგში მათ პირიქითის არაგვის ხეობაც შეიერთეს. ამ ხეობას თავიდანვე დაეხედა სისხლის წვიმები. მომლიერდებოდნენ თუ არა ერისთავები, იწყებოდა ლაშქრობა ახალ ხეობათა დასაპყრობად; ლაშქრობდნენ ფშავში, ხევსურეთში, ერწო-თიანეთში, ხშირად ბაზალეთსა და სამუხრანოსაც დაეცემოდნენ ხოლმე. როდესაც ერისთავთა რეზიდენცია პირაქეთა ხეობაში გადმოვიდა, ხევი მაშინვე შეეცადა, გამოჰყოფოდა და მოეხსნა ერისთავთა უღელი. იყო გაუთავებელი ბრძოლა და სისხლისღვრა. ერთ-ერთი ასეთი ბრძოლა ხომ ალექსანდრე ყაზბეგს ასე ლამაზად აქვს აღწერილი თავის მოთხრობაში „ხვეისბერი გოჩა“.

ხშირად ქსნის ხეობაში შეიჭრებოდნენ და იჭერდნენ ცხოტს, ჭართალსა და სხვა თემებს. ჩრდილოეთით საზღვარი დარიალზე გადიოდა, დასავლეთით – გასდევდა თრუსოს, ლომისა-ალევის მთებს და ნარეკვავის ხევით სამუხრანომდე აღწევდა; სამხრეთით – სამუხრანოს ესაზღვრებოდა; მათ ხელში იყო ბაზალეთი, დუშეთი, გრემის ხევი, არანის-ჟინვანი. აღმოსავლეთის საზღვარი ხშირად იცვლებოდა: დალაშქვრის შედეგად ხან ერწოს იკავებდნენ, ხან ხევსურეთს.

არაგვის ერისთავების აკვაცობა არ დამცხრალა მაშინაც, როდესაც ნუგზარ ერისთავი გიორგი სააკაძესთან ერთად იბრძოდა.

ნუგზარის ძმა ზურაბიც არ იყო უფროს ძმაზე ნაკლები. დაიგულა თუ არა ძმა საქართველოს საზღვრებს გარეთ (ნუგზარი სააკაძეს გაჰყვა სპარსეთში), არაგვის საერისთავო დაიკავა. შემდეგ, როდესაც კახეთიდან ყიზილბაშების განდევნა დაიწყო, ზურაბი ფრიად აქტიურობდა. მარაბდის ომშიც გიორგი სააკაძის მხარდამხარ იბრძოდა, დაიჭრა კიდევ, მაგრამ გიორგისა და თეიმურაზის კონფლიქტის დროს თეიმურაზს მიემხრო და ბაზალეთის ომში მეფის მხარეს იბრძოდა. ზურაბი თითქოს დაუმეგობრდა და ეყმო თეიმურაზს, თუმცა მეფემ იგი ქრთამით გადაიბირა – დაჰპირდა ერწო-თიანეთს მოგცემო, რის სანაცვლოდაც ზურაბს ქართლის მეფე სიმონი უნდა მოეკლა. სიმონი იმხანად იმყოფებოდა სხვილოს ციხეში, რომელიც სამთავისის ტაძარს დასცქერის (და რომელიც ამ ათიოდე დღის წინ ნახეს ჩვენმა მგზავრებმა). ზურაბი დაუბრკოლებლად შევიდა შიგ, რადგან სიმონს თავის კაცად მიაჩნდა. ღამით იგი შეიპარა მეფის საწოლ ოთახში, მოჰკვეთა მეფეს თავი და თეიმურაზს მიართვა. ამის შემდეგ თეიმურაზმა უკვე ადვილად დაიკავა ქართლის ტახტი.

ამ აღზევებამ ზურაბი გააზვიადა, გაადიდგულა. თეიმურაზი სერიოზულად შეშფოთდა და მიიწვია იგი საფურცლეში (ახლანდელი ნატახტარის მახლობლად). მიუხედავად იმისა, რომ ზურაბი მისი სიძე იყო, ღალატით მოაკვლევინა, ხოლო თავის ასული, ცოლი ზურაბისა, წამოიყვანა დუშეთიდან, სადაც ამ დროს არაგვის ერისთავების რეზიდენცია იყო და მისცა ცოლად იმერეთის მეფის ძეს, ალექსანდრეს „მზითვითა დიდითა“.

ამის შემდეგ ერთ-ერთმა ერისთავმა, ზაალმა, 1659 წელს კახეთის აჯანყებაშიც მიიღო მონაწილეობა შალვა და ელიზბარ ქსნის ერისთავებთან ერთად. სპარსეთის მიერ დასმულმა მეფემ და მოხელეებმა ზაალი ღალატით მოაკვლევინეს, მისი შვილები შაჰის კარზე გაგზავნეს, არაგვის ერისთავობა კი ზაალის ძმისწულს, ოთარს უბოძეს. ოთარიც მამა-პაპათა კვალს გაჰყვა და ხან ერეკლეს (ნაზარალი-ხანი) მხარეზე იყო, ხან არჩილისა.

ოთარის შემდეგ არაგვის ერისთავი გახდა მისი ბიძა რევაზი, ისიც კვლავ გვარის ტრადიციის გამგრძელებელი. მის შემდეგ ერისთავობდა იასონი. არც ის ისვენებდა და ებრძოდა ცენტრალურ ხელისუფლებას, გიორგი მეფეს. გიორგიმ აიკლო დუშეთი 1743 წელს. არაგვის ერისთავები ოტია და ბეჟანი ხალხმა დედაბუდიანად ამოხოცა და პატრონობა სთხოვა თეიმურაზ მეფეს, ერეკლე მეორის მამას. ამის შემდეგ არაგვის საერისთავო გაუქმდა და აღარც აღდგენილა.

როგორც აღვნიშნეთ, არაგვის ერისთავებს ზოგი რამ კარგიც გაუკეთებიათ (კახეთიდან ყიზილბაშთა განდევნის დროს აქტიური მონაწილეობა, ჩრდილოეთის კარის გამაგრება), მაგრამ ავი იმდენად სჭარბობს, რომ ზეპირსიტყვიერებაში ეს უკანასკნელი უფრო მკაფიოდ აისახა.

მოვიგონოთ მხოლოდ რამდენიმე ლექსი მრავლიდან:

*შენ ერისთავო დიდი მთისაო,
წყალი ჩამოგდის არაგვისაო,
კი არ გეტყოდო, ჩემო ბატონო,
ყიდვა ნუ იგი შენი ტყვისაო,
ბევრი გაჰყიდე ქალი და რძალი
გარდახატული შავ-თვალ-თმისაო.
ერთი სთქვა ციხის ნაშალმა...
სისხლისღვრა, შვილდის ზუილი
ბევრი მაქვს გამოვლილიო,
ხვეის ბერს უკურთხებივარ,
მაშინ არ იყო ღვდელიო,
მოულოცნია ჩემთვისა,*

ნურც მოგერევა მტერიო.
 ზურაბმა ერისთვიშვილმა
 ვერ შემიცვალა ფერიო,
 ჩემი მკერდი და კალთები
 სულ სისხლით გადასვრილიო...
 და შენამც დაგლევეს, ერისთვისშვილო ზურაბო, სისხლის წყალო,
 თრუსოს ჩაჰყარნე ხევსურნი, ხელით არჩიე ყმანიო,
 გაატეხიე დვალეთი, თეთრი მოღლალე ცხვარიო,
 თრუსოს მასხენ მამვრალნი, დანდობით დასჭერ თავიო.
 ზურაბ აიკლა ქვეყანა, ბევრს ვაჟს უტირა დედაო,
 ისპანამდი გაითქვა, ყენთან გაიზარდაო.
 საფურცლეს ზურაბ მოვიდა, ლელნოში ზღვისა პირსაო,
 გაუშალეს ხალიჩები, ზედ ზურაბ დაბრძანდისაო.
 აუყვავებენ სუფრასა, – ზურაბ შეექცე ხილსაო.
 გილალატებენ, ზურაბო, ელიან შენსა ძილსაო.
 ხმლითა სცემს ბარამ ბატონი: დაჰკარით კახპის შვილსაო,
 საფურცლით მოდის ტირილი სულმაღლი ერისთვისაო.
 ვინ მოგკლა, შვილო ზურაბო, ვინ შეგხსნა ხელნი გმირსაო.
 ვინ ჩამოგყარა თაობა ქართლისა არაგვისაო,
 აღარვინ მეგულეზოდა მომრევი ზურაბისაო.
 ზურაბის ცოლი ტიროდა: „ვაი უდროოდ ქვრივსაო“,
 თამარ⁶⁸ სწყევლიდა დედასა: ჩემიც დღე დაგადგებაო,
 ამ ჩემი ღალატისთვისა თემურაზ მოგიკვდებაო.“

მრავალი ასეთი ლექსის ამოკითხვა შეიძლება აკაკი შანიძის ხევსურულ პოეზიაში, ელენე ვირსალაძის მთიულეთის ზეპირსიტყვიერებაში და სხვა წიგნებშიც.

ხალხი დღესაც მდერის, ხალხმა დღესაც იცის. ახალგაზრდები ყურებდაცქვეტილები უსმენდნენ ნაამბობს.

- სისხლით მორწყული ყოფილა მთელი ხეობა.
- ხალხის სისხლი და აი ეს მიწა მიაქვს ნიაღვარს.

ძველმა ჭრილობამ იმდენი ვერაფერი ავნო, ხალხი დარჩა; აგერ, კოპწია სოფლები, მაგრამ ბუნებისადმი უდიერად მოპყრობამ შეიძლება „ნუგზარ ერისთავის დროინდელი სისხლის წვიმებიც დაავიწყოს“ და ხალხი აყაროს მამა-პაპათა ნაალაგევიდან.

ანანურში ჩამოსულიყვნენ უკვე. მათ წინაშე აიმართა შესანიშნავი კომპლექსი: ფეოდალური ციხე-გალავანი.

მყინვარწვერი და სოფ. გერგეტი

მიუხედავად იმისა, რომ ანანურის მთავარი ტაძარი XVII საუკუნეში აუგიათ არაგვის ერისთავებს, მაინც ჩვენი შუა საუკუნეების ძეგლების რიგში დგას, განსაკუთრებით, როგორც ანსამბლი: ჯერ ერთი – რამდენიმე არქიტექტურულ ძეგლს შესანიშნავი ციხე-გალავანი აქვს შემოვლებული. გალავანში ყურადღებას იპყრობს დასავლეთის დიდი ციხე-კოშკი, რომელსაც ლეგენდა საფარის კოშკს უწოდებს; ამბობენ, გიორგი სააკაძემ არაგვის ერისთავს ქალი აქედან მოსტაცაო. გალავანში ორი ტაძარია, ერთი, პატარა – არაგვის ერისთავთა პირველი საძვალე, მაგრამ როდესაც მომძლავრდნენ, XVII საუკუნეში ააგეს დიდი ტაძარი. დიდი ტაძრის

დასავლეთის კედელს თითქმის ეხება მაღალი, კოპწიად ნაგები ხევსურული კოშკი. ჩვენი ხელოვნების ისტორიის სპეციალისტები ფიქრობენ, რომ ეს კოშკი ახალ ტაძარზე ძველია და არქიტექტორმა ვერ გაიმეტა დასანგრევად (ჰგვანებია ახლანდელს! – გაიგონა გიორგიმ ერთ-ერთი ბიჭის შენიშვნა), ქვაც კარგად ნათალია, მაგრამ ჩუქურთმა შედარებით ღარიბია. სამხრეთის კედლის გასწვრივ არის წყლის მოსამარაგებელი დულაბით ნაშენი დიდი ხარობები. დასავლეთით კედლის კუთხეებში მრგვალი კოშკებია სათოფურ-საისრებებით. ჩრდილო-აღმოსავლეთით მოჩანს სასახლის ნანგრევები.

ეს სასახლე ძალიან კარგად ჩანს 1783 წელს ივანოვის⁶⁶ მიერ აკვარელში შესრულებულ ტილოზე. ტაძარი შესანიშნავ ადგილასაა აგებული, ტყით შემოსილ სერზე შორიდანვე მოჩანს. ეტყობა, მისმა სილამაზემ მოხიბლა ივანოვი და ტაძრისა და მისი მიდამოების მშვენიერი პეიზაჟი დაგვიტოვა. ამ სურათზე ტაძარი წიფლნარშია ჩაფლული, მარტო ქვევიდან, არაგვის პირიდანაა გახსნილი. პეიზაჟი შესრულების ტექნიკით უნაკლოა, მაგრამ, გარდა ამისა, მცენარეული საფარის ისტორიის შემსწავლეებს ბევრ მასალას გვაძლევს დასკვნებისათვის.

ჯერ ერთი: ხეობა დაფარული ყოფილა მუხნარი, რცხილნარი და წიფლნარი ტყით. როგორც ჩანს, განსაკუთრებით ზემო ნაწილში (ანანურის ზევით) ჯიშთა ცვლა მომხდარა, სოჭნარ-ნამენარი შეუცვლია წიფლნარს. ამის საუკეთესო დამადასტურებელი საბუთია, როგორც დარწმუნდნენ, არახეთის ნამენარი და თითო-ოროლა ის ნაძვი, რომელიც ფასანაურის ტყეებშიც გვხვდება. რასაკვირველია, ამ ჯიშთა შენაცვლებას, კლიმატური პირობების გარდა, დაეხმარა ადამიანი თავისი დაუდევარი მოქმედებით. ამჟამად ჯიშთა ცვლა კვლავ გრძელდება. იქ, სადაც უთავბოლო ჩეხვით ტყე გამეჩხერებულია, წიფელს რცხილა ცვლის. ეს პროცესი ამით არ მთავრდება და რცხილას ქართული მუხა ენაცვლება. ბიჭები გაოცებული შესცქეროდნენ 1783 წლის სურათს იმ რუსი მხატვრისას, რომელიც საქართველოში გამოჰყვა, ერეკლესთან შეთანხმებით, აქეთ მომავალ პირველ რუსულ ბატალიონებს.

სურათი ფერადია და კარგად ჩანს, რომ ტყე მოსდგომია ანანურის კომპლექსს. ისიც აშკარაა, რომ ტყე წიფლნარია, ეტყობა ფერით, ქოჩორა ხეებით, დღეს კი ტაძრის ყოველ მხარეზე მხოლოდ ძეძვი, მუხა და ჯაგრცხილა ხარობს. წიფლნარი კი უკან მთებზეა შერჩენილი. ასეთი ცვლილება მოხდა 180 წლის მანძილზე. არის შემთხვევები, რომ მსგავსი ცვლილებები ხდება 20-25 წლის მანძილზეც.

მამასადამე, 186 წლის წინათ ანანურის უახლოესი გარემო წიფლის ტყით ყოფილა დაფარული, დღეს კი ძეძვითაა შემოსილი.

ჩვენი ბუნების ჭირისუფლებს ეს ძალიან ბევრს ეუბნება.

მეორეც, სურათზე გამოსახულია არაგვის ერისთავთა საცხოვრებელი სახლი. სამოქალაქო არქიტექტურის შემორჩენილი ძეგლებით ხომ ჩვენ განებივრებული არა ვართ!

ციდან შემოესმა რეკა

მეორე დღეს გადაწყვიტეს, პირიქითაც გადაეხედათ. მართალია, ახალგაზრდებს დარიალი ნანახი ჰქონდათ, მაგრამ არ ენახათ არც თრუსოს ხეობა და არც ლუდუშაურის არაგვის ხეობა. სწორედ ამიტომ ანანურიდან კვლავ მღეთას გადავიდნენ და ღამე იქ გაათიეს ვახუშტის გეოგრაფიაშიც ჩაიხედეს და ამოიკითხეს:

„ხოლო მთიულეთის ჩდილოეთ არს ხევი. გარდავალს გზა ხევს, ჩადის დასავლეთიდან, კავკასსა ზედა. არამედ არს დაბალი და უტყეო, ზამთარს ვერა ვლის ამას ზედა ცხენი თოვლის სიდიდითა. ზაფხული არს ბალახიანი, ყვავილიანი. ამას უწოდებენ ყელს. ხოლო ჩდილოთკენ ერთვის ხევის მდინარეს ხევი, და უწოდებენ შთასავალს. აქა არს წყარო სპეტაკი, ვითარცა თოვლი, და ჰყრია ბროლი მრავალი, მგზავსი გათლილისა, და სცვივა კლდესა. აქა იპოების ბროლი და სჭვირს წითლად, და გასტეხო – არს შიგ წითელი ბროლი. არამედ მდინარესა ხევისასა ეწოდების არაგვივე ჩერქეზამდე და მუნ ლომეკის-მდინარე ძველადვე, და აწ უწოდებენ თერგსა; გამოსდის ქურთაულისა, ზახისა და მადრან-დვალეთისა შუათს, აღმოსავლეთიდან, კავკასიის მხრიდან, დის აღმოსავლეთად ჩასავალამდე.

ამ ჩასავალს ზევით არს თრუსო სამ ხევად. აღმოსავლეთ აქუს ხევი, დასავლით ზახა და მადნარ-დვალეთი, სამხრით მთიულეთი, ჩდილოთ ქურთაული, და მოზღუდვილ არს კავკასით, თვინიერ ხევიდამ. მოსახლენ/ი/ არიან ოსნი, დვალნი. შთასავალს ქვეით მოდრკების არაგვი და დის ჩდილოთ, ვიდრე ქისტის წყლამდე, და მიდის ფრიად მსწრაფლად. ამ დინების გამო არა არს თევზი მდინარესა ამას შინა, თვინიერ კალმახისა. და არს ხეობა ესე მოზღუდვილ კავკასითა, რამეთუ დასავლით აქუს მყინვარი, უმაღლეს ყოველთა კავკასთა და მარადის ყინულით შეკვერცხილი. და განჰყოფს მთა ესე თავაურს, ჩიმსა და ხევსა. აღმოსავლით უძეს კვალად კავკასი, იგიცა მარადის თოვლიანი. განჰყოფს მთა ესე ქისტს, ძურძუკს და ხევსა. სამხრით აქუს კვალად კავკასი, და განჰყოფს ესე გუდამაყარს, მთიულეთს და ხევს.

ხოლო ჩასავალს ქვეით არს, ჩდილოთ კერძ, არაგვის დასავლეთ, ციხე არშისა, თვინიერ კაცთა ხელთაგან ქმნული, მაღალს კლდესა ზედა, მოზღუდვილ კლდითავე და შეუვალი კაცთა, მყინვარის კალთასა ზედა. აღმოსავლიდამ არაგუს ერთვის, არშას ქვეით, აჩხოტის-ხევი. აქ არს ციხე ლუდუშაურისა მცირე, არამედ ფრიად მაგარი. ამ ხევიდამ გარდავალს გზა გუდამაყარს. ამის ჩდილოთ არს სტეფან-წმიდა, დაბა კარგი. ამის დასავლით არს გერგეთი, არაგვს იქით კიდესა. ზევით ამისა არს, მყინვარის კალთასა ზედა, მონასტერი სამეხისა, გუნბათიანი, მცხეთის სამკაულის სახიზრად, სადაცა ესვენა ნინოს ჯვარი, შვენიერნაშენი, შვენიერს

ადგილს. მცინვარის კლდესა შინა არიან ქვაბნი გამოკვეთილნი ფრიად მაღალსა, და უწოდებენ ბეთლემსა, გარნა საჭიროდ ასავალი არს, რამეთუ არს ჯაჭვი რკინისა, გარდმოკიდებული ქვაბიდან, და მით აღვლენ. იტყვიან უფლის აკვანსა მუნ და აბრაჰამის კარავსა, მდგომს უსვეტოდ, უსაბლოდ, და სხვათაცა საკვირველთა. არამედ მე ვდუმებ. კვალად ძირს მისსა არს მონასტერი, კლდესა შინა გამოკვეთილი უდაბნოდ, და აწ ცალიერი. გერგეთს ქვეით, ჩდილოთკენ, დასავლეთიდან ერთვის ხევი გელათისა, ძველად ესრეთ წოდებული დაბისა ამის სახელი, ხოლო აწ უწოდებენ გველეთს“.

„ხოლო ხეობა ხევისა არს მოსავლიანი ხორბლისა, ქრთილისა, სელისა, შერივისა შთასავლით გველეთამდე. არა არს აქა ხილნი, თვინიერ მთის ხილთა; არს კოწახური, მოცხარი, კლდის მერსენი და სხვანიცა ბალახთა ხილნი. არს ვარდი ჭალათა მრავალფურცლოვანი და წითელი მრავალი, და სხვანიცა ყვავილნი მთისანი მრავალნი. პირუტყვნი, რაც ოდენ ეტევის, მრავალნი. ცხვარი უდუმო. არს აქა მჯიხვი მრავალ ჯოგად და არჩვი. არს ფრინველი, შურთხი, გლონი და ზაფხულს მწყერი ურიცხვნი. იტყვიან ლითონს ოქროსასა და ვერცხლისასა⁷⁰ არა არს ტყე აქა, არამედ ზიდვენ გველეთის ქვემოდამ. ჰავით არს კეთილმშენი. კაცნი არიან მბრძოლნი, ძლიერნი, ახოვანნი, ჰაეროვანნი, ვითარცა მთიულნი, გარნა ესენი უმჯობესნი ყოვლითა სარწმუნოებით ქართველთა თანა, არამედ მისიცა უმეცარნი“. ყველა ეს სოფელი და ადგილი რუკაზე მონიშნეს, ადგილზე მონახვა გაგვიადვილდებაო.

ნელ-ნელა აუყვა მანქანა ჯვარის ზეკარის აღმართს, რომელიც იქვე, არაგვს გაღმა, მარცხენა ნაპირიდან იწყებოდა. გზა მრავალ ყულფადაა დაკეცილი და დაკლავნილი. ძირს, მხარმარცხნივ, ნეფის კალოს კალთებზე დაბადებული არაგვი მოიკლავნება, ერთ-ერთ მოსახვევში მანქანა დააყენეს და ჩახედეს ფრიალო ხრამს, ძირს მოჩანდა ხატის ტყე. მხარმარჯვნივ, კლდეების თავიდან გადმოტოტვილიყო ყვითელი ყვავილების მტევნებით დატვირთული იელი. როდესაც აივაკეს, ასცდნენ დაკეცილ ყულფებს, უკვე გამოჩნდა შედარებით ვრცელი, სამხრეთ-დასავლეთით დაქანებული ვაკე. ზევით, ჩრდილოეთით, მთის ფერდზე შეფენილი სოფელი ქუმლის-ციხე მოჩანდა, მთის წვერზე კი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, აშოლტილიყო კოშკი, რომელიც გასცქეროდა ქვევიდან ამომავალ გზას და მდინარე ღადას ხეობას. ეს სათვალთვალ კოშკია.

ყურო

განსაკუთრებით მხარმარჯვნივ, კაიშაურის ვაკის საკმაოდ დიდი ფართობი 1900-2000 მ. სიმაღლეზე ალაგ-ალაგ აყვავებულ იელს დაეფარა. ქუმლის ციხემდე მანქანამ გზას გადაუხვია, პატარა მიწდორი გადაკვეთა და მიადგა იელიანს, რომელშიც თითო-ოროლა ვერხვი და ერთი-ორი არყი იდგა. იქით, სადაც პატარა ტყე და იელიანი ჩანდა, შორს, კამკამა ცის ფონზე, აზიდულიყო ცხრამმის ქედი ცხრა მწვერვალით, რომელთა შორის გამოირჩეოდა მათი ბელადი, კანჯარივით თეთრზოლებიანი, დიდი ნეფის კალო. ეს ზოლები ხრამებში და ღრანტეებში ჩარჩენილი თოვლია, შუა ზაფხულამდე დადნობას რომ ვერ ასწრებს.

ყვითლად გადაპენტილი იელი ხშირი იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ნიავეს სადღაც მთის ჭიუხებში ღრმად ეძინა და ისვენებდა, იელიანში ამოზრდილი ვერხვის ფოთლები მაინც თრთოდნენ და ცახცახებდნენ. ვერხვის გარდა ჩანდა ორიოდე ცირცელი და არყი. აქვე შეინიშნებოდა მთის ბოყვის ნაბარტყი. ყველა ნიშნით ეტყობოდა, რომ აქ ახლო წარსულში მაღალმთის სუბალპების ტყე ყოფილა, მაგრამ განა გაუძლებდა სოფელ ქუმლის ციხეს და ახლო-მახლო სოფლებს, რომლებიც ღადას ხეობიდან ამ პლატოზე ამოდიან. მოისპო ტყე და დარჩა ქვეტყე – იელი. იელიანში საქონელი მოჩანდა, მაგრამ იელს არ ეკარებოდა, იელის ნეკერს არ ჭამდა. იელი შეიცავს შხამს, რომელსაც შეუძლია საქონელი დაათროს. სწორედ ამ ნივთიერების ბრალია, „იელნაჭამი თაფლი“ რომ თავბრუს ახვევს მჭამელს. განსაკუთრებით გაავეებულია დათვი, რომელიც „იელნაჭამი“ თაფლითაა გამომძღარი.

ერეკლე ერთ იელს წამოუწვა. ნაპირისკენ მთის ქერიფქლაც იყო წინ წამოწეული.

– ისე უნდა გადავიდო, ქერიფქლაც ჩანდეს, იელიც და ნეფის კალოც!

არც ვახტანგი ჩამორჩა. შალვა კი თავისთვის მცენარეებს იღებდა. მალე მას ერეკლე და ვახტანგიც ამოუდგნენ მხარში და ამ მდელოზე, ბუჩქნარებში მყოფი თითქმის ყველა სახეობა აიღეს და აბგაში მოაქციეს.

2200 მ. სიმაღლეზე მდებარე გუდაურის წყარო მონახულეს და ზეკარისაკენ შეუდგნენ აღმართს.

საძელესა და მილიონას ქედების მდებარეობებს ცხვარი შეჰფენოდა. მდელი დასარეველიანებულია შხამათი. შხამა წამოზრდილიყო და თავისი განიერი ფოთლებით ჩრდილავედა სხვა ბალახს, ზოგან ისე ჩანდა, რომ კაცს ეგონებოდა, თამბაქოს პლანტაციას.

შხამათი ჩვენს მთებში 30 000-მდე ჰექტარი სათიბ-სამოვარია დასარეველიანებული. შხამა შეიცავს ნივთიერება ჰელეობორინსაც. თუ საქონელმა უხვად ჭამა, შეიძლება მოკლას კიდევ, ცოტა კი ათრობს, არეტიანებს, განსაკუთრებით მაშინ, როცა შხამა ნორჩია. თუ ღმერთი გაუწყრა და ცხვარმა ამ დროს ჭამა ის, თავგზააზნეული დაბარბაცებს, ხან ხრამებისკენაც გარბის. აბა, მაშინ ნახეთ მწყემსის გასაჭირი, – ცდილობს დააბრუნოს, მთის ფერდისკენ მოაბრუნოს, თუ არა და დაელუპება ცხვარი: თუ ერთი გადაეშვა ხრამში, სხვებიც გადაჰყვებიან.

– არ შეიძლება შხამა მოვსპოთ?

– როგორ არ შეიძლება!

– მერე და?..

– მერე და ხელის განძრევა უნდა!

ერთი შხამას ძირში თავისი სორო ჩანდა.

– ეგ შეიძლება პრომეთეოსის მემინდვრისა⁷¹ სორო იყოს, – აუხსნა გიორგიმ.

ზეკარის ნიშანსვეტთან, რომელიც მიუთითებს, რომ ზეკარის ზურგი 2430 მეტრია, ერთ პატარა ტაფობზე აუარებელი თეთრი ყვავილი, ცხენისკბილა, მოჩანდა. მას თითქმის დაეყვავილა. ეს მცენარე, რომელიც დამახასიათებელია ამ მხარისათვის, ხშირად თოვლიდან ამოყოფს ხოლმე ღეროს და თითქმის უკვე გაშლილ ყვავილს.

– აბა, შალვა, შორს თუ არა გაქვს შარშანდელი სურათი!

– შორს კი არა, ხელში უჭირავს, – ვერ მოითმინა ერეკლემ.

სურათზე მართლაც, თოვლის პირას და მოშორებით, მთლიანად გაშლილ ყვავილებს მოედრებინათ ყელი, შიგ თოვლში კი თავი ამოეყო ნახევრად გაშლილ კვირტებს.

ასე გაზაფხულის პირველი მცენარეებიდან სხვადაც იცის. ამ მცენარეთა ბიოლოგია ერთ-ერთი საბუთია იმისაც, რომ გამყინვარების დროს თვით ყინულის არსებულ მორენებზე სიცოცხლის ნიშანწყალი ჩამქრალი არ უნდა ყოფილიყო.

აქედან იწყებოდა უკვე ხევი, თერგის ხეობა.

ჩაჰყვინნ დაღმართს, შედარებით ჩაივაკვს და შევიდნენ სოფელ კობში, 1900 მ. სიმაღლეზე. ჯვრის ზეკარიდან წამოსულ თერგის სათავის ტოტს აქ, სოფლის განაპირას უერთდება თრუსოს თერგი. თერგის ამ ნაწილს ძირეული თერგის დანათლებულ სათავედ თვლიან.

ეს თერგი მრავალ ტოტს იერთებს მყინვარწყერისა და ჯიმარაის მთის კალთებიდან.

შავარდნის ხევის წყალი, სუათისის წყალი, ღამძროს ხევი, თეფის წყალი, მარცხენა ნაპირიდან, კავკასიონის ქედის კალთებიდან, აგრეთვე მრავალი ხევი და ნაკადული უერთდება. ეს ტოტი წყალუხვობით ღუდუშაურის არაგვს არ ჩამოუვარდება, მასზე მეტიცაა, რადგან ამ ნაკადულთა უმრავლესობა სათავეს მყინვარებიდან იღებს. ღუდუშაურის წყლის სათავეები კი ფრიად ღარიბია ასეთი მყინვარებით. თრუსოს თერგის სათავეებში არის თრუსოს ზეკარი, რომელიც დიდი ღიახვის სათავეში გადადის, სოფელ ზაყაში, ხოლო როკის ზეკარით – ედისში.

აჰყვინნ ვიწრო გზას, მაგრამ პირველ სოფელს გასცდნენ თუ არა, თერგს გზა ჩამოეხსნა და გაგრძელება 30 მეტრის გაღმა ჩანდა.

– აქაური მჟავე წყლები ვერ უნდა ვნახოთ?

– ვნახავთ, მხოლოდ სიფრთხილით მოგვიხდება გასვლა.

წერაყინები მოიმარჯვეს და ნაგზაურის თავზე გაკვალულ ბილიკს გაჰყვინნ. სოფელ ოქროყანას რომ გასცდნენ, კლდის ძირში უზარმაზარი წყარო ამოჩუხჩუხებდა მიწიდან, ცისფერ, ანკარა წყალს ბუყბუყი გაჰქონდა და ბუშტებს ისროდა. მერე კი უზარმაზარ ნაკადულად, რომელიც ოთხ თვალ წისქვილს დაატრიალებდა, უერთდებოდა თერგს. ამ მჟავე წყალს თითქმის შვეული ფერდობი დასცქეროდა, რომელზედაც ჩაგვერა არყის მეჩხერი და თხელი ტყე იყო შეყუჟული.

– გაკეთდება კი კლიმატური კურორტი?

– რატომ ბალნეოლოგიურიც არა!

ამჟამად მხოლოდ სამოვრებადაა გამოყენებული მთელი ხეობა და თრუსოს ხეობის მცხოვრებნი საუკეთესო მეცხვარეები არიან. მეცხვარეობა მათი ძირითადი საქმიანობაა, ხვნა-თესვა სათქმელადაც არ ღირს, პაწაწინა მინდვრებზე მხოლოდ ქერი და სვილა ითესება. თრუსოს ხეობის ცხვრის ყველი „კობის ყველის“ სახელწოდებითაა ცნობილი, როგორც საუკეთესო.

ხეობის სიღრმეში, თერგის ორივე ნაპირზე, მთის კალთებს შეჰყუჟვია სოფლები: აბანო (სოფლის საბჭოა აქ), კეტრისი, ქვემო დესი, ზემო დესი, ვახათ-ყაუ, ცოცოლთა, გიმარა, ტეფი, ბურმასიგი. კობის საბჭოში კი შედის ის სოფლები, რომელიც ზეკარზე და მის ძირშია: ქუმლის ციხე, გუდაური, ქვემოუხათი, ზემოუხათი, თვითონ

კობი (საბჭო) და ხეობის დასაწყისის სოფლები: ქვემო ოქროყანა, ზემო ოქროყანა, შავარდენი, განისი, მყინვარწვერის ფერდოდან ჩამომდინარე მდინარის პირას მდებარე მიწა და სხვ.

ამ სოფლების ახლომხლო, მთის კალთებზე, თითქოს მწვანე კაბაზე ნაირ-ნაირი საკვებლები დაუკვრებიათ, ისეა მიფანტულ-მოფანტული პატარ-პატარა ყანები: ქერის, ბარდის, კარტოფილისა და ზოგან დოლის პურისა. ჩვენი მგზავრები ისე გაიტაცა მრავალმა, მდულარე წყალივით მოზუყბუყე წყარომ, გადაავიწყდათ, რომ უკან უნდა დაბრუნებულიყვნენ.

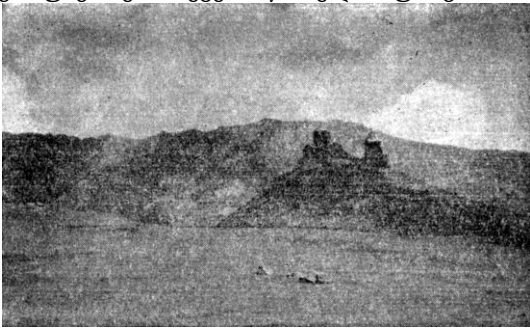
საკმაოდ ღრმად შევიდნენ ხეობაში და, როცა ირაკლი და ვახტანგი შიმშილმა შეაწუხა, მაშინლა მოიხედეს უკან. ჩქარი ნაბიჯით დაბრუნდნენ მანქანასთან და გამოსწიეს ყაზბეგისაკენ.

კობთან, წყალგაღმა, ერთმა მგზავრმა აუწია ხელი. მანქანა დააყენეს, მგზავრს წვერში ჭადარა შეჰპაროდა. მოკლე შავი ჩოხით, შავი საცვეთებით, ლამაზად ამოსხმული ქალამნებითა და ნაბდის ქუდით გულდამაყრელი შეიცნეს.

- თუ შეიძლება, ანდაზეთამდე ჩამიყვანეთ.
- სად, სად? – ჰკითხა თვალდაჭყეტილმა ერეკლემ.
- ანდაზეთში, ქალი მყავს გათხოვილი, აქამდე კობის მანქანას გამოვყე და...
- მობრძანდით, მობრძანდით...

ბიჭებმა ერთმანეთს გაკვირვებით შეხედეს. „ალბათ იმ სოფელში ენამახვილი ხალხი იყო და „ანდაზეთი“ იმიტომ შეარქვესო“... – გადაწყვიტეს. კიდევ რაღაც წაიბუტბუტეს, მაგრამ მალე თვალი მოსჭრათ მთის სოფელთა სიმშვენიერემ.

გაღმა, თერგის მარცხენა ნაპირას, მყინვარწვერიდან წამოსული ქედების ფერდობებიდან ჩამოტანილ ძველ კონუსებზე მოხვევთა წითელსახურავიანი სახლებით დამშვენებული სოფლები შეფენილიყო.

სამება

მოჩანდა სოფლები: ყანობი, ხურთისი, ფხელშე, გორისციხე, ტყარბეტი, გაიბოტენი, მთის თავზე თოთი, არშა და არშის ციხის ნანგრევები, ფანშეტი, გერგეტი. შალვამ აუხსნა, რომ გერგეტს ქვევით კიდევ არის ცდო, ცოგოლეთი, გველეთი (გელათი), გამოღმა კი – ვარდისუბანი, კალოვანი და სიონი თავისი ნაცნობი კომპიტა და ბაზილიკით. ეს კომპი მალიმალ გამოჩნდება ხოლმე კინოსურათებში, რომლებიც მთის ცხოვრებას ასახავს; მერე ლერმონტოვისა და გაგარინის სურათები ხომ მოაგონდათ და მოაგონდათ. სიონთან მთის ღელის მარცხენა ნაპირზე შესანიშნავი ვეძა, ნარზანის ტიპის წყაროც იგემეს; ეს ღელე სათავეებს ქაბარჯინასა და ელიას ფერდობებზე იღებს. მწვერვალი ქაბარჯინა ფიქალებისაგან შედგება, დაღარული და დახრამული მწვერვალია, მაღალი არ არის (3791 მ.), მაგრამ ძნელი ასასვლელია. მისი ზურგის გასწვრივ მრავალია შვეული, შუბივით ამართული გუშაგები და კლდეები. ოდნავი წვიმის დროს სიონის ღელე ტლაპოსავით მოედინება. ეს კია, მალე იცის დაშრობა.

აქ, სიონთან, არის პატარა ტყე, არყნარი, რომელშიც თითო-ოროლა ცირცელი და ნეკერჩხალიც შეიძლება ვნახოთ. აქაურობა „სიონის მადლმა“ შეინახა დღემდე, დღეიდან კი შეგნებამ უნდა შეინახოს. აი, გარბანიც და მალე გაირკვა ანდაზეთის საიდუმლოც. ეს ახალი დასახლებაა: „ანდეზიტი“. აქ ხომ ანდეზიტს ამუშავებდნენ და ამისათვის აშენდა ახალი სოფელი. ხალხმა კი თავისი აზრი ჩადო და ანდაზეთად მონათლა. „ანდაზა“ უფრო გასაგები იყო მისთვის, ვიდრე „ანდეზიტი“. ამ ანდეზიტს კონკურენცია გაუწია ციხისჯვრის ანდეზიტმა (ბაკურიანი), სამრეწველო დამუშავება იქ დაიწყო, რადგან უფრო იაფი ჯდება, რკინიგზის სიახლოვის გამო. აქ კი დარჩა სახელი „ანდაზეთი“.

ანდეზიტი ვილკანური წარმოშობის ქანია. ანდეზიტის ავზებს, მილებს, თავისებურ ქვაბებს, ქიმიურ მრეწველობაში იყენებენ, რადგან ტუტე სიმჟავეები მასზე ნაკლებად მოქმედებს. საქართველოს ანდეზიტები უნიკალურია თავის სიწმინდით და იმიტომ დაიწყო მისი დამუშავებაც.

გულითადად გამოემშვიდობნენ თავის ახალ ნაცნობს.

გაცდნენ აზხოტს. მხარმარცხნივ გამოჩნდა თარგმანები, პირდაპირ – ყაზბეგი, სტეფანწმინდა ეგებებოდათ.

- იქნებ თარგმანებიც ანდაზეთივით არის წარმოშობილი?
- ეს ხომ საზღვარი იყო, აქ მთარგმნელები ხომ არ ცხოვრობდნენ??
- ???!

პირველად მოხდა, რომ ბიჭებს გიორგიმ პირდაპირი პასუხი ვერ გასცა და სიტყვა ბანზე აუგდო.

– თქვენ ისა თქვით, რომ მყინვარწვერი მოღრუბლულა და ნისლიც ქვევით მოიწევს. აგერ ყურო კი ჯერ ნისლს და ღრუბელს მთლიანად არ დაუფარავს.

მხარმარჯვნივ ამართულიყო 4000 მეტრიანი ყუროსა და შინოს კედლები. განსაკუთრებით ყუროს კედელმა დაანტერესა ისინი. ბიჭების გულში გაიღვიძა მოგონებებმა. თვალწინ წარმოუდგათ ალექსანდრე ყაზბეგის ნაწარმოებთა გმირები: აი, კობა, ელგუჯა, ონისე მოჩანან მთის ფერდობზე, თითქოს ამკარად ხედავენ მათ.

– აგერ, გაიბოტენი, ეს იმ მოხვევის სოფელია, რუსეთიდან მომავალ ილიას რომ შეხვდა.

– სახელი და გვარი დაგავიწყდა? ლელთ-ლუნია, გაიბოტენიდან.

– ასეა, მგონი: „ადრიდა, ავად თუ კარგად, ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნეს, მით იყვის უკედ; ადრიდა ერი ერობდის, გული გულობდის, ვაჟი ვაჟობდის, ქალი ქალობდის“... ასეა, არა? – იკითხა თვალეზგაბრწყინებულმა ერეკლემ.

– ეგრეა! – დაუმოწმა შალვამ.

– მოხევე მგონი იმიტომაც უყვარს ქართველ ხალხს, რომ პირველად მოხევეს ათქმევინა ილიამ „ ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნესო“.

– შენ ძაან ღრმად მიდიხარ, – გამოეხმაურა ვახტანგი.

– ღრმად ჩასვლა ჯობია თავთხელზე სიარულს.

ამ ლაპარაკში იყვნენ, რომ მანქანამ შუკაში შეუხვია და საცდელი სადგურის შენობის წინ გაჩერდა.

თვალეზგაბრწყინებული ავთანდილი ღიმილით გამოეგება თავის სტუმრებს.

– მლეთიდან დამირეკა სკოლის დირექტორმა, რვა საათზე წამოვიდნენო...

– ეგ სხვაა.

ზარგს რომ იღებდნენ, კარებიდან ნატო და ლიანაც გამოვიდნენ, არ აცდიდნენ ბიჭებს, თვითონ ეზიდებოდნენ ზარგს.

– გშველიან რამეს, ავთო?..

ავთოს ჩაელიმა.

– აქლემმა თქვა: თორმეტი კოზაკი გავზარდე, მაგრამ ჩემი საპალნე არ მომეშვაო. ჩემი საქმეც ასეა!

– ერთი უყურე ამას, – ბოლოს მიხვდნენ ქალებიც და შეუტიეს ავთოს, – რა საჭიროა, გოდორში უნდა ჩავდოთ და დავაგოროთ დარიალისკენ.

– ჰოდა, ისეთი გოდორი დაწანით, თქვენს შვილებსაც გამოადგეს, – არ შეარჩინა ავთანდილმაც.

– მობრძანდით, ბატონო გიორგი, თორემ მაგის ლექსაობას რომ უყუროთ, შემოგვადამდება...

– შემოგვადამდა და ეგ არის, აგერ, ცა როგორ ჩამოიქუფრა!

ამ ათიოდე წუთში ყველა მწვერვალი ღრუბელს დაეფარა. გაღმა გერგეტამდე იყო ჩამოსული, გამოღმა – ელიას სალოცავამდე. გეგონება, ხელით შესწვდებიო, ღრუბელი კიდეც უფრო დაბლა ჩამოდიოდა. ამ დროს ციდან, ღრუბლებს ზემოდან, ზარის გაბმული გუგუნის ჩამოგრივდა, ირეკებოდა ზარი და ყრუ გუგუნის სადღაც უჩინარ ქვეყანაში იკარგებოდა, იქნებ შინოსა და ყუროს გადაღმა გადადიოდა? იქნებ რაღაც ამბავს აცნობებდა ქვეყანას? გაირინდნენ და გაოცებულებმა მიუგდეს ყური. დღეს ვერც მყინვარი ნახეს, ვერც სამება, თორემ იქნებ ასე უცნაურად არ მოსჩვენებოდათ ეს ყრუ გუგუნის.

რაღაც იდუმალემა ეტყობოდა ამ უცნაურ ზარის რეკვას. აი შეწყდა, გაიფანტა მისი ხმა... უნდოდათ ეკითხათ რაღაც, მაგრამ კვლავ ზედიზედ ჩამოჰკრა ვიღაცამ და ჟღერებდა გადაირბინა ღრუბლების თავზე, დაეჯახა ყუროს და შემობრუნდა უკან.

– ვიღაც გაჯავრებული არისხებს, მაგრამ ჩამოჰკრა.

– დღეს სამებობაა. ყველას უფლება აქვს, მივიდეს ზართან და ჩამოჰკრას, შეავედროს ვინმე – „ღმერთო! შინ მშვიდობით დამიბრუნე სახლიდან წასულიო“, ან დაარისხოს მტერი: „ღმერთო, შენ ამოწყვიტე ჩვენი მტერი და ორგულიო“...

ერეკლეს თვალეზგაბრწყინდა:

– გორგასალმა რომ ოსეთზე გაილაშქრა და ბაყათარი დაამარცხა, აი, მაშინ ციდან რომ რეკა შემოესმა, ღრუბლიანი დღე ყოფილა!

– „ვახტანგ მეფე ღმერთს უყვარდა, ციდან ჩამოესმა რეკა“, – გახსოვთ?

ციდან, სწორედ ღრუბლების ზევიდან ყოფილა.

– მერე მაშინაც იყო ეს სამება?

სამების ტამარი თუ არა, ზარი მაინც იქნებოდა ძელზე დაკიდული.

ამ დროს მალლიდან კვლავ მოისმა გუგუნის.

– მამა, ეს ყველაფერი კარგი, მაგრამ იალბუზი საიდანღა გაჩნდა ლექსში, ის ხომ მწინვარწვერის ძირში იყო?

– აქ ალაზნისა და არაგვის სახელწოდების მსგავსი განზოგადების ელემენტი ხომ არ არის?

– აკი ნ. ლომოურის „ქაჯანაშიც“ ბრუტსაბძელს „იალბუზს“ უწოდებენ. ყველა მაღალი მთა ხომ არ აღიქმებოდა, როგორც იალბუზი?

გიორგი შვილების კამათში არ ერეოდა.

– მოდით, მოდით, დაიბანეთ ხელი, ვისადილოთ!

– ჩვენ თრუსოში ვისაუზმეთ.

მალე ყველა მხიარულად მიუჯდა სუფრას. გაიღო კარი და სადგურის კარის მეზობელმა ცხელ-ცხელი ხინკლით სავსე ლანგარი შემოიტანა.

– ამბობენ, გიორგი არავისთან დადისო სტუმრად და ვიფიქრე, აქედან ხომ აღარ გამაბრუნებს-მეთქი სტუმარ კაცს. მიირთვით, თქვენჩი ჭირიმე, – თქვა და ლანგარი სუფრაზე დადგა.

– ოჰ, ლევან, რად წუხდებოდით? მოდი, დაბრძანდი შენც. გაიზიარე ჩვენი სადილი. კაი ხანია, მთაში ვართ წამოსულები და ხილი კი არ გვაქვს.

– ხილი აქაც არის, თბილისიდან მანქანა სამ-ოთხ საათში ამოდის.

ერეკლემ და ვახტანგმა ახლად მოიგონეს, რომ სიონში ნახეს ეზოში დარგული რამდენიმე ცირცელი, არც სოფლების ირგვლივ და არც ეზოებში ხეხილი არ ჩანდა.

– რა ვიცი, მამა-პაპათა ჩვეულებაა. ცხვარი და ძროხა, აი, ჩვენი საქმე, – დაიწყო ლევანმა, – ხომ იცით, მთელი ხევის რაიონში 400-500 ჰექტარია სახნავ-სათესი. აბა, წითელწყაროს ან ქვემო ქედის კოლმეურნეობას კი არ ვგავართ, ათიათასობით ჰექტარი სახნავ-სათესი რომ აქვთ. ჩვენც ამ პატარა მიწებზე კარტოფილსა და ქერს ვთესავთ, ზოგი წმინდა პურსაც.⁷² ხომ ნახეთ, რამსიგანე ყორეები აქვს შემოვლებული ამ ჩვენს მიწებს, ან რა სიმაღლის ქვის ხროვებია შიგ? ეს სულ აკრეფილი ქვაა, მიწასაც რომ ბარავ, გეგონაბა, ქვიშააო, ამიტომ მოდის კარტოფილი კარგად.

– მოხვევები ტრახახობენ, კარტოფილი ჩვენგან წაიღეს ბარელებმაო.

– აბა, რა! ერეკლეს გამოუგზავნეს რუსეთიდან ორი ცხენის საპალნე, ყაზბეგამდე კი მოაღწიეს, მაგრამ, ჩამოთოვლა, გზები შეიკრა. ზეკარიც მასის ბოლომდე შეკრული იყო. არ გაფუჭდესო და გამყოლმა აქ დათესა. თარგმანებში, შემოდგომაზე მიწიდან გოჭებივით ამოდიოდა კარტოფილი, ორი ცხენის საპალნის ნაცვლად ერეკლეს ექვსი ცხენის საპალნე გავუგზავნეთ და აქაც ბევრი დარჩა. ამის შემდეგ არის კარტოფილი საქართველოში!

მამას შეხედეს, მართალია თუ არაო.

– დაახლოებით ეგრეა. კარტოფილი ჩვენში რუსეთის გზით შემოვიდა, ერეკლეს დროს.

გარედან ისევ ისმოდა ზეციური რეკვა. თავი ზღაპარში ეგონათ. მართალია, ნისლი ჩამოწოლილიყო, მაგრამ ნაკვეთებზე მაინც წავიდნენ. კატომ აჩვენა საკვები ბალახების კოლექცია; პაწაწინა ნაკვეთები კოხტად იყო ჩამწკრივებული და ყოველ მათგანს თავის ფირ-ნიშანი ჰქონდა. კატო აღტაცებით ლაპარაკობდა ამ კოლექციაზე. იმედი ჰქონდა, რომ ორ-სამ წელიწადში ამ კოლექციიდან შეარჩევდა ისეთებს, რომლითაც შეიძლებოდა რაიონის სათიბ-სამოვრების გაუმჯობესება.

წითელი დიცი, სნოს ხეობა

– ნისლია, მაგრამ საცდელი ნაკვეთები მაინც ვნახოთ, – სთხოვა მიხეილმა და აუძღვა ზევით, სადაც მათი საცდელი ნაკვეთი იყო. იცდებოდა სხვადასხვა მინერალური სასუქი, აკვირდებოდნენ, რომელი უფრო აუმჯობესებდა სათიბს და სამოვარს. პარალელურად შეისწავლებოდა ბიომასის დაგროვება. აქ კი გაა დაუტრიალდა ნაკვეთებს, სინესტე ტანში გაუჯდათ, ბალღებს ცხვირები გაულურჯდათ და იკადრეს ქვევით, სადგურისაკენ დაშვება. გადაწყვიტეს, რომ დილით ბიჭები და ავთო, ლევანის მეგზურობით, ყუროზე წასულიყვნენ. გიორგი და შალვა ძირს ყაზბეგის მიდამოებს მოივლიდნენ.

– ადრე, უთენია უნდა გავიდეთ, სანამდე ქვა კლდესაა მიყინული და არა ცივა. დილა დარიანი იქნება, – დააგდო სიტყვა ლევანმა.

ასეც მოიქცნენ, ჯერ კარგად არც კი ერიყრაჟა, რომ ლევანი მათ კარს მოადგა.

– თოფი?!

– არა, მამაშენის შიშით ჯიხვებს არ ვესვრი, ისე კი მქონდეს თან, იქნება მგელს ან ტურას წააწყდეთ.

ელიას ნიშისაკენ მიიწევდნენ. სახლის უკანვე იწყებოდა მინდვრები – სათიბები, მაგრამ რა მინდვრები! თითო ტამის⁷³ ოდენა, ნახევარი მინდორი ფიქლის გროვას ეჭირა, წელთა მანძილზე ახორავებულს. სამაგიეროდ, ბალახი კარგი იყო, მუხლს ზევით სცემდა, ერთი კია, ადგილ-ადგილ ალპური სამყურას კაშკაშა ლაქა ჩანდა, ზოგან კი სათესი სამყურის, ზოგან ჭადარასი, ზოგან კი სამთავასი.

უზვად მორეოდა ფიშერის ღიღილო, ციურა, ვარდისფერი გვირილა, წართხალი, ქარცხვი, კვლიავი, ნამიკრეფია, თივაქასრა, კეწეწურა, ჭრელი შვრიელა, ცხვრისწივანა, წითელი წივანა და მრავალი სხვა ყვავილი, მთის მდელოების დამამშვენებელი. მალეც ავიდნენ, აქ საცდელი სადგურის პატარა ფინური სახლი იდგა, მის წინ კი საცდელი კვლები იყო ჩამწკრივებული, რიგი მარცვლოვანი ბალახით იყო დაფარული, რიგი – პარკოსნებით: ლურჯი იონჯა, ყვითელი იონჯა, ჯავახური იონჯა, მთის ესპარცეტი, ქართული ესპარცეტი, ნაირნაირი სამყურა, ყვავისფრჩხილა ერთმანეთს ცვლიდა; ცოტა არ იყო საკვებად გამოსადეგი ნაირბალახეულობაც (ლომის კბილა, ყვავის კუდა, კვლიავი, მენახირის პური, ნაირ-ნაირი მაჩიტა და სხვა მრავალი). ასეთი ნაკვეთი გუშინაც ნახეს ცოტა უფრო ძირს.

მალე მათ წინ აიმართა ყუროს შავი და შვეული კლდე: მის უკან სინათლე ჩანდა ცაში აჭრილი. ყუროს კედელი უთოვლო იყო, უთოვლო იმიტომ, რომ თოვლი ფეხს ვერ იკიდებდა მის შვეულად დაკიდულ ფერდზე.

– და ეს პიტალო კლდეებია ჯიხვების სამყოფი?

– აქ იცის, მამ.

„ჯიხვების განავალი კლდე რომ ნახო, გაგიკვირდება“.

და მართლაც, გასაკვირია, – თქვა ავთომ და მალა ახედა. ლევანი წინ გაუძღვა, ღელეში შევიდნენ, დიდხანს იარეს მთიდან თავპირის მტვრევით ჩამომჩქეფარე ნაკადულის ნაპირ-ნაპირ და მწვანე სერზე ავიდნენ. ლევანმა ნაბიჯი შეანელა.

– ძია ლევან, მაგ ნაბიჯით როდის ავალთ?

– თავის დროზე, ჩემო ირაკლი!..

ცოტა ხნის შემდეგ შეისვენეს და უკან მიიხედეს. მიიხედეს და სუნთქვა შეეკრათ: მათ წინ აღმართულიყო მყინვარწვერი მთელი თავისი მშვენიერებით! აგერ სამება, საბერწე, გერგეტის მყინვარი... წვერი მყინვარისა „შეკვერცხილი ყინულითა“ ოქროსფრად ელვარებდა.

სადაც დიდებულს მთასა მყინვარსა,

ორბნი, არწივნი ვერ შეხებიათ! –

უნებლიეთ წამოიძახა ერეკლემ.

ლევანს კმაყოფილებით ეღიმებოდა, რომ მის მყინვარს ახალი მეხოტბეები შეემატნენ. არ დააყოვნა და აუხსნა, რომ მთაში კაცმა სწორედ ამ ნაბიჯით უნდა იაროს. ჩქარი სიარულის დროს გული ძალიან იტვირთება და ჰაერი არ ჰყოფნისო.

მზემ რომ ხეობას გადმოხედა, ისინი უკვე ყუროს ზურგს უახლოვდებოდნენ. ცოტა კიდევ და წვეროზე მოექცეოდნენ, მაგრამ ლევანმა ნიშანი მისცა, გაჩერდითო და თვითონ ღრმა ხევში ჩაეშვა. იქ რაღაცას დასწვდა, ქამარი მოიხსნა, თითქოს რაღაცას კრავდა. მალე ამოვიდა. ორი ჯიხვის რქა გაედო მხარზე.

– ამოდენა ჯერ არ მინახავს, ბებერი ვაცი ყოფილა, ან თავისით მოკვდა, ან მონადირის ტყვია წამოსწევია და აქ ჩალუპულა.

გაკვირვებით სინჯავდნენ ვეებერთელა რქებს, 90 სანტიმეტრი მაინც იყო თითო.

– აი, ერეკლე, გაიზარდე და ამ ჯიხვის რქით შენს ქორწილში შენი სადღეგრძელო უნდა დავლიოთ...

ლევანმა ერთ პატარა მოლზე დააწყო ორივე და ზედ ფიქალი დაადო.

– რომ ჩამოვივლით, წავილოთ, – დაუმატა.

ნასიამოვნებმა ნაბიჯს აუჩქარეს, მაგრამ ლევანმა შეაჩერა.

მწვერვალიდან გამოჩნდა თოვლიანი შინო, შორს კი აღმოსავლეთ კავკასიონის მშვენიება ტებულო, ხუთი მდინარის სათავე ბორბალო, მხარმარჯვნივ – ფშავი, ხევსურეთი, მის გადაღმა – მთათუშეთი; შემობრუნდნენ და მათ წინ უფრო დიდებული სურათი გადაიშალა: მყინვარწვერი და გამყოლი ქედი შესანიშნავი მწვერვალებით, მხარმარცხნივ – ჯვარის ზეკარი, ცხრამმა, წითელი მწვერვალი, ძირს კი – თერგის ხეობა, მოხევეთა სოფლებით. განა სადმე შეძლებს კაცი, ასე მცირე სიარულის შემდეგ ამდენი მშვენიერება იხილოს? დიდხანს, დიდხანს იდგნენ ერთ ადგილას, ხან მარცხნივ გაიხედავდნენ, ხან მარჯვნივ, ხან უკან შებრუნდებოდნენ.

ლევანი კი დურბინით რაღაცას ლანდავდა.

ბოლოს დაუქნია ხელი და ერეკლეს დურბინი გაუწოდა, აბა, იმ შავკლდისკენ გაიხედეთ და ჩრდილოეთისკენ მიუთითა.

ლევანმა ეძება, ეძება და იპოვა: შვიდი თუ რვა ჯიხვი კლდის ძირას ბალახს წიწკნიდა. ახლა ჯერი ვახტანგზე მიდგა. არ ისვენებდნენ, ერთმანეთს სტაცებდნენ დურბინს. ლევანმა თოფი აიღო და სანამ ბიჭები დაუშლიდნენ, ტყვიამ ჰაერში გაიშხულია. მთამ დაიქუხა, ხმა ხან ერთ მთის კედელს ეცა, ხან მეორეს; ჯიხვები

გასროლილი ისარივით მოსწყდნენ ადგილს და მთის გადაღმა გადაიკარგნენ. ერეკლეს რომ შვეული კლდე ეგონა, სწორედ იმ კლდეზე აცვივდნენ. ჭიუხებში არწივები აიშალნენ და ლურჯ ცაში შეკრეს კამარა.

– დავაფრთხე, ჯობია, თვალს მოეფარნენ, – თქვა ლევანმა.

სამეზიდან ზარის ხმა მოისმა.

– ახლა ციდან კი არა, მიწიდან მოდის ხმა! თქვა ერეკლემ და ჩაუჯდა ალპურ პატარა ხალს. მართალია, ყურო 4000 მეტრზე მაღალია, მაგრამ მცენარეები აქაც არის, პაწაწინები და ლამაზები. ფრთხილად შეკრიბეს და ჩაალაგეს საპერბარიუმო თუნუქის კოლოფში. ნიშნები რომ არ ჩაეტანათ, შალვა საყვედურით აიკლებდა.

მზემ კარგა მაღლა აიწია, როდესაც ჯიხვის რქებთან ჩამოვიდნენ. შეისვენეს, ისაუზმეს და ჩაჰყვნენ სერის ზურგს.

ლევანმა ღელით აღარ წაიყვანა. „ხედავთ, ქვები როგორ რუხრუხით მიდის“?! პირდაპირ რომ პატარა მწვერვალი იყო, იმაზე აიყვანა და ისე დაეშვნენ ფინური სახლის მარცხნივ.

სადგურის ეზოში ფუსფუსებდნენ მამა, შალვა და მიხეილი. ისინიც ახალი დაბრუნებულები ჩანდნენ.

ტყვეობაში მოქცეული ცხვრის ფარა

ყუროს მთას მზე ჯერ არ ასცილებოდა, როდესაც საცდელი სადგურის ეზოდან მანქანა გამოგრიალდა და გეზი სამხრეთისკენ აიღო. ცა ჯერ მუქ ლურჯად გამოიყურებოდა და მთების სილუეტები მკვეთრად ჩანდა. წინ ამართულიყო ქაბარჯინა თავისი მრავალი გუშაგით და კბილითა და რამდენიმე, კომპეზივით ასვეტილი მწვერვალით.

თითქოს ცოტა გრილოდა კიდეც და ბიჭები იზუზებოდნენ.

– არა უშავს რა, მალე დაგცხებათ, – უთხრა ყაზბეგიდან გამოყოლილმა მოხევემ, ფიდომ, რომელმაც მათი მეგზურობა იკისრა ბურსაჭირისა და გუდამაყრის ხეობაში.

– ასე იცის, ზაფხულის დილას როცა გრილა, დღე მზიანი და ცხელი გამოდის, – განაგრძო ფიდომ. ბედნიერმა მიწა მოხნა, დაფარცხა და დაჰყვა წვიმაო, – დაამთავრა.

სოფელ აჩხოტთან ლუდუშაურის არაგვის⁷⁴ ნაპირებს გაჰყვნენ. მალე სოფელ სნოსთან გაჩნდნენ და ერეკლე და ვახტანგი სნოს ციხემ აღაფრთოვანა, მდინარიდან ამოვარდნილი, კლდეზე ნაგები, ოთხკუთხა, სიმაღლეზე ზომიერად შევიწროებული კოშკი, შესანიშნავად ერწყმოდა გარემოს.

– სურათის გადაღება მწელია, სინათლე ჯერ საკმარისი არაა.

– მოდი, ჯერ მხარმარჯვნივ სათიბები ვნახოთ და სასურათე დროც მოვა, – ურჩია გიორგიმ.

სოფელ სნოს პირდაპირ, მარცხენა ნაპირიდან, ლუდუშაურის არაგვს ელიას მთის ჩრდილოეთის ფერდოზე დაბადებული პატარა ღელე უერთდებოდა, რომელსაც საკმაოდ განიერი გამოტანის კონუსი შეექმნა და ეს კონუსი მთის ძირამდე დაფარული იყო შესანიშნავი, ფართოფოთლოვანი სუბალპური მდელოთი.

– დასველდებით, დილაა, გუშინ და წუხელ ნისლი იყო, ცვარი გავარდებოდა, – გააფრთხილა ფიდომ.

ფიდოს შენიშვნა ჭკუაში დაუჯდათ და გრძელყელიანი ჩექმები ჩაიცვეს, მხოლოდ ამის შემდეგ შეჰყვნენ აღმა. ლუდუშაურის არაგვს გარს შემოვლებული ჰქონდა მრავალი მწვერვალი: ელია, სადუცია, ქვენა მთა, ჭაუხი, რომჯის ხორხი, შინო, ყურო. ამ მთების ყინულის მუზარადიანი მწვერვალები ჯერ უხილავი მზის სხივებით ელვარებდნენ, რომელიც ჭაუხის მთებიდან უნდა ამოსულიყო.

მეტად ლამაზი იყო ფართოფოთლება, დიდქოლგებიანი ვარდისფერი დიყი, რომელიც მწვანე მდელოზე სისხლის წვეთებით მოჩანდა. აქა-იქ, იშვიათად, მაღალ დიყსაც წამოეყო თავი, მათ შორის კი ჩანდა თეთრი და სოსანი დეზურა, ყელმოღერებული კენკეშა, პირისფერი გვირილა, წითელი დვალურა, ტოტებგაშლილი წართხალი, ნაზყავილიანი კვლიავი, მრავალმტვრიანა ვარსკვლავა, სხვადასხვა ოქროსფერი ბაია, მრავალნაირი სამყურა და მათ შორის ჭაღარა სამყურა, ალპების სამყურა, სათესი სამყურა, სამთავა სამყურა, მხოხავი სამყურა, მინდვრის სამყურა, აგრეთვე ყვითელი იონჯა, ლურჯი იონჯა, შვრიელა, თავთავყვითელა, ტიმოთელა, სათესი წივანა, ლურჯყვავილება წყალიკრეფია, ფრინტა და სხვა მრავალი.

მდელოს მრავალფეროვნებამ თვალი მოსჭრა ყმაწვილებს. იმის მაგივრად, რომ მამას მიშველებოდნენ, ერთი ლამაზი ყვავილიდან მეორისკენ გარბოდნენ და თავის აღტაცებას ხმამაღლა გამოთქვამდნენ, ხან ვაჟას კესანეს და პირიმზეს ახსენებდნენ, ხან კიდეც ანა კალანდაძის არჯაკელს. ამ სიხარულით სავსე გულით მალე ერთ შვეულ ფერდს მიადგნენ და ზედ ავიდნენ, ავიდნენ და გაოცებისა და აღტაცებისაგან თვალები გაუბრწყინდათ. მთელი ხეობა რაღაც მოელვარე, მოცახცახე ოქროსფერი სინათლით იყო განათებული. გამჭვირვალე წმინდა ჰაერში მზეს თითქოს აბრეშუმის კრიალა ძაფები გაველო. ვაკეზე, სნოს ციხის ძირას, აქამდე მჩქევარე მდინარე, გაჩერებული, გატვრენილი ჩანდა და ცისფრად ელვარებდა. მთის ვიწრო ხევიდან გამოჭრილი ნაკადული ქვიდან ქვაზე ხტომით ქვევით დაშვებულიყო, მთაში ნანახს და გაგონილს ლიკლიკებდა, მთამაღალის დილის უჩვეულო მყუდროებას მხოლოდ ის არღვევდა. ფერდო, რომლის კალთაზეც იდგნენ, ჩრდილში იყო და მზეს ჯერ ვერ ხედავდნენ, მაგრამ გრძნობდნენ, რომ ის მთების გადაღმა თავისი ცხრავე თვალით ბრდღვრიალებდა და ბრდღვრიალებდა ისე ძლიერად, თითქოს მთების მკერდში ატანს და აქეთ, მეორე მხარესაც ელვარებსო. არყის ძირს დაშვებული ტოტებიდან ნამი ცვიოდა; სიხარულის ცრემლს ჰგავდა, რომელსაც კდემამოსილი ქალწული აფრქვევს მაშინ, როდესაც ომში წასული ძმა უბრუნდება.

შორიასლოს თეთრი ყვავილებით დამშვენებული ცირცელიც იდგა, თავს ისე აკანტურებდა, გეგონება, არყის ცრემლებს ამართლებსო და, ნიშნად დასტურისა, თავს დაბლა ხრიდა.

მოშინაურებული ჯიხვი. ს. ყაზბეგი

მდელოს მწვანედ გაჰქონდა ხასხასი, ჯერ ფეხი არავის დაედგა და თითქოს აბრეშუმის მწვანე კაბის კალთაზე დაბნეული ნაირ-ნაირი ძვირფასი ღილებიაო, ისე იყო მიმოფანტული კესანეს, გვირილას, მზიურას, კვლიავის, ბაიას, სამყურას, მედგარის, ღიღილოს და მრავალი სხვა მცენარის ყვავილები.

მალა, დაუსრულებელ ლაჟვარდში, ფასკუნჯები წრეს უვლიდნენ, მზეს თავისებური ხორუმით ეგებებოდნენ.

– რა ამყად უვლიან, გეგონება, ცა და დედამიწა მათი იყოს.

– მათია, აბა ვისია?

ამ დროს ცაზე გაბმული გრუხუნით გადაიქროლა რეაქტიულმა თვითმფრინავმა. არწივთა წრემ უცბად ძირს დაიწია, ირაო დაშალა და, ალბათ გულმოკლელები, ფრთების ნელი ქნევით ხეობაში მიიმალნენ.

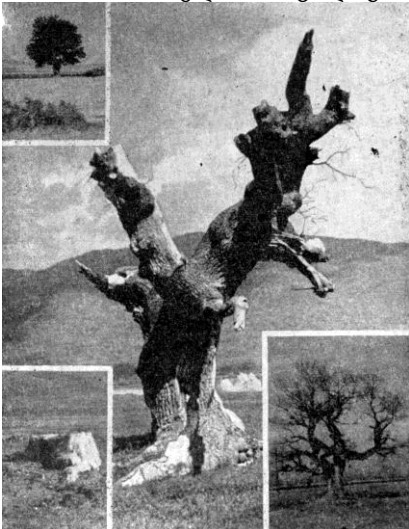
– ხედავ, არც ეგენი არიან მოსვენებული, – დანანებით თქვა ერეკლემ.

გიორგი და შალვა ქვევით მიდიოდნენ, ბიჭებმაც ჩამოიქვევითეს და შეესივნენ ნაირბალახეულობას. თითქოს აქამდე ეძინა და ახლა გაუღვიძიაო, მთელი მდელო მღეროდა, მღეროდა ნაირ-ნაირი მწერების ბზუილით, რომელნიც მკერდგადაშლილ ყვავილებს დაჰფარვებდნენ. აგერ, ერთი-ორგან, ტოროლაც აფრინდა ცაში. სადღაც, წყალგაღმიდან მწყერმაც გამოსძახა თავისი „ქვითვირო“.

– გახსოვს შარშანდელი გარეკახეთის დილა?

– მახსოვს, მაგრამ ეს უფრო სხვანაირია, წმინდა, ხელშეუხებელი.

შალვას დაეხმარნენ სიის შედგენის დროს, დადიოდნენ მდელოზე და მოჰქონდათ ნაირ-ნაირი მცენარეები, შალვაც გულდასმით სინჯავდა, ზოგჯერ თავის უბის წიგნაკში ჩაიხედავდა და ისე შეჰქონდა სიაში. რამდენიმეს კი ნომერი გაუკეთა და დაუმატა: თბილისში რომ ჩავალთ, იქ გავარკვიოთ და ისე შევიტანოთ სიაში მათი სახელიო. მოვიდა გიორგი და ხუთი ახალი მცენარე დაუმატა.

იდგა მუხა, იცოცხლა, ზოგმა ცული დაჰკრა, ზოგმა ტოტი ჩამოაჩეხა და დადგა მისი საღამოც...

საერთოდ, ამ კონუსზე 117 სახის სხვადასხვანაირი მცენარე აღმოჩნდა.

– აბა, კმარა. ჩავყვეთ ქვევითკენ!

სნოს შემდეგ ღუღუშაურის არაგვის გაღმა-გამოღმა ნამდვილი მთის სოფლებია. ახალციხე, კარკუჩა, ქოსელი, ჯუთის წყლის ხეობაზე ხევსურების სოფელი ჯუთა, ყორხის წყალზე კვლავ ხევსურთა ორი სოფელი ართხმო და მუგულო.

კარკუჩის ხსენებაზე ერეკლემ წაილიდინა:

კარკუჩით წამოიყვანეს

ქალი, ლამაზი, თმიანი...

ვახტანგმა მხარი აუბა.

ორწყლამდე არც გაჩერებულან. ორწყალს ორი „არაგვის“ შესართავს უწოდებენ, ამიტომაც ჩვენს მთებში მრავალი ორწყალი. ჯუთისწყალი, რომელიც სათავეს საწელეს ზეკარის მიდამოების მთებში იღებს და თვითონ ღუდუშაურის წყალი, ჭიუხებში დაბადებული. უნდა ითქვას, რომ ჯუთისწყლის სადევარი 2-3-ჯერ მეტია, ვიდრე ზემო ღუდუშაურის არაგვისა. ჯუთისწყალმა სახელი მიიღო ხევსურთა სოფელ ჯუთიდან, რომელიც ხევსურეთთან დაკავშირებულია სამელეს ზეკარით. ჯუთამდე მანქანა მიდის რიყე-რიყე, მაგრამ ბურსაჭირამდე კი ვერა.

მალა, მთის კალთებზე, სამოვრები მწვანედ ხასხასებდა.

გადაწყვიტეს, აქედან გოგია დაბრუნებულიყო და, თუ შეძლებდა, გუდამაყრის ხეობით სოფელ ღუმაცხოში ანდა სოფელ ჩოხში ამოსულიყო. იქ დაეცა და, დღეს თუ არა, ხვალ შუადღემდე მაინც ჩავიდოდნენ.

ბიჭებმა აიჩემეს, ნაბდები რად გვინდა, გოგიამ წაიღოსო, მაგრამ ფიდომ არ ქნა.

– დარში ნაბადს ნუ დააგდებ, ავდარში ქალამანსაო.

ანდაზების მოყვარულებს ეს ანდაზა თითქოს აღარც მოეწონათ, რადგან ბარგს უმძიმებდა.

– ვერაფერი უნდა ვთქვათ, რომ ამ ხალხმა ანდაზა არ მოაყოლოს? – წაიბურტყუნა ერეკლემ.

ამის გაგონებაზე მამას გაელიძა.

– ანდაზა ხალხის სიბრძნეა, დიდი ამბავი ორი სიტყვითაა ნათქვამი.

ცდა დროის დაკარგვა იყო და ამიტომ, ამ სიტყვის პირდაპირი გაგებით, აიკრეს გუდა-ნაბადი და შეჰყვნენ აღმა, წყლის მარცხენა ნაპირს.

ძველად საქართველოს სამხედრო გზა სწორედ აქ გადიოდა, ნაგზაური ბევრგან კიდევ ეტყობოდა, ჯერ ერთი, დაორკოვებული სწორი პროფილით და მეორე – ნაგზაურზე ბალახი უფრო მუქი ჩანდა, მიუხედავად იმისა, რომ 70 წელზე მეტია, ეს გზა მიტოვებულია. იქნებ ამაზეა ნათქვამი, „მიწა მოხან ნაგზაური, ყანა მოვა აზნაური“. ალბათ იმიტომაც, ცხვარი და საქონელი მთისკენ რომ მიუდით, ამ გზას ეტანება. ეს გზა კვეთდა კავკასიონის ქედის – ბურსაჭირის ზეკარს, ჩასდევდა გუდამაყრის, ანუ შავი არაგვის, ნაპირებს და გადადიოდა ფასანაურში.

– სამოვრები კარგი ჩანს, მია ფიდო!

– ეჰ, რაღა კარგი ჩანს, გარედან მტერს უყენებს თვალებს და შიგნიდან პატრონს.

– ეს როგორ?

– როგორ და ვირის⁷⁵ ქუჩმა შეჭამა მთელი სამოვარი. დადის ცხვარი და დაბლავის. ზოგან ნარ-ეკალა მოედო, ზოგან შხამა და...

სუბალპურ და ალპურ სამოვრებზე გავრცელებული ძიგვიანი მდელოები აქაც დიდი რაოდენობით გვხვდება. ეს შედეგია სამოვრის უწყესრიგო გამოყენებისა. ჩვენში ძიგვიანების დიდი ფართობები მოქცეულია იქ, სადაც სამოვარი მრავალი წლის მანძილზე ძალზე დატვირთული იყო, სადაც ადრე გაზაფხულზე დიდი ფარები გროვდებოდა. ასეთ ადგილებში ცხვარი მცენარის ფესვს ყელამდე გლეჯს და კვნეტს, რადგან საკვები ბალახი ყველას არ ჰყოფნის, ამასთან საქმელად გამოსაყენებელ ბალახს ტკეპნის, შლის, აერაციას აფერხებს – ნიადაგში ჰაერის განუწყვეტელ ცვლას. ძიგვა კი სწორედ ისეთ ნიადაგებს ეგუება, რომელშიც აერაცია დარღვეულია. ძიგვიანები იქაც კი ვითარდება, სადაც სამოვარი გადატვირთული არაა, მაგრამ დაჭაობებულია და აერაციას წყლის ფენა უშლის ხელს. ცხვარი რომ იმდენი მოჰყავდეთ, რამდენსაც სამოვარი აიტანს, ეს არ მოხდებოდა.

– მაინც რამდენი უნდა იყოს ჰექტარზე?

– თუ სამოვარი კარგია, ჰექტარზე უნდა მოდიოდეს არა უმეტეს 8 ცხვრისა ზაფხულის განმავლობაში, თუ ნირშეცვლილია – არაუმეტეს 2-3 ცხვრისა.

– ჰოო, ეგ სხვაა.

ძიგვის ქუჩი თავისებურია. მისი ძველი ფოთოლი გაუხეშებულია, გვიან იხრწნება, რადგან ფოთოლში დიდი რაოდენობით გროვდება კალციუმი. მისი წვერი ლამის ეკლადაა გადაქცეული და შუა ზაფხულში პირუტყვი ვერა მოვს, იჩხვლიტება.

ცხვრის ერთი ფარა ბლავილით გადადიოდა ძიგვიანზე; იშვიათად რომელიმე მისწვდებოდა ქუჩს, მოგლეჯდა ნაწილს, გააქნევდა თავს და გადააგდებდა. ამიტომ მთელ მინდორზე ეყარა გამხმარი ქუჩის პატარ-პატარა ნაწილები.

– კაცო, ცხვარი მთაში მყავს და ლამისაა შიმშილით ამომიწყდეს, – შესჩვილა მოხევე მწყემსმა გიორგის. გიორგი დიდხანს ესაუბრებოდა მას. ბიჭებმა ამასლა მოჰკრეს ყური:

– რა ვიცი, აბა, მაგას ვინ მოერევა?

– ვინა და თქვენი კოლმეურნეობა, შეერთებული ძალა.

ძიგვის კორდი ორნაირი ფოთლისგან შედგება: მწვანე, წლევანდელი ფოთლები, რომელთაც საყვავილე ღერო, თავთავი არა აქვს და ძველი, შარშანდელი ფოთლები, რომელშიც საყვავილე ყლორტიცაა ამოზრდილი. ეს

ნაწილი თესლის ჩათესვის შემდეგ კვდება და გადადის ბუნსოს მარაგში, რომელიც რამდენიმე წლის მანძილზე არ იხრწნება. სწორედ ამის გამოა, რომ, როდესაც ძიგვიანზე დადიან, ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, გეგონება, ფეხქვეშ სქელი ლეიბი აგიაო. მდელი ყოველი ნაბიჯის გადადგმაზე ადის და ჩადის. ჩვეულებრივ, ძიგვიანებში ძიგვა ძლიერადაა გაბატონებული, თუმცა სხვა მცენარეებიც გვხვდება თითო-ოროლა. ესენია: კეწეწურა, ალპური თივაქასრა, ალპური ტიმოთელა, სურნელოვანი ყვითელთავთავა, ალპური წივანა, ცხვრის წივანა, ჭრელი შვრიელა, მთის ბაია, მხოხავი სამყურა, ჭადარა სამყურა, მარწყვაბალახი, პატარა მაჩიტა, მაჯალვერი, მარმუჭი.

ჩვენს მთაში 1000 ჰექტარი ძიგვიანს უჭირავს. 100 000 ჰექტარ კარგ სამოვარზე კი ზაფხულის განმავლობაში შეიძლება ნახევარი მილიონი ცხვარი გამოიკვებოს. ამიტომ ასეთი ძიგვიანების მოთმენა არ შეიძლება, უნდა გავაუმჯობესოთ. გაუმჯობესებული მდელი კი მრავალ ფარას გამოკვებავს.

გიორგი დიდხანს ესაუბრა მწყემსს სამოვრების გაუმჯობესებაზე. შალვა და ერეკლე მცენარეების სიას ადგენდნენ. ცდილობდნენ, არაფერი გამოეტოვებინათ. ვახტანგი კი სურათების გადაღებით იყო გართული.

ამ დროს ქვევიდან, გუდამაყრის მხრის სამოვრებიდან, კივილი შემოესმათ.

– უეჭველია, კობას გაუჭირდა რაღაც! – თქვა მწყემსმა და მოწყდა ადგილიდან. გადადგა ზეკარის ქიმზე და ძირს ჩაჰკივლა.

– ჰაჰაუ, გიჭირს რამე თუ?!

ქვემიდან ამოჰკიოდა მწყემსი და ხელს ქვევით იშვერდა.

– ერიჰა! ცხვარი დაფრთხობია და ნარიანში გადამბტარა. აი, ყური მიუგდეთ, ბლავილი არ გესმით?

– დამცადეთ ცოტა, ახლავ! – და თავის ცხვრისაკენ შებრუნდა, ძალღებს რაღაც უთხრა, თითქოს დატუქსა და დაარიგაო, ერთი თავში დააყენა, მეორე ბოლოში და დაბრუნდა.

– წამომყეთ, მივეშველოთ!

მწყემსი და ჩვენი მგზავრები დაემზენ შავი არაგვის ხეობისაკენ და მალე გაჩნდნენ კობასთან.

– როგორ გადავიდა, ბიჭო? სად იყავი? – საყვედურით, თან თანაგრძნობით ეკითხებოდა ალექსი.

ცხვარი ნარიანში⁷⁶ გადასულიყო და საბრალოდ ბლავდა. უკანაც ვეღარ გამოდიოდა, რადგან ნარის ეკალი ძალიან მწარედ იკბინებოდა.

– როგორღა გადავიდნენ? – გაიკვირვა ერეკლემ.

– ღმერთმა ნუ იცის მათი თავი და ტანი! აგერ, ფერდაზე სძოვდნენ, უცბად მოწყდნენ და თავპირისმტვრევით შეერივნენ ნარიანს, ნაწილს მიეუსწარ, გაველობე, მაგრამ არა გამოვიდა რა. იქნებ არწივმა რომ ჩაუქროლა, იმაზე დაფრთხნენ, ან თვითმფრინავის ბლუილზე... აკი წელან გადმოიფრინა. რა ვიცი, წინათ ასეთი რამ არ მოსდიოდათ და!..

– არწივი გაეთამაშებოდა ალბათ, – დაასკვნა ალექსიმ.

– იმას ეთამაშებოდა და ახლა მე?

– აბა, მე და ერეკლე გავჭრით აქეთ გზას. კარგია, რომ წერაყინებიც გვაქვს. ალექსი და შალვა კი იქით. ბატონი გიორგი და ჩვენი გუდამაყრელი ნარს აკრეფენ ბილიკიდან და შიგ ნარიანში გადაყრიან. საერთოდ, ფრთხილად, ბიჭებო, ნარი თქვენც გიკბენთ, – ითავა მესვეურობა ფიდომ და დატრიალდა. წერაყინებით ჭრიდნენ ნარს და მართლაც მალე ორი ბილიკი გაკეთდა. ბიჭები წამდაუწუმ წარბს იკრავდნენ, ზოგჯერ „უჰ-უჰ“-საც იმახდნენ, მაგრამ ხალისიანად კი მუშაობდნენ.

ტყვეობაში მოქცეული ცხვრის ნოტო უკლებლივ მათკენ იცქირებოდა. საცოდავად ბლავდა, თითქოს შველას ევედრებო.

– ვინა თქვა, ცხვარს არა ესმის რაო? – თქვა ვახტანგმა.

– როგორ არ ესმის, მაგრამ ბენტერაა, სამაგიეროდ, მადლიანია. ეგ იყო სიღარიბე რომ გააგდო⁷⁷ სახლიდან! – კობა განზე გადაგა, მეორე მხრიდან შემოუარა, 20-20 ნაბიჯზე თავის თართები, მეცხვარული ძალღები, დაიყენა, ვაითუ ცხვარმა აქეთ გამოსწიოსო.

ალექსი ჩაუხტა ერთ ჯგუფს და თავისი გრძელი მეცხვარული ჯოხით ცხვარი გამოაგდო, მია ფიდო კი მეორე ბილიკზე მუშაობდა. ერთი-ორი ცხვარი გავიდაო?! იხუვლა ცხვარმა და ხტუნვა-ხტუნვით გაქუსლა მდელისკენ... ფარა ნელ-ნელა დამშვიდდა.

ახლა შეიძლებოდა უკვე სხვა საუბარიც გაეხათ.

კობამ ბანჯგვლიანი ქუდით შუბლიდან ოფლი მოიწმინდა და ახლავა გაიღიმა მადლიანად.

– რა ვიცი, გუდამაყრელები სულ თავის ქებაში ხართ, ე ცხვარი ნარიანში კი დაამწყვდიეთ და... – არ დააყოვნა გაკენწვლა ალექსიმ.

„გუდამაყრელ ზალიკასა ერთი კარგი ქალი ჰყავსა,

ფშავის არაგვის უთხოვრიანი სოფ. გუდრუხთან

საჩოხეს და საპერანგეს სულ ერთ დამეს დაართავსა“, – წაუმღერა მია ფიდომ.

– აბა, ეგეები არ იყოს! ჩვენ ქალებს თავი ანებეთ!

– კარგს ვამბობ, კობა, ცუდს ხომ არა? თუ გინდა, მამათხოვეთ ე მაგ ზალიკას გოგო!

– რაო, გუდამაყრელი და ხევში გათხოვდეს? „ტიალა დარიალაო, კლდენი ხარ ცარიალაო“, – ჩვენებური ქალი ცოდოა თქვენში!

იქნებ ერთმანეთის ქირდვა კიდევ გაგრძელებულიყო, გიორგის რომ არ მოეგონებინა წასვლა.

გამოეთხოვნენ კობასა და ალექსის და ჩაუყვინნენ ბილიკს.

– ზალიკას ჩაუვული და პირს ვუკითხავ, მოგვცემს თუ არა ქალს მოხევეებს.

– აბა, ჰა! შენ იცი! – თითქოს დასტური დააყოლეს კობამ და ალექსიმ.

მთის მდელოებით მიდიოდნენ. სამხრეთისაკენ მიქცეულ ფერდოს მარმუჭი და ბეგქონდარა მოსძალეობდა. ბევრგან ნიადაგი დაშლილიყო და მთის ქანი გამოიშვლებულიყო. წყალს გადაერეცხა ნიადაგი, მზესა და სიცივეს დაეშალა ფიქალი და სქელ ფენად ედო დაუშლელ ქანს ზევიდან. მცირე წვიმის დროსაც კი დაფხვნილი ფიქალი წყალს არაგვი ჩაჰქონდა.

ბურსაჭირის მწვერვალი მაღლა ცისკენ ისე აზიდულიყო, გეგონებოდათ, კალატოზის ნაშენიაო. მწვერვალზე თოვლი არ იდო, ვერც ფეხს მოიკიდებდა, ფრიად დაქანებული ჩანდა. ქანები სიბრტყეზე ელაგა და ალპინისტისთვის ასეთი ციცაბო ფერდო ალბათ ადვილი ასასვლელი იყო.

სოფელ ბურსაჭირში სულ რამდენიმე კომლია. არ შეჩერებულან. გუდამაყრელებიც ჩვეულნი იყვნენ ასე ბარგაკიდებული ხალხის ხილვას და ყურადღება არ მიუქცევიათ. ჩაირბინეს მაღალი ბეჭობი და მოჩუხჩუხე ბურსაჭირას ბროლა წყალს მიადგნენ. რაღას იზამდნენ, ფეხთ უნდა გაეხადათ. შუადღე გადასული იყო და წყალს ჯერ მაინც დილის სუსხი მოჰქონდა. შემოავლო თუ არა თავისი ტალღები კანჭებზე, აეწვათ და სიცილ-ხარხარით გადმოვიდნენ მარცხენა ნაპირზე.

ერეკლემ და ვახტანგმა გაიხალისეს და ტოპვით გაჰყვინნენ წყალს. გიორგი კი თითქმის წყლის პირამდე ჩამოსულ კლდეს მიადგა და გულდასმით დაუწყო სინჯვა ერთ ლურჯყვავილა ბალახის ბუჩქს. მერე ერთი ტოტი მოწვევითა კიდევ და ლუპით გასინჯა, თავი გადააქნია და შალვას დაუმახა, აქ მოდიო. რაღაც წაილაპარაკეს და ერეკლე და ვახტანგიც მოიხმეს.

– აი, ეს კლდის მაჩიტაა, ჰიპოპოლიას უწოდებენ. ეს ჩვენი მთებისთვის რელიქტიცაა და ენდემიც. წარსული გეოლოგიური ეპოქებიდან შემორჩენილი ერთ-ერთი უძველესი მცენარეა. აი, ასეთი წვრილფოთლება მაჩიტა სულ ერთი-ორია. პირველად ეს მცენარე ბუნებისმეტყველებმა შეკრიბეს, სწორედ ასი წლის წინათ, ნიმუშები ბოტანიკის ინსტიტუტის ჰერბარიუმში ინახება. ახლა ესენიც იმათ მივუმატოთ.

გიორგიმ ფრთხილად მოგლიჯა ნახევარი ბუჩქი და შალვას გაუწოდა, კარგად შეინახე, შეიძლება მეორე ვერც ვნახოთო.

– მაშ, რატომ მთლიანად არ იღებ?

– სწორედ იმიტომ, რომ აქ შეიძლება იშვიათი იყოს. რომ მოვგლიჯო და აღარ დარჩეს? ასეთი ამბები ხდება ხოლმე. წარმოიდგინეთ, ზოგი ბოტანიკოსიც უდიერად ეკიდება ასეთ მცენარეს, ბევრს აგროვებს. ასე არ შეიძლება. ბუნება არ უნდა გავადარებოთ.

– მივხელ-მოვხელოთ.

– მეც აგრე ვფიქრობ. ეს ტყეც სანახავია.

ჰალას მიმდგარი ფიქლოვანი ფერდო საკმაოდ დაქანებული და ძნელად სავალი იყო, მაგრამ მთამაღალის ტყე შველოდა, ხეებს ეჭიდებოდნენ და ზევით ისე მიიწევდნენ.

თვითონ ტყემაც მიიქცია ყურადღება, – დღემდე ნახული მთის ტყისაგან განსხვავდებოდა. არყი კი არ იყო გაბატონებული, არამედ ნარევი იყო, სხვებიც არ ბატონობდნენ, მურყანი, მდგნალი, ცირცელი, ნეკერჩხალი, ქვეტყეში – იელი და მისთანები.

– რა ლამაზი იქნება ზაფხულის ბოლოს! – გადმოიმახა ერეკლემ.

– ვითომდა რათაო?

– იმიტომ, რომ ბევრია ცირცელი და ყველა დახუნძლულია, ამ მწვანეზე წითელი დროშებივით აენტებიან!

ბევრი იფოფხეს, მაგრამ მეორე მაჩიტა ვეღარ ნახეს.

– აბა, ღია ადგილებზე გავიდეო!

აქ კი ვახტანგმა ერთ ძირს მიაკვლია და მანაც მამასავით მხოლოდ ნახევარი ბუჩქი აიღო.

ტყეში სიარულის დროს ბიჭებმა შეამჩნიეს, რომ ხეებს ტანზე აკვროდა მრავალნაირი ქარაგოზი (მღიერი).

გიორგიმ ერთხელ კიდევ უამბო მათ ქარაგოზის ამბავი: არაგვის ხეობაზე უკანასკნელი ხნის გამოკვლევებმა დაადასტურა, რომ დღემდე აღრიცხულია ქარაგოზის 212 სახეობა, 52 სახესხვაობა და ფორმა. აქედან ამ ხეობაში საქართველოსათვის ახალი აღმოჩნდა 27 სახეობა და 18 ფორმა.

ქარაგოზი გავრცელებულია მთაშიც და ბარშიც, ქვეტყეშიც და მდელოებზეც, ღორღანებზე და შიშველ კლდეებზეც, მაგრამ ერთი კი უნდა ითქვას, რომ ის პიონერია მცენარეთა დასახლებისა, პირველად თვითონ სახლდება კლდეებზე და სხვა მცენარეებს ფეხმოსაკიდებელ პირობებს უქმნის.

მათი საცხოვრისი მრავალნაირია; სახლდება ხის ტანზეც. არაგვის ხეობაში მუხაზე ცხოვრობს 41 სახეობა, წიფელზე – 34, არყზე – 34, ჯაგრცხილაზე – 31, კუნელზე – 27, მსხალზე – 24, მურყანზე – 24, იფანზე – 23, რცხილაზე – 19, ნეკერჩხალზე – 15, ტირიფზე – 14, თხილზე – 14. ნიადაგზე აღნიშნულია 39 სახეობა, ქვყარილებზე და საფლავის ძველ ქვებზე – 81.

– კაცო! რას აპირებთ, აღარ მოდიხართ? – ასძახა მია ფიდომ. – მზე გადაიხარა, გადაიხარა კი არა, მალე მყინვარის გველუშაპი ჩაყლაპავს!

– ჩამოვალთ, მალე ჩამოვალთ!

და მართლაც, საკმაოდ დაღლილები ჩამოქუჩდნენ.

– აბა, წავიდეო, – აჩქარებდა ფიდო.

– დაიცა კაცო, სული მოვითქვათ!

– დაიცამ წყალი დაღია, წავიდემ – ღვინოო, არ გაგიგია?

– არა, არ გამიგია... – უპასუხა ვახტანგმა, თან ოფლს იწმენდა სახიდან.

მართლაც, მზე უკვე ქედს იყო გადაფარებული. აიკრეს გუდანაბადი და ბურსაჭირას მარცხენა ნაპირს გამოჰყვინენ.

ერთი საათის ჩქარი სიარულით სოფელ ჩოხში ჩამოვიდნენ. აქ, გზის პირას მოიხსნეს გუდა-ნაბადი და წიფლის დიდ მორზე ჩამოსხდნენ. მიიხედ-მოიხედეს და ხის სახერხი ქარხანაც ნახეს. გაიკვირეს.

– ხე კასპიდან, ბორჯომიდან ამოგვაქვს და იმას ვხერხავთ.

– ალბათ აქაურსაც ცოტას მაინც აყოლებთ?

– ეგეც ხდება!

ამ დროს ეზოდან ერთი გუდამაყრელი გამოვიდა და მიესალმა; გიორგიმ იმას გაუბა ლაპარაკი.

ჩოხის სოფლის პირიდან კარგად ჩანდა შავი არაგვის ხეობა, იქვე, მდინარის მარჯვენა ნაპირის ქედზე სოფელი დუმაცხო იყო შეფენილი, პირდაპირ სადღუცისა და ქვენა მთიდან წამოსული ნაპირის ფერდოზე – სოფელი ანთოხი, ხეობის სიღრმეში კი სოფელი ბოსელია.

და ასე, გაღმა-გამოღმა, შავი არაგვის ფერდოთა ძირების ქვემო კალთებზე სილამაზეში ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ სხვა სოფლებიც: თვითონ ჩოხი (აქედანაა გვარი – ჩოხელი), ზანდუკი (გვარი – ზანდუკელი), დიდებანი, ლოთიაურნი, ლუთხუბი, თორელაანი, გამსი, ჩიმმო, მაქართა, დიხჩო, ნისლაურთა, სოფლსაბჭო კი კიტოხშია. ზანდუკსა და ჭიმმოსთან მარცხენა ნაპირიდან გუდამაყრის არაგვს უერთდება ბაკურხევის წყალი, რომელიც სათავეს საყორისასა და სავორის ქედებიდან იღებს. მის ხეობაზეცაა რამდენიმე სოფელი – მდინარის სათავეებში საკერპე და გორულა, მათ ჩამოღმა: ჩაჩოხი, ბუკურთკარი, საჩალისი (გვარი საჩალელი). ამ ხეობას ფშავის არაგვისაგან გამოაცალკეებს გუდამაყრის ქედი, რომელიც მთავრდება ანანურის მიდამოებში. მის წყალგაღმა მწვერვალები სათიბებსა და სამოვრებს უჭირავს. ბევრი სოფელი მიტოვებულია, ან უფრო მეორე სოფლის უბნად გადაქცეულა.

ჩოხელმა მოსაუბრემ უთხრა, მანქანა აქამდე ვერ ამოვაო. წყლებმა გზები დახრამა, ზოგი ქვა და ღორღით დაიფარა და ერთგან პატარა მეწყერიც ჩამოწვაო. ჯერ ვერ გაგვიკეთებია, ან ვინ გააკეთებს, ვაჟკაცები ცხვარში არიან, შინ კი დიაცები და მოხუცებიღა ვართ, მაგრამ, ფიქრი არაა, მაგასაც მალე მოვერევიო.

მართლაცდა, გუდამაყრელები კარგი მეცხვარეები არიან. მთელი მათი საცხოვრებელი საქონელია. სოფლების ირგვლივ მინდვრები თითქმის მთლიანად თავმინებებულია.

იქაურ გლეხს კარ-მიდამოს ნაკვეთზე თუ უთესია ცოტაოდენი კარტოფილი, სიმინდ-ლობიო, თამბაქო (წეკო) და ბოსტნეული. ძველი მინდორი კი ისედაც გამოფიტულია, სულერთია, მაინც აღარ იძლევა მოსავალს.

გუდამაყრის ხეობაში ორი კოლმეურნეობაა: გუდამაყრის (სოფ. ჩოხია მისი ცენტრი) და მაქართისა. ორივე კოლმეურნეობას რამდენიმე ათეული ათასი ცხვარი ჰყავს.

– ახლა წასვლა გვიანაა, თქვენი მანქანა მაქართაში იქნება, იქ ვერ უწევთ, ჩემთან მობრძანდით და ღამე გაათიეთ, – მიიპატიჟა ახალმა ნაცნობმა.

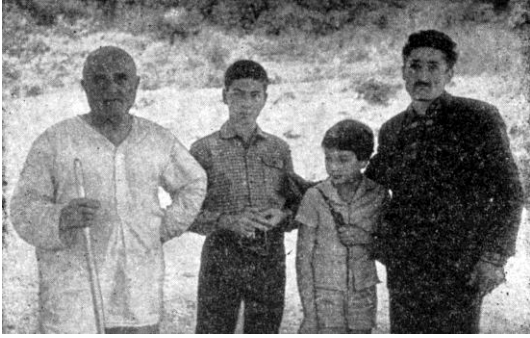
გიორგის უკვე შეეთვალა იერებინა სკოლა და თვალი იქით ეჭირა.

– არ შეგაწუხებთ, სკოლაში გავათენებთ. ლოგინი თანა გვაქვს!..

– რა შეწუხებაა, შენი ჭირიმე, უნდა წამობრძანდეთ.

გიორგიმ მაინც თავისი გაიტანა: სკოლის აივანზე დაბინავდნენ, ასე აჯობებსო.

მათი მოსაუბრე ბრიგადირი გამოდგა, მთიდან ჩამოსულიყო და თავმჯდომარის ნახვა უნდოდა, მაგრამ ის გაღმა მთაში გასულიყო. თავმჯდომარე ზოოტექნიკოსი ყოფილა, მისი ერთი შვილი რუსთაველის თეატრის მსახიობია, სხვანიც კარგ საქმეებზე ჩალიჩობენო.

მარცხნივ ვაჟა-ფშაველას მისწული (ბაჩანას შვილი) პავლე, მარჯვნივ ვაჟას შვილიშვილი

დილა ჯერ კიდევ არ იყო გათენებული, რომ აივანზე ორი ბალდი ამოვიდა და მაგიდაზე დააწყო ორი ხონჩით ცხელ-ცხელი გუდამაყრული ხაჭაპურები, მოხარული კვერცხები, ერთი ქოთანის რძე და ახალი ხახვი. დიდი მადლობა შეუთვალეს. ქალაქში რომ ჩამოხვალ, მნახეო, – დააბარა ბალდებს გიორგიმ და ქალაღზე დაწერილი მისამართიც გაატანა.

ჩამოჰყვნენ ბილიკს და შავი არაგვის რიყეზე ჩამოვიდნენ. როგორც ჩანს, შირიმის მთის მიდამოში თუ ბურსაჭირისაკენ წვიმა მოსულიყო: ბიჭები შავმა ტალღებმა გააოცა. თუმცა წყალი რომ მუჭაში ჩაიგუბეს, წმინდასავით იყო, შიგ ქვიშის ნაწილაკები ცურავდა.

– არც კი მეგონა, თუ შავი წყალი იქნებოდა.

– ყვირილა ხომაა შავი!

– ყვირილა აბა ჯალაბეთის ზევით ნახე, ერწომდე ლურჯია, ლილასავით, ჭიათურაში მარგანეცის ნარეცხით შავდება.

– აქ კი, ხომ ხედავ, ფიქლის ფხვნილით არის შეღებილი.

გუდამაყრის ხეობა მჭიდროდა დასახლებული, ცხვარი წინათაც დიდი რაოდენობით ჰყავდათ. ზამთარში 7-8 თვით სახლ-კარს და ცოლ-შვილს მოწყვეტილი მწყემსი ზაფხულში, როცა მთის სამოვარზე ამოდიოდა, ცდილობდა ფარა თავისი სოფლის ახლოს ჰყოლოდა. ამიტომ ამ ხეობის ახლომახლო სამოვრებზე, ცერის, სადუციის, ქვენამთის ქედებზე, ჭიუხებზე, გუდამაყრის ქედზე დიდი რაოდენობით იყრიდა თავს ცხვარი. აქ ძოვდა 3-5-ჯერ მეტი, ვიდრე წესით უნდა ყოფილიყო. მდელოებზე რომ მოისპობოდა ბალახი, ცხვარი ტყეში ჩამოდიოდა და ნეკერს ანადგურებდა, ნორჩნარს საშუალებას არ აძლევდა, რომ წამოზრდილიყო. ახლა ამას დაემატა შუაგეცხლი და თუნუქის ღუმელი, რომელიც უამრავ შემას ნთქავს. გახსოვთ სოფელი გორგა ქსნის ხეობაზე? აქაც ისევეა. ამის გამო ეროზიულმა მოვლენებმა აქაც იჩინეს თავი და, როგორც ეტყობა, ყოველწლიურად უფრო და უფრო ფართოვდება. პატარა ნაკადულებსაც კი დიდი რაოდენობით მოაქვთ კლდის ნაფხვენი. კლდეს კი ფშვნის სიციხე და სიცივე, თოვლი და ქარი. პეშვით რომ წყალი ამოიღო, ფიქლის ნაწილები სწრაფად დაილექება და წყალი დაწმინდავდება.

დიდხანს ისაუბრეს. ლაპარაკში ფილოც ჩაერია „თუ მეფეს სძინავს, ხალხი მშვიდად ვერ დაიძინებსო“.

– ეგ როგორ?

– როგორ და ხეირიანი ყურისმგდებელი ვერ გამოჩნდა. მგელს ცხვარი ჩააბარო, შეიძლება? ჰოდა, ზოგი ტყისმცველი სწორედ ეგრეა.

– კაცო, აგერ ფიჭვიც გაუშენებიათ. რას ერჩი?

– ერთი გუთნიგაშლა ფიჭვი რას უშველის! ვერა ხედავთ, როგორ ჩამოატიტვლეს მთები? მე რომ თქვენ ლაპარაკს ყურს ვუგდებდი, თუ ამ ხეობას მაგრად არ მივეშველეთ, ე გუდამაყრელები აქედან უნდა აიყარონ და აი მაშინ გამოჩნდება, რომ აღარც გუდა აქვთ და აღარც მაყრად ვარგანან!

კარგა გზა გამოველოთ და წყლის პირას ხის ჩრდილში შეისვენეს. საუბარი დიდხანს გაგრძელდა. ფილო არ ეთანხმებოდა. ამ მეტყველებს ერთს არ დავაყენებდი, ახლებს ავირჩევდი, ჯვარსა და ხატზე დავაფიცებდი, რომ პირნათლად იყვნენო. გიორგის გაეღიმა, ბალდებმა კი ხმამაღლა გაიცინეს.

– რას იცინით, რომ იცინით? – ცოტა არ იყოს, შეუტია ბიჭებს.

– რასა და იმასა, რომ მაგათ ჯვარი და ხატი არა სწამთ.

– არა სწამთ და ეგე, – გაიშვირა ხელი ნისლაურას თავზე ჩამოტიტვლებულ და ჩამორეცხილ ფერდზე, – ახლანდელი ჯვარ-ხატი ხომ არის, რაც სწამთ, იმაზე დავაფიცებდი. მაგრამ ლაპარაკი ლაპარაკსაო, ცხენი გაჰყვა ამხანაგსაო, დროა წასვლისა, – თქვა და წამოდგა.

გასწიეს ჩქარი ნაბიჯით და ჭიმშოს გამოსცდნენ თუ არა, მანქანა გამოჩნდა.

– ასეთი ჯოჯოხეთის გზა კი არ მინახავს! – მისალმების მაგივრად ვიღაცას საყვედურობდა გოგია...

– რაც არის, არის, ერთმანეთი ხომ ვიპოვეთ, – თქვეს და მხიარულად გასწიეს ფასანაურისკენ.

სანამ ჰოშფითალამდე მივიდოდნენ, მშვენიერ წყაროზე გაიგრილეს სახე.

გუდამაყრისა და მთიულეთის არაგვის ორწყლამდე თვით ჰოშფითალიც გაიარეს.

ამ ადგილას ძველად რუსთა ჯარის ჰოსპიტალიც იყო და ის შერჩა სახელად, ისე, როგორც ალგეთზე წიფლნარი, ხომ გახსოვთ.

იმ დღეს მაინც ავიდნენ მღეთაში და ღამე იქ გაათიეს.

ერის საგოდებელი

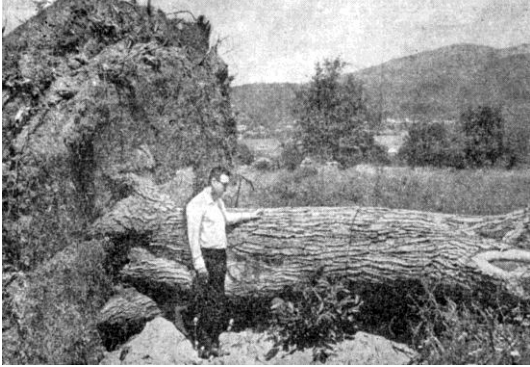
დრო იყო, პირი ქვევით ექნათ. მთა კარგია, მაგრამ ბარიც მოენატრათ.

ანანურში არქიტექტურულ ანსამბლს ხელმეორედ რომ ათვალთვალდნენ, ერეკლემ გაიხედა სამხრეთისაკენ და იკითხა:

– ქაისხევი იქითაა?

– რად გინდა?

– ქაისხევი შიო არაგვისპირელის სოფელია, ვნახოთ!

ბულაჩაურში მოგლეჯილი კაკალი

ჯერ ძველ გზას აჰყვენენ⁷⁸, მალე ის გაფუჭდა, მეწყერებს მთლიანად დაენგრია.

გავიდნენ პატარა, ლოდებით სავსე ხევში, გრეიდერი გაეტარებინათ და ხევში რაღაც გზის მაგვარი ჩანდა, მაგრამ მაინც ჭირდა სიარული. გიორგიმ იცოდა, რომ ზევით გზა არ იყო, ერთი რომ წამოეწვიმა, ისე მოემწყვედოდნენ ამ ხეობაში, როგორც ჩიტი გალიაში. მალიმალ შეხედავდნენ ხოლმე ცას, მოღრუბლული იყო და წვიმის მოსვლა აფიქრებდათ. გოგია კი ბურტყუნით გამოხატავდა თავის უკმაყოფილებას: „სად გაგონილა ასეთ გზებზე მანქანით სიარულიო“.

ბოლოს მიაღწიეს პატარა სოფელს, კარში არავინ ჩანდა. აიარეს სოფლის პირი და მიადგნენ ტყის დაკიდულ გზას, რომელიც რცხილნარში იკარგებოდა.

ბოლოს ნახეს ქალაქურად ჩაცმული ბალები. ზევით ვერ წახვალთ, გზა არ არისო, უთხრეს და, გოგიასაც ეს უნდოდა, სწრაფად გამობრუნდა.

– საქმე ის კი არ არის, სად დაიბადები, საქმე ისაა, როგორი დაიბადები!

ამითი დაამთავრა თავისი ფიქრი ერეკლემ, როდესაც შარაზე გამოვიდნენ და ჟინვალისაკენ გასწიეს.

ჟინვალში ხიდს გაღმა გავიდნენ და ორი არაგვის შესართავთან, ფშავის არაგვის მარცხენა ნაპირას, იფნის ჩრდილში დაისვენეს.

დადლილები იყვნენ და ყველა თავისმა ფიქრმა გაიტაცა.

– რა დაუშრეტელი სიცოცხლეა! მოდის და მოდის, არსად ფერხდება, სად არის ამოდენა დაუსრულებელი წყალი, – დაარღვია მყუდროება ერეკლემ.

– რაზე ამბობ?

– რაზე? არაგვზე, თერგზე, ქსანზე, ყველა მდინარეზე, ასე დაუსრულებელი დინება?! ეს ხომ სიცოცხლეა!

– მართალი ხარ, ერეკლე, მართალი.

– მტკვარი ხომ უფრო წყალმრავალია, ლიახვსაც შეიცავს, ქსანსაც, არაგვსაც და სხვა ბევრსაც, მაგრამ ჩემში ასეთ ფიქრებს არ იწვევს; აი, არაგვს ან თერგს რომ ვუმზერ, მათი ტალღების თამაშს, განუწყვეტელი წინსვლას, სწრაფვას, მაშინ სულ სხვაა. მოდის და მოღელავს, მოჩქეფს, ერთი წუთითაც არ ჩერდება. უმზერ საათი, ორი, სამი და არ აკლდება. ამაზე შინაარსიანი, ამაზე მოძრავი და ლამაზი არაფერი მეგულება. ამოცანად მეჩვენება ეს დაუსრულებელი ტრიალი ნივთიერებებისა. პოეტი რომ ვიყო, ლექსს კი არა, დიდ პოემას ვუძღვნიდი ბუნების პირმშოს ამ ბოლოქარ ლტოლვას, დაუოკებელ სწრაფვას... მდინარე ასეთი სწორედ მთაშია: კლდეებში, ლოდებზე, მოზიბინე მდელითა შორის.

– მოდით აქ, მოდით, – კიოდა ვახტანგი, რომელიც ცოტა მოშორებით მიწას ჩასცქეროდა.

გიორგის გაეღიმა.

ყველა ვახტანგთან მივიდა. მიწაში მოზრდილი ხვრელი ჩანდა. ჩაიჩოქეს და ჩახედეს. თვალი რომ შეაჩვიეს, ბინდ-ბუნდში დაინახეს, რომ საკმაოდ განიერი აკლდამა უნდა ყოფილიყო, თეთრი ძვლებით სავსე, რამდენიმე თავის ქალაც იმზირებოდა ჩაბნელებული თვალებით.

– ჩავიდეთ, ვნახოთ! – აღარავის აცალა ერეკლემ და ხვრელში ჩაყო ფეხები, პასუხს არ დაუცადა და ჩამვრა. ჯიბის ნათურით ანათებდა და ასე შემოიარა ორად მოხრილმა ყოველი კუთხე, აკლდამა დიდი ფიქლებით იყო გადახურული. აგერ კიდევ, – მიუთითა ახალ აკლდამაზე შალვამ.

– ასეთები აქ, ჩვენს საგოდებელზე, ბევრია, – თქვა ამის გამგონე ჟინვალელმა ბაღმა, რომელიც მგზავრების სანახავად მოსულიყო.

– სადა, სად?

– საგოდებელზე. ამ ადგილს საგოდებელი ჰქვია!

ჩვენმა მგზავრებმა ერთმანეთს გადახედეს.

– ბებია ამბობს ხოლმე, რომ აღდგომის მეორე დღეს აქ გამოდიოდნენ და ტირილით მოსთქვამდნენ.

– ვისა ტიროდნენო?

– რა ვი, ტიროდნენ კიან და!

ომში დაღუპულებს, შინმოუსვლელებს...

– იქნებ სამას არაგველთა ძვლებიც აქ არის მოტანილი, – გამოთქვა ვარაუდი ვახტანგმა და ლადო ასათიანის ლექსის ტაეპიც მიაყოლა:

– „ჰეი, თქვენ, არაგველებო, გაუმაძღარნო ომითა,

თქვენ საფლავებთან მოსვლა და მუხლის მოდრეკა მომინდა“. –

მას ძალიან უყვარდა ამ გულითადი პოეტის სიბრძნითა და ვაჟკაცური სულით სავსე ლექსები.

– შენი ამბავი რომ ვიცი, ფეხსაც მოიდრეკ!

– განა ყველაფერზე შეიძლება ხუმრობა! – შეუტია შალვამ ერეკლეს.

ერეკლე მიხვდა, რომ კარგად არ გამოუვიდა და არაგვს გახედა, გაიტვრინა.

– უცნობი ჯარისკაცის საფლავს ის მნიშვნელობა აქვს, რომ შინმოუსვლელის ახლობელს ამ საფლავთან შეუძლია მოიხოს გული, მოიგონოს სამშობლოსათვის თავდადებული.

გიორგი შეწუხდა: მართებულად, მაგრამ როგორც შეატყო, მკაცრად ისჯებოდა ერეკლე და წამოეშველა.

– მოდით აქ, ჩრდილში. აი, ერთი წერილი წავიკითხოთ, „დროშაშია“ გამოქვეყნებული, სწორედ ამ ადგილს შეეხება. ყველანი იფნის ჩრდილში ჩამოსხდნენ.

– აი ეს წერილიც:

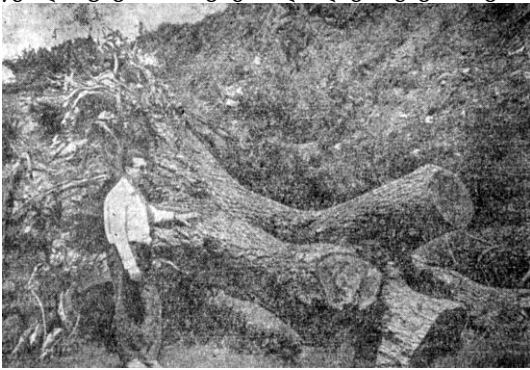
„ჩვენს სამშობლოს თეთრი ნახშირის ქვეყანას უწოდებენ. ჩვენ მდიდრები ვართ მთის მარად მჩქეფარე მდინარეებითა და ნაკადულებით, რომელთა დაუშრეტელი ენერგია შეიძლება ელექტროენერგიად გარდავექმნათ. ამ მხრივ ბევრი ქვეყანა ვერ შეგვედრება. აკი სოციალიზმის გარიჟრაჟზევე წყლის ეს დღემდე დაუოკებელი ენერგია ხალხის სამსახურში ჩავაყენეთ. ჯერ კიდევ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების პირველ წლებშივე საფუძველი ჩაეყარა სოციალისტური ქვეყნის ერთ-ერთი პირველი და იმ დროისათვის დიდი ჰიდროელექტროსადგურის მშენებლობას მტკვარზე, სოფელ ზემო ავჭალასთან. ზაჰესი საქართველოს ელექტროფიკაციის პირმშო იყო, რომელსაც შემდგომ წლებში მხარში ამოუდგნენ რიონჰესი, ჩითახევეჰესი, შაორჰესი, ლაჯანურჰესი და მრავალი სხვა. ამჟამად კი ენგურზე შენდება ერთ-ერთი უნიკალური ჰიდროელექტროსადგური უმაღლესი კაშხალით – ენგურჰესი. რასაკვირველია, ამაზე არ შევჩერდებით და მომავალში კიდევ ავაშენებთ ელექტროენერგის მრავალ სხვა წყაროს. გაიმართება მრავალი წყალსაცავი და რაკი ეს არც ისე შორეული მომავლის ამბავია, მინდა, რომ ყოველი ახალი წყალსაცავი აშენდეს უზადოდ, უნაკლოდ.

ასეთი სურვილი იმიტომ დამებადა, რომ აშენებულთა შორის რაღაც ნაკლი შევნიშნე, რაღაცამ დამაფიქრა. რამ დამაფიქრა? რამ და ჩვენი წყალსაცავების შემდგომმა განვითარებამ. ავიღოთ თუნდაც ზაჰესის წყალსაცავი მცხეთასთან, არაგვის და მტკვრის შესართავთან. პირველად დამპროექტებლები ფიქრობდნენ, რომ კაშხალთან „ზღვა“ შეიქმნებოდა, პატარა გემებიც კი ჩამოიტანეს, მშრომელები ისეირნებნო; წყლის სპორტული სადგურიც გაკეთდა, მაგრამ წყალსაცავის დიდი ნაწილი მოისილა, დაჭაობდა და ჭაობი ზოგან ტყედ გადაიქცა. თვით კაშხალთან გაჩნდა ტირიფნარი. კარსნის პატარა ხევის კი იმდენი ქვა და ღორღი, ხრეში და სილა ჩამოაქვს ამ ტყეში, რომ ისინი პატარა გორაკებად არის აკოკოლავებული. საჭირო ხდება ქვა-ღორღის გამოტანა. ჩემთვის ცხადია, პირველმა დამპროექტებლებმა ერთი ვერ გაითვალისწინეს, ან ნაკლებად გაუწიეს ანგარიში „გიჟი“, „არაგვიანი“ არაგვის ბუნებას, იმას, რომ მთის მდინარის ხასიათს ის მცხეთამდე არ კარგავს, რომ მოდის და თან მოაქვს ქვა, ქვიშა, შლამი; რომ არაგვის ხეობაში მკაფიოდ არის გამოსახული ეროზიული მოვლენები, რომელიც ჯერჯერობით წლითიწლობით ძლიერდება. არც მტკვარს აუღია ხელი საქართველოს ფარგლებში მთის მდინარეობაზე; იზრდება ზაჰესის ჭაობი, ამიტომ გახდა მცხეთის ნაპირიც ლაქაშიანი და ლერწმიანი.

მოსილა და გაჩნდა ჭაობი, ან, ყოველ შემთხვევაში, ჭაობის მცენარეულობით იფარება სამგორის არხის სათავის ტბორი. სოფელ პალდოსთან, მასშივე ჩნდება კუნძულები. მოსილა ლაჯანურჰესის, ცხენისწყლის და სხვა კაშხალები. ჩემი შემდგომი მოსაზრების საილუსტრაციოდ და დასამოწმებლად ესეც კმარა.

ამჟამად არის სოფელ ჟინვალთან არაგვის დაგუბების პროექტი. წყალსატევი დიდი მოცულობის იქნება. დაგუბებული წყალი დაფარავს სოფელ ანანურს, მისწვდება ისტორიული ძეგლის, ანანურის ტაძრის და ციხის ძირს. არაგვს, რომელიც წარმოიქმნება ოთხი ძირითადი ნაკადისაგან (თეთრი არაგვი, შავი არაგვი, ხევსურეთის არაგვი და ფშავის არაგვი), გზა გადაეღობება იმ ვიწროებში, საიდანაც კალაპოტი შედარებით უფრო ვაკე ადგილზე იშლება. არაგვის მთელი ჩამონატანი (რიყის ქვა და სხვა) უნდა დაგროვდეს ჟინვალ-ანანურის წყალსაცავში.

ზემოთ დასახელებული მდინარეები ტიპური მთის მდინარეებია – შმაგი და მოუსვენარი. მათი წყალმკრეფი აუზი ბევრგან ნირშეცვლილია. წარსულში ახოების კეთებით და ტყის უყაირათო გამოყენებით ბევრი ციცაბო ფერდობი მოტიტვლდა და ეროზიის ძლიერ კერად გადაიქცა. ასეთი კერები ამ მდინარეთა ხეობებში მრავალია. ამიტომ არის, რომ არაგვს დიდი რაოდენობით ჩამოაქვს რიყის ქვა და ხრეში, ლამი და ქვიშა. ფშავის არაგვი წყალდიდობისას ჭალაში ხეებს გლეჯს და ქვემოთკენ მიატივტივებს. როგორც იცით, ჩვენს მთებში ერთი ჰექტარი უტყეო მიწის ფართობიდან წვიმის წყალს 15–60 ტონა მიწა და ლამი ჩამოაქვს, ეროზიის კერებზე ხომ ეს ციფრი გაორმაგებული და გასამმაგებულია. ბევრი ხევისათვის დამახასიათებელია ღვარცოფები. ასეთი ხეები სწორედ ანანურის ზევითაა დიდი რაოდენობით, განსაკუთრებით მლეთამდე. ეს ღვარცოფები წვიმის შემდეგ თბილის – ორჯონიკიძის მთავარ გზას სხვადასხვა დროით კეტავს. მთელი ეს მასა, ამ მდინარეთა ჩამონატანი, თავს მოიყრის ჟინვანის კაშხალთან და, რა გასაკვირი იქნება, თუ 5–10 წლის შემდეგ წყალსაცავი ამოივსება და დაკარგავს თავის ფუნქციას.

მოგლეჯილი კაკლის ძირი ხეებში

ამიტომ, საჭიროა თუ არა ასეთი წყალსაცავის აგება? თუ აუცილებლად უნდა აიგოს, მაშინ, გარდა წმინდა საინჟინრო პროექტისა, უნდა გაკეთდეს აგრომელიორაციული პროექტი, რომელიც გაითვალისწინებს ეროზიასთან ბრძოლას არაგვის აუზის მთელ სადევარზე (ტყეების გაშენება, ნატყევარის აღდგენა, ოროკობის ანუ ტერასების გაკეთება, მდინარის დინების შენელება, ტყეების ნაკრძალად გამოცხადება); ეს სამუშაოები უნდა შესრულდეს და დამთავრდეს ძირითადი სამშენებლო პროექტის შესრულებისთანავე, ამის გარეშე შეუძლებელი იქნება კაშხალის დახურვა.

ამჟამად ევროპაში დიდ წყალსაცავებზე ხელი აიღეს. მაგალითად, საფრანგეთში მდინარე რონაზე ათამდე ჰესი აიგო და არსად დიდი საგუბარი არ გაკეთებულა. ამჯობინებენ ისეთი ჰესების გაკეთებას, რომლებისთვისაც დიდი კაშხალები არ ესაჭიროებათ. იქნებ უკეთესი იყოს, ჟინვალთანაც წყლის წამოყვანა იმავე წესით განხორციელდეს, რა წესითაც ბულაჩაურ-ნატახტარიდან მოგვეყავს?

მაგრამ ეს ამ წერილის საგანი არ არის.

მე ამჟამად ვაყენებ საკითხს ტყეების უაღრესად ფაქიზად მოვლის შესახებ არა მარტო არაგვის ხეობაში, არამედ ყველა იმ ხეობაში, სადაც დიდი კაშხალი აშენდა. პირველ რიგში, ესენია ენგურის, რიონის, არაგვის ხეობები. ცნობილია, რომ რიონი და ენგური ის მდინარეებია, რომლებსაც დიდი რაოდენობით გამოაქვთ ხრეში და ღორღი. ეს ღორღი გროვდება შავი ზღვის სანაპიროზე. თუმცა, სხვა უბედურებაც რომ არ დატრიალდეს, მთელ ხეობებში ინტენსიურად უნდა წარმართოთ გატყეების სამუშაოები. უკვე ყველასათვის ცნობილია, რომ ტყე წვიმის წყალს აკავებს, ქვევით, ხევისაკენ არ უშვებს, იწოვს მას და შემდეგ ის წყაროებად გადმოდის. ტყეში დადებული თოვლი 15–20 დღით გვიან დნება, ვიდრე ღია ადგილზე. ნელა დნება, ლანქრად არასოდეს იქცევა და ნადნობი წყალიც ნიადაგში ჩადის. ამგვარად, ტყე იცავს ეროზიისაგან არა მარტო იმ ადგილს, სადაც თვითონ ხარობს, არამედ მისგან დაშორებულ ადგილებსაც. სამწუხაროდ, არაგვის ხეობაში ტყე ბევრგან განადგურებულია და დიდ ყურადღებას მოითხოვს, ბევრგან გაჩენილია ეროზიის დიდი კერები.

ამ ტყეთა აღდგენის ხარჯები გათვალისწინებული უნდა იყოს კაშხლებისა და ჰესების მშენებლობის ხარჯებში და გატყეების სამუშაოები, როგორც აღვნიშნე, სხვა მშენებლობათა პარალელურად უნდა მიმდინარეობდეს ამ საქმეში ჩახედული ორგანოების ზედამხედველობით.

ამ ხეობებში ახლაც მიმდინარეობს სატყეო მელიორაციული სამუშაოები, მაგრამ ეს სამუშაოები იმ ტემპით როდი ხორციელდება, როგორცაა მოითხოვს თუნდაც ჩვენი ჰესების მშენებლობა. ჰესები კი 2-3 წელში უნდა ჩადგნენ მწყობრში და ამ დროისთვის ეს სამუშაოებიც დამთავრებული უნდა იყოს“.

– რაც გიწერია, ჩვენ ხომ გზადაგზა ვნახეთ! – თქვა ვახტანგმა.

– ცოტა რბილადაა დაწერილი! – შენიშნა შალვამ.

– რბილად კი არა, მოკრძალებითაც, – დაუმატა ერეკლემ.

– ასე არ გამოდგება. ამ საგოდებელს წყალი დაფარავს, მოშლამავს, მაგრამ უფრო დიდი საგოდებელი გაუჩნდება ხალხს და ცრემლიც ვერ უშველის, ისევე, როგორც ჟინვანელი დედაკაცების ცრემლმა ვერ უშველა ვერც სამას არაგველს და ვერც მათ საქმეს.

ეს ისევე შალვა იყო.

– რასაკვირველია, ამ ორ-სამ კვირაში ვნახეთ, რომ საშიშროება უფრო დიდია.

მოინახულეს ჩარგალი. ჩვენი პოეზიის დიდი ქურუმის, ვაჟას სოფელი, მისი სახლი. ნახეს და გაოცდნენ, გაოცდნენ ვაჟას გმირობით, სპარტანული სულით, ნებისყოფით.

ამ პაწაწინა ოთახში ცხოვრობდა ბუმბერაზი პოეტი თავისი ცოლით და წვრილშვილით. ოთახში იმხელა ადგილი არ იყო, რომ ისეთი ტახტი დაედგა, რომელზეც ფეხს გაშლიდა; პატარა, მოკლე სკამ-ლოგინზე ეძინა დევივით ვაჟკაცს, ეძინა ისე, რომ ფეხს ვერ შლიდა!

მუხლზე ედო ქაღალდი და ცეცხლის შუქზე წერდა „აღუდა ქეთელაურს“, „სტუმარ-მასპინძელს“, „გველის მჭამელს“...

დაღონებულები წამოვიდნენ ქვევით, არაგვისაკენ. ფშავლის ბიჭები კალმახობდნენ ჩარგულაში. ჩვენი მგზავრები ისე შეაფიქრიანა ნახულმა, რომ კალმახობისათვის ყურადღება არ მიუქცევიათ, ვაჟას ტრაგედიას და დიდსულოვნებას დაეპყრო ისინი. გიორგიც ხმას არ სცემდა, ფიქრობდა, ყოველივე თვითონ განიცადონო.

ლამდებოდა. გადაწყვიტეს „ვაჟას წყაროსთან“, არაგვის ჭალაში, გაეთიათ. კარგი ღამე დგებოდა, უღრუბლო და გადაწყვიტეს კარვები არ დაედგათ, კარვები საფენად გაშალეს და ზედ საძილე ტომრები დააგეს.

თვალგახელილები დიდხანს შესცქეროდნენ ცას.

არაგვის ხმაური დედის ნანასავით ჩაესმოდათ. მიქუხდა და მიბუტბუტებდა „არაგვი არაგვიანი“ ტანაყრილ ჭალებში.

– ენანება არა, ირაკლი?

– ვის ენანება, ვინ?

– ვისა და არაგვს, ენანება აქოჩრილი ტყეები, ფშავ-ხევსურეთი.

– ჰო, ალბათ ენანება!

მაგრამ სახლი, ვაჟას სახლი, მაინც ფიქრიდან არ სცილდებოდათ.

ფიქრობდნენ და წუხდნენ. ასეთი პატარა რომ არ ყოფილიყო ეს სახლი, ალბათ ვაჟა მეტ ხანს იცოცხლებდა და ვინ იცის, რამდენი შედეგრი დაამშვენებდა კიდევ ჩვენს ქვეყანას.

– უყვარდა კი ხალხს ვაჟა!

– მერე სადაა ეს სიყვარული? ერთი ეგ იყო, ქუთაისში მიიწვიეს, სადამო გაუმართეს, სიყვარულით მიიღეს.

მერე? მერე კი ფეხშიშველი მისდევდა უღელ ხარს, ჩიჩქნიდა ახოს რამდენიმე კასრი ქერისათვის.

– დაიძინეთ, დაიძინეთ, ბიჭებო.

მაგრამ ძილი არ ეკიდებოდათ და შესცქეროდნენ ვარსკვლავებით აყვავებულ ზეცას.

– დაღამდა... წვრილნი ვარსკვლავნი

აყვავდნენ, დასხდნენ ცაზედა,

მთვარე კი ჯერ არსადა სჩანს,

არ დაგვნათოს თავზედა.

– ჯერ თუ არ გაუღვიძნია,

ისევე თუ სძინავს მკლავზედა,

ჯერ გამარჯვება არ უთქვამს,

შემომჯდარს გორის ფხაზედა.

გამოეხმაურა ვახტანგს ერეკლე, არც შალვა ჩამორჩა.

– ალბათ ამ წყაროზე უთევია ღამე და მაშინ უნახავს ასეთი ცა, არა?

– განა, ჩარგალში ნაკლები იქნება?

– კარგი, იყუჩეთ, ძილის დროა...

ძილით გიორგიმ ბიჭები გაახარა:

– მოდით, ბიჭებო, ხევსურეთის არაგვს აყვეთ, ბევრს არა, მაგრამ გუდანსა და ხახმატს მაინც ვნახავთ და დათვის ზეკარიდან შატილსაც გადავხედოთ.

გზა კარგი სავალი იყო, ბარისახოდან თითქოს გაუმჯობესდა კიდევ.

მანქანას ჩარდახი გადახადეს და ტკბებოდნენ ხევსურეთის მთებით, ჭიუხებით; ხევსურეთის არაგვის მარცხენა მხარის ფერდობები უფრო ტყიანი იყო, ისინი ჩრდილოეთს უცქერდნენ, მარჯვენა კი მდელოებს ეჭირა. ადგილ-ადგილ მცირე ტყე იყო – არყნარი.

ხახმატს რომ რამდენიმე კილომეტრით გასცდნენ, ოთხივემ ერთად წამოიძახა:

– ერთი უყურე მაგათ!

მანქანა დააყენეს, მხარმარცხნივ მთის არყნარი იყო, 3-4 ჰექტარი პირწმინდად გაეჩეხათ.

ამ სიმაღლეზე, ისიც 2000 მეტრზე ტყის გაჩეხა, და ასე პირწმინდად, ბოროტებაზე მეტია. უკვე ჩანდა ახლადგაჩენილი ხრამები, რომლებიც მალე ხევებად გადაიქცევა.

ცოტა არ იყოს, დაღონებულები აუყვნენ გზას და დათვის ზეკარზე გაჩერდნენ. დატკბნენ შატლის ხეობით. კინადამ სულმა წასძლიათ, რომ ქვემოთ დაშვებულიყვნენ, მაგრამ მაინც შემობრუნდნენ. მზე უკვე საშუადღეოზე იყო წამოსული, როდესაც ჟინვალში გამოვიდნენ და თავქვე დაეშვნენ. მათი ყურადღება მიიპყრო კუნელმა, რომელსაც ფოთლები შეხმობოდა.

– ეს კუნელის ჟანგაა, ასე მრავლად ჯერ არსად შემხვედრია! – ხმამაღლა ფიქობდა გიორგი. – ნიმუშები მაინც ჩავუტანოთ მცენარეთა დაცვის ინსტიტუტს! აიღეს ნიმუშები, სოფელ არაგვისპირს გამოსცდნენ და აქ ერეკლემ გზის პირას მდგომი თელა მოისაკლისა. ისიც სოკოს გაეხმო და, რაკი სიტყვამ მოიტანა, ერეკლემ დაასკვნა:

– მაშ, მარტო ეროზია არ ყოფილა ტყის მტერი!

– ვინ გითხრა, მარტო ეროზიააო, სხვა მტრებთან ერთად მცენარეულობის მტერია სოკოვანი დაავადებები, მავნე მწერიც.

მართლაც, არაგვის ხეობაზე დღემდე აღრიცხულია 600-ზე მეტი სხვადასხვა სოკო. აქედან 500-ზე მეტი პარაზიტია და მცენარეს დიდ ზარალს აყენებს. აი, მაგალითად, მანჭკვალა უზარმაზარ ხეებს ახმობს, დასახლდება მათ ფესვებზე და სწუწნის, ბოლოს და ბოლოს მცენარე კვდება. თელის სოკო ხომ არის და არის, – ეპიდემიის მსგავსად მუსრი გაავლო თელებს. მარტო არაგვის ხეობაში ბალახებზე დასახლებულია 300-ზე მეტი სოკო-პარაზიტი, ბუჩქებზე – 100-ზე მეტი და ხეზე კი – 150-მდე. რასაკვირველია, ეს სოკოები მცენარეს ხეირს არ დააყრიან, მაგრამ მას არანაკლებ ზარალს აყენებს მწერიც. ხომ გახსოვთ, რომ ამ სამი წლის წინ ბლუნძელამ მთლად გადაჭამა მუხის ფოთოლი...

ჯერჯერობით საქმე ისე ვერ ავაწყვეთ, რომ ტყესაც ისე მოვუაროთ, როგორც ბაღს. ჩვენ კი ისეთი ქვეყანა ვართ, რომ ტყეში ყოველი ცალკეული ხე ისე უნდა ვიცოდეთ, როგორც კარგმა მეზაღემ იცის თავის ძვირფასი ხეებით დარგული ბაღი.

ამ საუბარში ვერც კი გაიგეს, როგორ გადაუხვია მანქანამ მთავარ გზას და დუშეთის ცენტრში მოექცნენ.

რითია დუშეთი ღირსშესანიშნავი?

ილია მსახურობდა აქ, მომრიგებელი მოსამართლე იყო. მისი სახლ-მუხეუმი საკმაოდ მოკრძალებით გამოსცქერის დუშეთს.

აქ ხშირი სტუმარი იყო ვაჟა. აგერ, მისი ქანდაკებაც.

აქაურია დანიელ ჭონქამეც (სოფ. ყვავილიდან).

დუშეთს სწვევია პუშკინიც.

რევოლუციამდე აქ იყო მრავალი სამიკიტნო, სადაც დუშეთის მაზრის აზნაურიშვილობა უკანასკნელ ქონებას ფლანგავდა.

ნუ დაჰკარგავ ძველსა გზასა

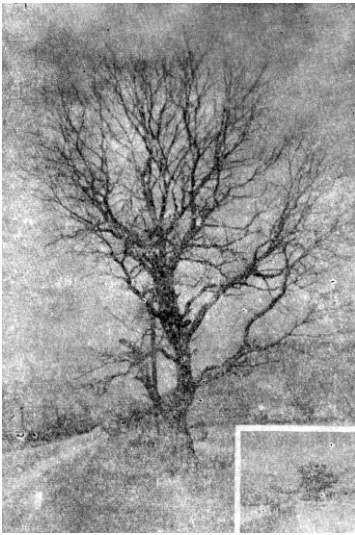
დუშეთში დიდხანს არ დაყოვნებულან. ბაზალეთის ნახვას ემურებოდნენ.

– ერთი ვნახოთ, ამოიღეს ოქროს აკვანი თუ არა. თუ არ ამოულიათ, იქნებ ვახტანგმა ამოიღოს, – ქილიკაობდა ერეკლე.

– იქნებ ახლა ვერ ამოვიღო, მაგრამ შემდეგში კი იქნებ ეგრეც მოხდეს, – არ ჩამორჩა ვახტანგი. ერეკლეზე ნაკლები მოქილიკე როდი იყო.

– ტბიდან იმ ოქროს აკვნის ამომღები ჯერ არავის უნახავს, – ჩაერია შალვა.

ბაზალეთის ტბა ზღვის დონედან 800 მ. სიმაღლეზე მდებარეობს. საკმაოდ ვრცელ პლატოზეა, ბაზალეთის სოფლები შეფენილა ალევის ქედიდან წამოსული სერების ფერდობებზე. სოფლებს ან აქ მოსახლეთა გვარიდან წარმოშობილი სახელი ჰქვია: მაგ. ჩრდილელიანთ კარი (ჩრდილეელი), ჩანადირთ კარი (ჩანადირი), ყარსიმაანთ კარი (ყარსიმაშვილი), უნდილაანთ კარი (უნდილაშვილი), საშაბურო (შაბურიშვილი); ან მხარისა და ადგილის თვისებების მიხედვით – მლაშე, მეურნეობის ტიპის მიხედვით – ბაგა (ახალი ვენახი), არის გაურკვეველი სახელებიც: თვითონ ბაზალეთი, ჭონტილი და სხვ.

იდგა გზის პირას ლამაზი თელა, მაგრამ ისიც დაიღუპა

დუშეთის საბჭოში შვიდი სოფელი შედის და შვიდივე აქ მოსახლეთა გვარის მიხედვით ატარებს სახელს: კობიანთ კარი (კობიაშვილი), ახალშალიკაანთ კარი (შალიკაშვილი), მილახვრიანთ კარი (ამილახვარი), კარიაულთ კარი (კარიაული), პირმისაანი (პირმისაშვილი), თვარელიანთ კარი (თვარელაშვილი), ვარსიმაანი (ვარსიმაშვილი).

– მრავალი გვარი კი სოფლის სახელიდანაა წარმოშობილი: ჩოხი – ჩოხელი, კორინთა – კორინთელი, ზანდუკი – ზანდუკელი, თუხარისი – თუხარელი.

– ეს განსაკუთრებით მთის სოფლების დამახასიათებელიაო, – დაატანა გიორგიმ.

– საბჭოთა კავშირის გმირი პირმისაშვილი პირმისაანთკარელია?

– ალბათ აქაურია. თუ სხვა სოფელში ცხოვრობს, პირმისაანთკარიდან იქნება გადასული.

რაც მათავარია, ჩვენი მგზავრები მოხიბლა მთის ფერდობზე შეფენილმა სოფლებმა, გვერდისძირის სოფლებს ჰგავს, წინ ბაღებია და უკან, ფერდობზე, სოფლები.

*„მშვენიერო მეჯვრისხევო,
წინ ბაღებო, უკან ტყეო“...*

თვითონ ტბა საკმაოდ ვრცელია. ეტყობა, ნაპირი, თხელია, რადგან წყალში მოჩანს რქაფოთოლა და წყლის პირზე ჩვენი ტბების სიმშვენიერე – ლამაზყვავილა, დიდფოთლები თეთრი დუმფარა. ზოგან ის საკმაოდ ბევრია და მისი ფოთლები მთლიანად ფარავს ყურეს სარკეს.

ტბას გარს შემოუარეს და ისეთი შთაბეჭდილება დარჩა, თითქოს ტბა შუაში განივრდება და ჩრდილოეთით და სამხრეთით შევიწროებული ბოლოებით მთავრდება.

სამხრეთ-აღმოსავლეთით საკმაოდ დიდი ნაწილი დაჭაობებულია: ისლი, ლაქაში და ლელი აქაც ჩვეულებრივია. ტბის ირგვლივ მინდვრები ფერდაკარგული ყანებითაა დაფარული. სიმინდი მეორედ ითოხნებოდა და იქაურობა ნაირ-ნაირკაბიანი ქალებით მოფენილიყო. ვაჭებიც ჩანდნენ. გოგოებს სახე თეთრი სახვევებით აევრათ, მზე არ მოგვეკიდოსო და თვალებიღა უჩანდათ. ყველა თავის ნაკვეთს თოხნიდა. მხარდამხარ არავინ იდგა. სწორედ ამიტომ, მინდორში არც სიმღერა ისმოდა.

გიორგის მითითებით მანქანამ გეზი სამხრეთ-აღმოსავლეთით აიღო, სოფელ ყარმისაანთკარისკენ. ამ სოფლის მიდამოებში გაშიშვლებულია მოყვითალო-რუხი თიხები ასე 2-3 მ. სისქისა. ამ თიხების ქვეშ კონგლომერატებია, ზევიდან კი მუხნარ-ჯაგრცხილნარით დაფარული თანამედროვე დანალექებია დაფენილი. სწორედ ამ თიხებში აღმოჩნდა საკმაოდ მდიდარი სამარე დღეისათვის უკვე ამომწყდარი ცხენისმაგვარი ცხოველებისა, რომელთა ჯგუფს ჰიპარიონულ ფაუნას უწოდებენ. ბაზალეთის პლატო, ჩვენი გეოლოგების დასკვნით, ხნოვანებით პონტოს იარუსს შეეფერება. ჰიპარიის ტიპის ცხოველები ჩვენი მკვლევარების ვარაუდით შემდეგი გზით უნდა შემოსულიყვნენ: აფრიკა – ხმელთაშუაზღვის აუზი (სამხრეთ-აღმოსავლეთი ევროპა) – მცირე აზია – კავკასია – ცენტრალური აზია.

სამხრეთ-აღმოსავლეთი ევროპა, წარსულ გეოლოგიურ ხანაში, ადრეულ ნეოგენში დანაწილებული იყო წყლით და მისი დიდი ნაწილი ზღვას ეჭირა.

ბიჭებს უნდოდათ, რომ შარშანდელივით ეპოვათ რამე და ფლატეს თავისი წერაყინებით მიადგნენ, მაგრამ ამაოდ.

– აქ ჩვენი გეოლოგები და პალეონტოლოგი გ. მელაძე, რომელმაც ეს სამარხი გათხარა და შეისწავლა, არაფერს დატოვებდნენ.

– განა არ იცოდა, რომ მოვიდოდით? – გაიხუმრა ვახტანგმა.

– რა კარგი იქნება, რომ ერთი სპილოს ძვალიც ვნახოთ, უყურე, რა ამბავი ექნებათ, რომ ვაჩვენებთ, – წაიოცნება ერეკლემ.

– ჯობს, თბილისში ჩავიდეთ და იქ ვნახოთ – ურჩია გიორგიმ.

– მერედა, ჰიპარიონი თუ ველის ცხოველია, ადრე აქ ახლომახლო ველებიც ყოფილა და ზღვამ ან დიდმა ტბამ თუ გამოირიყა და შემდეგ წამარხა. აქ, ეს ჯაგრცხილნარი და მუხნარი, რომლითაც დაფარულა მთის ფერდობები და თვითონ წამარხიც, შემდეგი ამბავია!

ცოტა არ იყოს, გულდაწყვეტილები მოსცილდნენ ჰიპარიონების დაცარიელებულ სასაფლაოს.

– რა არის ჰიპარიონი? – მოულოდნელად იკითხა ვახტანგმა, რომელიც, თითქოს რაღაცა აწუხებდნენ, აქამდე ხმას არ იღებდა.

– ხომ გითხარით, დაგავიწყდათ? დღეს მთლიანად ამომწყდარი ცხოველია, ცხენების ჯგუფისა; მხოლოდ ამას სამთითიანი ფეხი აქვს: ერთი დიდი ჩლიქია, ორი თითი საოლავიდან ჩამოდის. ესენი ხელს უშლიდნენ, რომ ჰიპარიონის ფეხი ლაფში ღრმად ჩაფლულიყო. როდესაც ჰიპარიონები იყო გავრცელებული საქართველოში, კოლხური ტყე მთაზე იყო შემორჩენილი, ვაკე ან წყლით იყო დაფარული, ან ტყე-ველით; უფრო წარაფებით დასერილი მდელო-ველებით. ასეთი ლანდშაფტი იყო შუა პლიოცენში, ჰავა ძალზე კონტინენტალური; მაგრამ ზემო პლიოცენში, როდესაც ჩვენში კლიმატი კვლავ შეიცვალა, კონტინენტალური კვლავ ნესტიანმა ჰავამ შეცვალა, ჰიპარიონები ისე ამოწყდნენ, რომ მათი ჩამომავალი აღარ დარჩენილა. ზომით ისინი ვირისოდენა და ზოგი მოზრდილი ცხენისოდენაც იყო. წამარხებით ჩანს, რომ მაშინდელ ველებში მათი უზარმაზარი რემები დაეხეტებოდა.

ჰიპარიონების უზარმაზარი წამარხი აღმოაჩინა ამ დარგის დიდმა სპეციალისტმა ლეო გაბუნიაშვილმა ზემო ქართლში, სოფელ არკნეთში, ზნაურის რაიონში, სოფელ ოქონასთან; ბაზალეთისა კი აღწერა, როგორც გითხარით, გ. მელაძემ.

გამოვიდნენ შარაზე და კობიანთკარის თავზე და ჩანადირაანთკარის შუა მიმავალ მინდვრების გზას დაადგნენ. მალე შევიდნენ მუხნარში, სადაც მრავლად იყო ახოები. მიწა გარეცხილი არ ჩანდა, ყანა მუხლზევით უნდა ყოფილიყო და მშვენიერი მზეკაბანი ურბენდა თავზე.

– აქ კი ღირს გაჩერება, სურათის გადაღებაც.

გიორგიმ სწრაფად მოიმარჯვა აპარატი და მინდორი და წარაფები გადაიღო.

აქ პატარა-პატარა მინდვრები კიბე-კიბედ იყო მთის ფერდობზე განლაგებული. მინდორსა და მინდორს შუა 5-10 მ. სიგანის ტყის ზოლო (ამჟამად ბუჩქნარი) იყო დატოვებული, ეს საშუალებას არ აძლევდა წვიმის წყალს, წამოეღო მიწა ამ ზოლებს შუა მოქცეული გაახოვებული ნაკვეთებიდან; ახო, ჩვეულებრივ, 15-20 მეტრის სიგანისა იყო. ამას მისდევდა კვლავ 10-15-20 მ. სიგანის ტყის ზოლი. შედეგად იქმნებოდა 4-5 ოროკო, განიერი, მაგრამ გონიერი ტყის მეურნეობაში.

სადაც სოფლის მეურნეობა გონივრულად მიჰყავდათ, ასეთი ახო-ოროკო დიდხანს ძლებდა.

გაუხვიეს ერთ ქიმს და მათ წინ აღიმართა პატარა თეთრი ტაძარი; ტაძარი ქსნის ერისთავის ასულს, ანას აუგია მე-17 საუკუნეში და, როგორც ჩანს, მაინცა და მაინც დიდი ისტორიული მნიშვნელობის ძეგლი არ უნდა იყოს. ესაა ბოდორნის წმინდა გიორგი, რომელიც ლიოსისმაგვარ ნაფენზე დგას. ლიოსის მიერ შექმნილი ფერდო ზოგან წყალს დაუხრამავს, ქარს გამოუქარავს და უზარმაზარი სვეტები აღმართულა ტაძრის ჩრდილოეთით, ხევედმა ჩანს ნასოფლარი, ეს ძველი ბოდორნაა; აყრილან და ძირს ჩასახლებულან, მხოლოდ შორს კი არ წასულან, იქვე, გზის პირას ჩაუყრიათ ახალი სამირკველი, აქ კი დარჩენილა კლდეები, გაჭვარტლული ბუხრები და ასწლოვანი კაკლები.

დაკიდულ დაღმართზე დაემშენნენ და მალე ბულაჩაურის ხიდთან გავიდნენ. წყალსადენის მთავარ შენობასთან ხელი აუწია ჭადარაშერეულმა კაცმა.

– მია პავლე! – წამოიძახეს ვახტანგმა და ერეკლემ.

– აი, თქვე ტყეში გაცვენილო ყაჩაღებო, თქვენა! სადა ხართ, სად, აქამდის! – შეუტია მია პავლემ, – რამდენჯერ გითხარით, ნუ დაჰკარგავთ ძველსა გზასა, ნურცა ძველსა მეგობარსა –მეთქი.

– საიდან გაიგე, მია პავლე, რომ აქ ვიქნებოდით?

– კაჭკაჭმა მომიტანა ამბავი – გახედა გიორგის.

– ეგ კაჭკაჭი მამაჩემია, არა?

– ეგრე გამოდის, თიბათვის ოცდაცხრას ჩამოვალო, მომწერა და მეც დილიდანვე ნაბიჯ-ნაბიჯ გამოვყე, გზაში შემხვდებიან-მეთქი.

გაჩუმდა, ბიჭებს ახედ-დახედა.

– ფრთები კი ესხმებათ, – მოეწონა შესახედაობა, – გარუჯულან. კაცმა რომ თქვას, ცოტა კი შეგაგვიანდათ!

– ყარსიდანთ კარში ერთმა საქმემ შეგვაჩერა. სხვა, აქეთ რა ამბავია?

– რომ გითხრა, კაი ამბავი-მეთქი, მართალი არ იქნება.

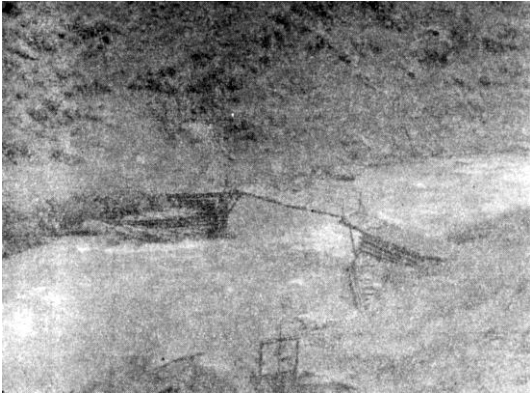
– რაშია საქმე?!

– რაშია და ბულაჩაურის კაკლები ძირს დასცეს, 200-მდე ძირი.

– როგორ დასცეს, რას ამბობ?

– რასა და, აქ ხომ საბჭოთა მეურნეობა დაარსდა, ვენახი უნდა გავაშენოთო, დაუბეს ტრაქტორი და ბულდოზერი და 200-300 წლის კაკლები ძირ-ფესვიანად დაგლიჯეს, რომ ნახო, გული მოგიკვდება.

– როგორ, ახლაც იქა ყრია?

ხიდი ხევსურეთის არაგვზე

– იქა ყრია. ზოგი წაიღეს და ზოგი ხევებში გადაყარეს.

– კაცო, მაგას ხომ შაჰ-აბასიც არ იზამდა!

– შაჰ-აბასი როგორ იზამდა, იმას ხომ ტრაქტორები არ ჰქონდა? – ჩაერია ლაპარაკში ერეკლე.

– წავიდეთ, ვნახოთ, – თქვა გიორგიმ და ჩაჯდა მანქანაში.

– კიდევ ამიტომ, ბოდორნიდან რომ გამოვიხედე, არაგვის მარცხენა ნაპირი მეუცნაურა, რაღაც მაკლდა თვალში.

გაიარეს თუ არა სოფელი ბულაჩაური, იქვე ჩაუხვიეს. მალე მანქანა გაჩერდა დევკაცივით წამოქცეულ კაკლთან. ფესვიანად იყო მოგლეჯილი, მიწა თან ამოეტანა, მისი ფესვების ამოტანილი მიწა პატარა, ყირამალა დაყენებულ კალოს ჰგავდა.

ხიმშიანთკართან არაგვზე ჩავიდნენ და აჰყვნენ ნაპირს. კბოდის ძირას და ერთ ხნარცვში მალლიდან გადმოყრილი კაკლის უზარმაზარი ძირები ეყარა.

– კაცო, ამას მტერი არ იზამდა.

– მტრობით არ არის გაკეთებული, მაგრამ, დიდი უვიცობის შედეგი კია!

– მე ასე გამიგონია, რომ მთავრობის დადგენილებათა, მინისტრთა საბჭოს ნებართვის გარეშე გამხმარი კაკლის მოჭრაც კი არ იქნებო, – ჩაერია შალვა.

– არის, როგორ არ არის. თითო კაკალი ხომ კარგ მეწველ ძროხას მაინც უდრის. ცოდვა არ იყო ამათი ამოგდება?!

– ცოდვა ხომ ცოდვაა, მაგრამ ცოდვაზე უარესია. მერე და იმ დირექტორმა ამ კაკლებზე უკეთესი რა უნდა გააშენოს აქ?

მანქანა ისევ ზემო ტერასაზე ამოვიდა. აქ კი, მართლაც უზარმაზარი კაკლის მორების სასაფლაო დახვდათ.

შეჩერდნენ და, გეგონებთ, ძმათა სასაფლაოზე, დახოცილი ვაჟკაცების ახალ სამარესთან დგანანო, ყველას თითქოს ენა ჩაუვარდა.

ან რა უნდა ეთქვათ? ერთი ძირის მოჭრა კიდევ შეიძლება ეპატიოთ და ორასი ძირი ერთბაშად? ეს ხომ ეროვნული დოვლათის განადგურებაა, არსებულის მოსპობა, შეიძლება დარგონ ახალი, მაგრამ ნამდვილ სხმას ახალი მხოლოდ 20-30 წლის შემდეგ დაიწყებს, ეს კაკლები კი 100 წელიწადს კიდევ პირნათლად შეასრულებდნენ თავის მოვალეობას. ვენახი უნდა გავაშენოთო, და მერე ვენახს კაკალი რას უშლის? ქართული ვენახი უკაკლოდ ვის უნახავს? სხვა არა იყოს რა, დიდ ვენახის მეზვრეების საჩრდილობელი ხომ უნდა ჰქონდეს! თუ არა და თვითონ კაკლიანიც ხომ თავისთავად ბაღია, ძვირფასი ნაყოფის მომცემი.

კაკალს ისტორიულად ჩვენში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მარტო ცალკე ხეებს კი არ რგავდნენ, არამედ არსებობდნენ ცალკე „ნიგვზნარები“. სიგელ – გუჯრებში ხშირად არის ნათქვამი: „მოგყიდეთ ჩვენი კუთვნილი სახნავ-სათესი, ვენახი, ნიგვზნარი, თუთნარი“... და სხვა. ან „შემოგწირეთ ჩვენთა სულთა საოხად ჩვენი კუთვნილი ზვარი ...ნიგვზნარი, თუთნარი, სასარე“... და სხვ. ხშირად თქმულა, რომ ვენახთან ერთად ნიგოზ-კაკალს ძველი საქართველოს ეკონომიკაში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. სწორედ ამიტომ იყო, რომ შემოსეული მტერი ჩეხდა ვენახს, ნიგვზის ხეს და თუთას... არაგვის პირის მეურნეობის მუშაკებს დიდი შრომა დასჭირდებოდათ, რომ ეს შეცდომა გამოსწორონ. ისე კი მეურნეობა ზედ მისწრებაა.

საკმაოდ დაღონებულებმა გამოსწიეს ჭოპორტისაკენ. მია პავლეს ძირეული სოფლისაკენ.

ახლალა მოაგონდათ, მოეკითხათ სართიჭალელთა ოჯახი.

– მაღლობთ, კარგად არიან. მკას მოვრჩებით თუ არა, უნდა ჩავუხტე კიდევ.

გზის ორივე მხარეს ყანები ღელავდა. მზე გადაიხარა და სადაცაა, ბოდორნას გადაეფარებოდა. არაგვის სათავეებიდან ნიაგმა ჩამოუქროლა და მზეკაბანმა გადაირბინა დიდ ხოდაბუნზე.

აუარეს ბულაჩაურის წყალსადენის საწრეტებსა და დასაწმინდავებლებს და სოფელ ბულაჩაურს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მოუარეს. აქ ბალ-ვენახებში კაკლები კიდეც იყო და სოფელს ქართული სოფლის იერს აძლევდა.

– როცა ხალხი აყაყანდა, – განაგრძობდა პავლე, – თურმე ესეც კი უთხრეს, ბევრს ნუ ლაპარაკობთ, ეგენიც უნდა ამოვიძირკვითო, მაგრამ კიდეც კარგი, ზევით გაიგეს და კარგა მაგრად დატუქსეს აქაური თავკაცებიც და მეურნეობისაც. დაავალეს, 1000 ძირი კაკალი დარგონ და ახარონ. „რაც მგელმა ცხვარს დააკლო, რაც არა, მწყემსმა ქნაო“. ალბათ უთხრეს, ერთი-ორი ხმელი ძირი ამოვიძირკვითო და ერთი-ორი ორასამდე აიყვანეს.

სოფელ ჭოპორტში რომ შევიდნენ, მზე ბოდორნას მიჰფარებოდა და ცისკენ თოკები გაება.

– აბა, ადამიანო, დაგვხვდი, – შესძახა კობტა აივნიდან გადმომდგარ ხანში შესულ ქალს.

– ოი, თქვენ კი გენაცვალეთ, თქვენა ხართ ის არწივები, ჩემი ბებერი რომ ლაპარაკობს ხოლმე?

და კიბეზე ყოჩაღად ჩამოირბინა. ბავშვებს გადაეხვია.

– ერთი უყურე, ამას! ვინაა, ადამიანო, ბებერი? – ხუმრობით შეუტია პავლემ, მაგრამ მისი მეუღლე ყურს არ უგდებდა და ყმაწვილებს ეალერსებოდა.

– მამის ქამარ-ხანჯალო, დედის გულის მალამო, ბებიის და პაპის იმედო, დილის ამომავალი მზეც, – გადაჰკოცნა ერეკლე.

– პაპის ოქროს შანდალო, დედის მარგალიტის მტევანო, სიცხეში მონატრებულ გრილო ნიაგო, შენ კი გენაცვალოს ჭოპორტელი ბებიდა.

ამის შემდეგ მოიკითხა გიორგი, შალვა, გოგია. გამოჰკითხა სახლის ამბავი, კარში ყოფნა...

– უჰ, ქა, როგორ გავაბი. აბა, აბა, შემობრძანდით. თქვენთვის ოთახი მზადაა. დაიბანეთ ხელ-პირი, მთელი დღის ნამგზავრები ხართ, მოგშვივებოდათ...

კვლავ იპოვა ძველი ბინა

– აბა ნულარ ვიგვიანებთ, ხომ იცით, „ადრე ამდგარი ჩიტი ნისკარტს იწმენდს, მძინარა კი თვალებს იფშენეტსო“ – შეეხმაურა პავლე თავის სტუმრებს, რომელნიც, მისი აზრით, ზანტად იქცეოდნენ.

– ერიპა! მია პავლეს შეუცვლია ანდაზა, – წინათ სხვა იცოდა.

– წინათ სხვა იყო, ახლა სხვაა. „ადრე ამდგომსა კურდღელსა მწევარი უნდა ქარისა, მისდევს და ვერ მისწევია, იქავ და იქავ არისა“.

– რა კარგია! – წამოიძახა ვახტანგმა.

– ჰოდა, თუ კარგია, ჩქარა მოემზადეთ და გზაშიც ბევრს გეტყვიო!

ეზოში რომ ჩამოირბინეს და მიიხედ-მოიხედეს, მაშინდა დაინახეს, რა ლამაზი და კარგი ეზო ჰქონია მია პავლეს. დასავლეთ საქართველოში ბევრი ეზო ენახათ, კოპწია, კობტა, მაგრამ იქ, თუ ბუნებისა და ეზოს პატრონის გარჯის შედეგი იყო ეს სილამაზე, აქ, პავლეს ეზოში, მთავარი პავლე იყო. სახლის გვერდით მოხარატებული სასიმიინდე, პატარა ძარი იდგა, ბოძებზე ამოჭრილი იყო მზე და მრავალი სხვა ჩუქურთმა. „რა ვქნა, დარბაზი აღარსად არის და იმის ბოძის ხატები აქლა ამოვჭერიო“, – უთხრა პავლემ. ჭიშკრიდან კიბემდე კოპწია ხეივანი მიდიოდა. „ბუდეშური და თითა“. მესერის ძირში სხვადასხვა ყვავილი ჩანდა. საქათმე და საღორე სახლის უკან იყო. ცაცხვის ძირას მაგიდას გარშემო კი მუხის მორები ჰქონდა სკამებად.

მალე მოემზადნენ, საუზმით კარგად დატვირთული აზგაც ჩადეს მანქანაში.

– კარგად ამგზავრე, კაცო!

– ისე ვამგზავრებ, როგორც ერეკლე მეფესა.

– შენ ტრაბახი ნუ იცი. დიაცი მიმავალი იკვების, მამაცი მომავალიო, რო ჩამოხვალ, მაშინ მითხარ.

– ჰო კარგი... ნუ გეშინიან.

იქვე სოფლის განაპირას აუყვნენ მთის გზას. დიდ მარელის სერის ფერდობებს.

გზა ჯერ გაახოვებულ მინდვრებში მიდიოდა. აქა იქ იდგა თითო-ოროლა ძველი, ტოტებდაგრებილი მუხა. წინათ ასეთი მუხები ჩვენს მინდვრებში უფრო მეტი იდგა, მაგრამ ამ ბოლო დროს ამოვიძირკვა დაუწყეს. საჭიროა, სადაც გადარჩა, დავთოვოთ, მას ბევრნაირი მნიშვნელობა აქვს. ქორ-მიმინო ჯდება და თვალყურს ადევმებს მინდორს, თავსა და სხვა მღრღნელებს ანადგურებენ. გარდა ამისა, ეს მიგვანიშნებს იმაზე, თუ რანაირი ტყე იყო აქ წარსულში.

– მე აქ კარგი მუხიანი მახსოვს, – უამბობდა მია პავლე. ჩემ ხელში მოსპეს. დალოცვილია მუხა. აი, მისმინეთ: „კაცმა თქვა: ჩემი სახლი გატყდაო. მუხამ გაიგონა და მალიდან ჩამოსძახა: ჩემი სახლიკაცი რომ ყოფილიყო, არ გატყდებოდაო“.

– მე სხვანაირად გამიგონია! – ჩაერთო ვახტანგი.

– ესეც კარგია! – არ ჩამორჩა ერეკლე.

მანქანა კი ქმენით მიიწევდა მაღლა-მაღლა და მალე მიაღწია ტყის პირას; აქ ღელეში ჩავიდა, თითქოს წყალში ჩაიყურყუმელავაო, ისე გაქრა თხილიანში, მაგრამ მალე მეორე სერზე ამოყო თავი.

აქედან უკვე რცხილნარი იწყებოდა და მანქანაც ტყის გზას გაჰყვა.

– ესეც თქვენი ბზიან-ხევი. აბა, გოგი, გააჩერე შენი ბედაური!

მხარმარჯვნივ აჰყენენ საკმაოდ კარგად შენახულ რცხილნარს, რომელიც შეფენილია წმინდა გიორგის ფერდოზე. ეს ფერდობი 20-25 გრადუსითაა დაქანებული ჩრდილო-დასავლეთით, ზღვის დონიდან 700-800 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს. სამხრეთ-აღმოსავლეთის ფერდოზე მუხნარია, რომელიც ძეძვიანებს ესაზღვრება და სწორედ გზასაყარზე შევიდნენ ძალიან ხშირ ბზიანში.

ამ ტყეში მთავარია რცხილა, მუხა, თითო-ოროლა ნეკერჩხალი, იფანი; ქვეტყეშია შინდი, შინდანწლა, ჯიქა, ჯახველი, კვიდო, თხილი, ჯაგრცხილა და, რაც მთავარია, საკმაოდ მრავლად, დაახლოებით ერთ ჰექტარზე გვხვდება ბზა, დედა ხეების სისქე 10-12 სანტიმეტრია, სიმაღლე კი 2-3 მეტრი იქნება. გვხვდება ან აქა-იქ 15 სმ. სისქისა და თითქმის 5 მ. სიმაღლისანიც. ჩანს, ამათზე მსხვილებიც ყოფილა. აღმონაცენი ძალიან კარგია და უხვი. კვადრატულ მეტრზე ზოგან 10-15 სმ. სიმაღლის შიშვალე ხუთასამდეა, ახალი აღმონაცენი კი რამდენიმე ათასი. ეტყობა, ბზისთვის აქ ოპტიმალური პირობებია.

– ძია პავლეს ბზაზეც ეცოდინება ანდაზა.

პავლე გაეღიმა.

– როგორ არ ვიცი: „ბზობასა და აღდგომასა დარი ერთნაირი იცისო“. ვითომდა ერთმანეთისაგან შორი-შორს არ არიანო. კიდევ იტყვიან: „რას დაიკარგე ბზობის ყვავივითაო“.

– აბა, მოდით, დაითვალოთ ეს ბზები, ის გირჩევნიათ.

– ტოტები რაღად აქვთ შესხეპილი, ძია პავლე?

– რადა და ჩვენებურებიც და სხვებიც ამ ბზების ტოტებს ჩეხავენ და სხვა სოფლებში მიაქვთ ბზობას, ყიდიან აღდგომის წინა კვირისთვის. ამ დღეს, წირვის დროს, ბზას ხალხს ურიგებდნენ, იმის ნიშნად, თითქოს იესო ქრისტე იერუსალიმში რომ შევიდა, ხალხი პალმის ტოტებით ხვდებოდაო.

– ამიტომაც, რომ ბზას რუსები კავკასიის პალმას უწოდებენ, – ჩაერია გიორგი.

– მერე და ცოდო არ არის ეს იშვიათი ჯიში?

– არ გაგიგონია „მგელს რა ენაღვლება, თუ ცხენი და ჯორი ძვირი ღირსო“.

– ამოდით აქ, ტაძრის ნანგრევია! – ზემოდან ჩამოსძახა ერეკლემ.

– ჰო, წმინდა გიორგის სახელობისაა. აქ დღეობაც იცოდნენ.

– გამოდის, რომ აქ დარგული იყო ბზა, შემდეგ იპოვა თავის შესაფერისი ადგილი და გავრცელდა!

– აგრე ჩანს, – ამოსძახა მამამ ქვემო ბუჩქებიდან.

მეორე თუ მესამე დღეს საგურამოს ბზიანიც დაათვალიერეს, სოფელ შამკევანთან, საგურამოს ქედის ჩრდილო ფერდობებზე.

სოფელ შამკევანთან, ერთ-ერთ გორაკზე კარგადაა შემონახული საკმარისად ნარევი ტყე (წიფელი, რცხილა, ბოყვი, მუხა, ნეკერჩხალი, იფანი, თამელი, მაჟალო). ამ გორაკის წვერზე დღესაც ჩანს ტაძრის ნანგრევები, სწორედ ამას შემოუნახავს ეს ტყე. დღეს უკვე ნაკრძალადაა გამოცხადებული და მისი განადგურების შიში აღარ არის.

არაგვის ჭალა

ამ ტაძრის ნანგრევების გარშემო ბზიანი საკმაოდ კარგად განვითარებულა.

გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი ხეებისა, საგურამოს ბზიანში გვხვდება თხილი, ძახველი, ცხრატყავა, ჯიქა, კუნელი, ჩვეულებრივი სუროს გვერდით კი კოლხური სუროც.

ბზის ღეროს სიმაღლე აქაც 10-15 სმ-ა, ჩვეულებრივია 5-10 სმ-ანი, მათზე მსხვილი იშვიათია, ესეც ბზიანხევის ბზიანს წააგავს, მაგრამ, მისგან განსხვავებით, ბზა აქ უფრო მეტ ფართობზეა, შედარებით ხშირად გვხვდება 5-6 ჰექტარზე. ის ქვეტყეში ბევრგან სხვა ბუჩქს ჩაგრავს და თვითონ ბატონდება; თავისი იერიით ძალიან წააგავს დასავლეთ საქართველოში რომ ნაჩეხი ბზიანები გვხვდება. მთავარი ბუდიდან გაღმა-გამოღმა სერებზე პატარ-პატარა ბზიანები ან ცალკეული ხეებიც არის, სულ ბზა 40-50 ჰექტარზე უნდა იყოს გავრცელებული.

მართალია, ორივე ბზიანი, ბზიანხევისა და შამკევანისა, ტაძართანაა დაკავშირებული, ე. ი. დაურგავთ, როგორც საკულტო მცენარე, მაგრამ მისი ასე უხვად გამრავლება იმას ადასტურებს, რომ აქ მისი გავრცელებისათვის ოპტიმალური პირობებია. ბზა არახვეთის ნამცენარებთანაც დგას, მაგრამ იქ ვერ გამრავლებულა; ჩანს, თესლი ვერ მწიფდება, მაღლაა და ცივა; თუნდაც ჩაითესოს და გაღვიდეს, გაზაფხულის ყინვები აზრობს.

წარსულ გეოლოგიურ ეპოქაში ზზა ამ ტყეებში ისევე იყო გავრცელებული, როგორც დღეს კოლხეთშია, მაგრამ მესამეულის დასასრულსა და მეოთხეულის დასაწყისში, როგორც ჩანს, მისი საცხოვრისის პირობები დაირღვა და ის მოისპო. დღეს კი კლიმატი თითქოს შესიცვალა, გათბა და შედარებით განესტინადა. ყოველ შემთხვევაში, საგურამოს ქედზე და არაგვის ქვემო წელში, ქართლის დანარჩენ ნაწილებთან შედარებით, ჰავა უფრო თანაბარი ჩანს, ბროწეული და ლეღვი ბულაჩაურამდე აღწევს, ზოგიერთი ნათელი ტყის ელემენტი (აკაკი) ჟინვალამდე, ქსანზე კი – ლამისყანამდე.

ალბათ იმიტომ შემორჩა საგურამოს ქედზე შესანიშნავი წიფლნარი და მრავალი კოლხური ელემენტი: ჩვეულებრივი სუროს გვერდით კოლხური სურო, ბამგი, წყავი, იელი, თაგვისარა, მაღალი მოცვი და სხვა მრავალი.

ზზიან ხეებში კარგად შეაგვიანდათ.

– ვითომ დღეს მოვასწრებთ? – გამოთქვა ეჭვი გიორგიმ.

– ლამის მეხრისა არ იყოს, სად გვითენდება, იქ გვიღამდება, სადაც დაგვიღამდება, ჩვენც ბზნა იქ დავიდოთ. ლოგინი თანა გვაქვს და ნაბადი, – გადაწყვიტა პავლემ.

გამოვიდნენ ზზიან ხევიდან და მინდვრის გზებით გავიდნენ სოფელ ბიწმენდში. აქედან სოფელ ახატნამდე ერთი ხელის დადება იყო, საიდანაც, პავლეს თქმით, შეიძლებოდა ერწო-თიანეთში გადასვლა გორანასა და სვიმონიანთ ხევიში. ასეთი სვლის გეზი ჩვენი მგზავრებისათვის ზედგამოჭრილი იყო, ნახავდნენ ივრის ხეობის ფშავს, ერწოს, სიონს და, თუ დრო დარჩებოდათ, თიანეთსაც.

„რაც არის, არისო“, – და აჰყვა გოგია საურმე გზას, რომელსაც დიდ მარელის სერზე ჯერ სამხრეთით უნდა გაველო და შემდეგ სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

მალე შევიდნენ რცხილნარ-წიფლნარში, გზა ტყის საურმე ჩანდა, საკმაოდ დაქანებული. ორდიფერიანი მანქანა ღულუნით მიიწევდა ზევით. გოგია ხმას არ იღებდა. ბიჭებიც გაიტრუნენ. ხშირად გამოყოფდნენ თავს და ახედავდნენ ხოლმე მაღალ წიფლებს. გოგიამ ერთი-ორგან დააყენა მანქანა, ჩამოვიდა და შემოუარა, ქვეშაც შეხედა... თავი გადააქნ-გადმოაქნია.

– რაო, გოგი?

– არაფერი, ისე... გზა ცოტა ვერაა სამანქანო. – და მიუჯდა საჭეს.

– აქვე, ტყეში მაგნაკორაა.

ბიჭებმა თვალები ჭყიტეს.

– მაგნაკორული ლექსი აქაურია?

– გასაკვირი არაა. გვიმ ხომ გიამზოთ, საგურამო მესტვირე-მელექსეების მხარეაო.

მალე მანქანამ ცხვირი ძირს დაუშვა.

– რა საჭიროა, დავეშვით!

– აბა, რა გგონია! – რიხიანად თქვა პავლემ.

სოფელ გორანასთან გზამ გაივკა. აქედან მათ წინაშე გადაიშალა უზარმაზარი ტაფობი, რომელსაც სამხრეთიდან ესაზღვრება საბადურის და იკვლივის მთა. ამ უკანასკნელის სიმაღლე 2000 მეტრზე მეტია და დაფარულია ქვევით მუხნარით, ცოტა ზევით – რცხილნარით და მწვერვალისაკენ – კარგი წიფლნარით. მწვერვალი მოტიტვლებულია, ბევრგან ტყე გამეჩხერებულია ან მოუსპით და ასეთი ადგილები მთის ნატყევარ მდელოებს უჭირავს, რომელშიც სუბალპების ელემენტებიც არის. აქ სათიბები და საძოვრებია და, როგორც სხვაგან, ტყე ქვევიდანაც ვიწროვდება და ზევიდანაც. საბადურ-იკვლივი გაგრძელება საგურამოს ქედისა; მათ გზაგასაყარს ზედ მისდგომია ფშავის ქედი, რომელიც კავკასიონიდან ჩამოდის და არგვ-იორის წყალგამყოფია. ამ ქედის დასავლეთისაკენ მოქცეულ ფერდობებზე და გვერდის ძირზე გაშენებულია საგურამო, ჭოპორტი, ბულაჩაური, გუდრუხი, თვალივი და არაგვის მარცხენა ნაპირის სხვა სოფლები. აღმოსავლეთისკენ მიქცეულ ფერდობებზე კი – ერწო-თიანეთი, თუშურები, არტანი და სხვა მრავალი.

სოფელ სვიმონიანთ ხევიდან გზა ვაკეზე, ერწოს ჩადაბლებაზე გავიდა.

მხარმარჯვნივ გადაშლილი იყო ერწოს ფართო ტაფობი, რომელსაც შუაზე კვეთს მდინარე აძეძი; აძეძი სათავეს იღებს ფშავის ქედზე და, ჩამოივკებს თუ არა, იერთებს მრავალ პატარ-პატარა ნაკადულსა და ხევს. ხშირად, წვიმების დროს, აძეძი და შენაკადები გადმოდიან კალაპოტებიდან და აჭაობებენ ტაფობის განსაკუთრებით დასავლეთ ნაწილს, სადაც ე. წ. ზანზარა ჭაობებიც იშვიათი არ არის. ამ ზანზარა ჭაობს ხშირად ჩაუწოვია თვალგადაფარებული პირუტყვი და დაუმარხავს სამუდამოდ. ძველად ეს ნაწილი ცნობილი იყო იმით, რომ გადამგრენ სანადირო ფრინველთა გუნდები (ჩიბუხა, ღაღა და მისთანები) აქ დიდი რაოდენობით ჩერდებოდნენ. ამ უკანასკნელი 15 წლის განმავლობაში ჯერი ამ ჭაობებზეც მოდგა. გაიყვანეს წყალსაწრეტი არხები, დაამრეს ჭაობის უდიდესი ნაწილი და ეს მიწები ამჟამად სიმონიანთ ხევის, ხევსურთსოფლის, საყდრიონის, ღულელების და სხვა სოფლების საკოლმეურნეო ყანებითაა დაფარული და დამშვენებული.

ჩვენი ახალგაზრდა მგზავრების ყურადღება მიიპყრო იმან, რაც უკვე გაიგეს შარშან კახეთში და წელს მუხრანის ვაკეზე, ტირიფონაზე და სხვაგან, – როდესაც ტაფობს მთები ზედ მოსდგომია, სოფლების უმრავლესობა გვერდის ძირზე და მთის წინა კალთებზეა შეფენილი, თვითონ ტაფობზე სოფელი შედარებით

იშვიათია. სოფლის ასეთ დაგეგმარებას ისტორიული წარსული და ბუნებრივი პირობები განსაზღვრავს. სოფელი ცდილობდა, ტყესთან და მთასთან ახლო ყოფილიყო, რათა მტრის შემოსევის დროს ცოლ-შვილი ადვილად გაეხიზნა. მთის ფერდო უფრო ჯანსაღია, ნიავი განუწყვეტლივ ასუფთავებს ჰაერს, ტყე ამდიდრებს ჟანგბადით, წყაროები უფრო ხშირი და ჯანმრთელია, ვიდრე ვაკეზე.

დღეს, როდესაც გახიზვნის საშიშროებამ გაიარა, შორი მანძილიდან წყაროს გამოყვანა გაადვილდა, მალარიას და სხვა ავადმყოფობასაც ეფექტურად ვებრძვით, სოფლებმა ჩამოქვეითება დაიწყეს, ვაკისკენ ჩამოდიან. ამის მაგალითი მრავალი ნახეს მუხრანის ვაკეზეც (სოფ. წეროვანი, გოროვანი, ჩარდახი), ტირიფონაზეც (ნაწრეტი) და სხვაგან.

აქაც, ამემის მარცხნივ, გვერდის ძირზე და წინა კალთებზეა შეფენილი: სვიმონიანთ ხევი, თოლუნჯის ხევი, მელიას ხევი, ცალუღელანთ კარი, ხევსურთ სოფელი, დეველანთ კარი, საყდრიონი, ზურაბები, ვემისხევი; გავაკებაზე კი – დორეული. მარჯვნივ, საბადურისა და იკვლივის გვერდის ძირზე შეფენილია: ნადკორა, რიონის გორა, კვერნაული, დულელები, ტოლანთ სოფელი, თრინი, მალრანეთი, ზემო ნაქალაქარი, ქვემო ნაქალაქარი. ეს უკანასკნელი ტაფობისა და წინაკალთების გზაგასაყარზეა.

საბადურიდან ჩამომავალი შარაგზა კვეთს ტაფობს და ნადირაანთ კარისა და თოლუნჯის ხევის შუა გაივლის. გადაკვეთს ქორ-შავარდენის მთას და ფშავის „დედაქალაქ“ თიანეთში შევა. თიანეთიდან შარაგზა სოფელ ქებოტასთან იორს გადაკვეთს და გადადის კახეთში, სოფელ ახმეტაში. წინათ თიანეთის გზა სწორედ ეს იყო. ახმეტასა და თიანეთს შორის გზა ძირითადად დაბურულ ტყეში მიდის, ილდოყანის ქედ-ქედ. ეს ის ილდოყანია, სადაც ძველადაც ნავთს ეძებდნენ და დღესაც, მაგრამ სამრეწველო მნიშვნელობის საბადო ვერ იპოვეს. იქ, სადაც ალაზნის შენაკადი ილტო აღმოსავლეთისაკენ უხვევს, გზა მის მარჯვენა ნაპირს გასდევს და ტყეც იშვიათდება.

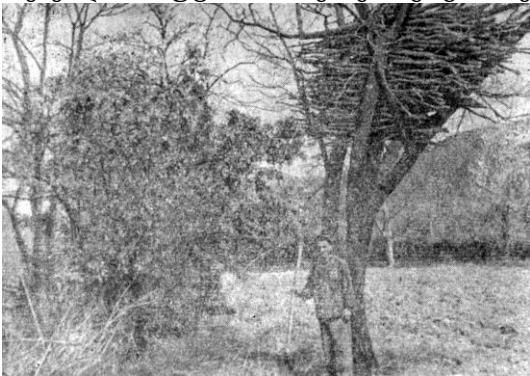
ილდოყანის ქედზე ჯერ კიდევ არის შესანიშნავი წიფლნარი, მაგრამ უბედურება ისაა, რომ ახმეტის სატყეო მეურნეობაში ექსპლოატაცია იმ სიფრთხილით არ მიდის, როგორც მთის ტყეს შეეფერება; ბევრგან ტყის სიხშირე დაყვანილია 0,4-0,5-ზე, რაც დაუშვებელია მთებში. ეს ამბავი ჩვენმა მგზავრებმა ძველი მოგზაურობიდან იცოდნენ, დღეს კი საყდრიონისაკენ გამოსწიეს, ჩრდილო-აღმოსავლეთით. საყდრიონი კარგად დიდი სოფელია; მის შემდეგ პირი ჩრდილოეთისკენ იბრუნეს და სოფელ სიონთან ხიდზე გავიდნენ. მხარმარჯვნივ, ივრის მარცხენა ნაპირზე დარჩა ორხევი, მაღლა მთაზე ბოჭორმის დიდი ციხე და ივრის პირას სოფელი ბოჭორმა, მის ქვევით კი გორგასალის ციხე – უჯარმა. სიონის ახალშენში მოჩანდა 2-3 სართულიანი სახლები – სიონის წყალსაცავის მშენებელთა პატარა ქალაქია ეს, „აწ უქმი“. გავიდნენ ჯგბირზე და მათ წინაშე გადაიშალა შესანიშნავი სურათი. ანკარა ტბა თითქმის 10 კილომეტრზე გაჭიმულიყო.

– დაფარა სოფლები წყალმა?

– მერე და რამდენი?!

– ხალხი ბარად, სამგორზე ჩავიდა, წაიღეს, რაც წასადები იყო, დანარჩენი კი წყალმა დაფარა.

– მხოლოდ სიონის X საუკუნის ბაზილიკა დაჭრეს, დანომრეს და თბილისში ჩამოიტანეს. ამის თავკაცი იყო მშენებლობის უფროსი, ინჟინერი გოცირიძე.

სარის შენახვა

– კუს ტბისკენ მიმავალ გზაზე რომ ააგეს, ისა?

– სწორედ ის.

– ნეტავ უფრო მეტი იყოს ასეთი მშენებელი, რომელიც ეგრე გაუფრთხილდება ძველ ძეგლს – აი, ძეგლის მეგობარიც ეგა ყოფილა. თორემ ლამისაა ხახმატი და შატილი დაანგრეონ, ვითომ ხან გზას უშლის, და ხან კიდევ რაღაცას, – დაამთავრა ერეკლემ.

– არა, შატილს, გადაწყდა, მოუარონ...

გოგია გაღმა, მარჯვენა ნაპირზე გასულიყო და იქიდან საყვირით ნიშანს იძლეოდა, აქ ჩამოდიოთ. გავიდნენ, მეთევზეებს კალმახი დაეჭირათ. ერთი მათგანი 4-5 კილოგრამი იქნებოდა.

– ეს ხომ უკვე ორაგულია.

– ორაგულია! კალმახი რომ იზრდება, ის უკვე ორაგულია.

– ვითომ? – არ დაიჯერა ვახტანგმა.

– სახელმძღვანელოებში ეგრე წერია და რა ვიცი!

წყნარად უპასუხა მეთევზემ, რომელიც, როგორც ჩანდა, მარტო უბრალო მეთევზე არ უნდა ყოფილიყო. გიორგისთან საუბარში გაირკვა, რომ იგი ზოოლოგიის ინსტიტუტის თანამშრომელი იყო და აქ სწორედ ჩვენი კალმახისა და ორაგულის ბიოლოგიას სწავლობდა.

– კალმახი თუ ორაგულია, მაშინ კალმახი რატომჰქვია? – არ ცხრებოდა ვახტანგი.

– მაშ, რახან ეგრე გაინტერესებს, ეს ორაგული შენთვის მომირთმევია! – ამოიღო ნავიდან ორაგული და გაუწოდა.

ვახტანგმა უკან დაიხია და, როცა მამამ თავი დაუქნია, გამოართვა.

– ეს კალმახები კი თქვენ, – და მურყნის ტოტზე ასხმული კალმახების ჯაგანი ერეკლეს გაუწოდა.

– სადამომდე ვაითუ გაფუჭდეს, – თქვა გიორგიმ.

– როგორ თუ გაფუჭდეს! აი, რცხილისა და მურყნის ფოთოლი, შევახვევ და გინდა სტამბულში წავიღებ, – თქვა პავლემ. სწრაფად მოიტანა ახალი ფოთოლი, შეახვია, ჩადო მანქანაში და ზევიდანაც ფოთლები დააფარა.

მადლობა გადაუხადეს ნანადირევისათვის და გამოსწიეს. მზე საშუადღეოდან გადახრილიყო, გამოიარეს კვლავ საყდრიონი და სოფელ დევეენანთან ჩაუხვიეს ერწოზე ლარივით გაჭიმულ გზაზე.

გადაწყვიტეს, რომ თიანეთში მერე წამოსულიყვნენ, მაშინ, როდესაც კახეთსაც მოინახულებდნენ. ძალიან კი უნდოდა ვახტანგს, რომ ქორ-შავარდენის ქედი ენახა, რომელიც ხევსურთ სოფელსა და თიანეთს შორის მდებარეობს.

– სახელი ისეთი აქვს, ლამაზი უნდა იყოსო, – ამბობდა, მაგრამ, რას იზამ, გადაწყვეტილება გადაწყვეტილებაა.

გადაჭრეს ერწო. ამემის ნაპირას რამდენიმე უზარმაზარი ტირიფი რომ იდგა, მასთან შეჩერდნენ, გასინჯეს.

სოფ. ღულელებიდან გზა უცბად ციცაბოს შეუდგა, რცხილიანს. ქვევიდანაც ეტყობა, რომ ქედი კარგი ტყითაა დაფარული.

კარგა მალაზე ავიდნენ. ტყე შესანიშნავადაა მოვლილი, როგორც ეტყობა, გამოხშირვა აქ ახალი ხილი არ იყო. ამოვიდნენ ზევით და ერთ ტყის მდელოსთან შეჩერდნენ. აქ პატარა წყაროც მოინახულეს. ვახტანგს თვალების ციმციმზე ეტყობოდა, რომ მოშიებოდა. თვითონ გაშალა ნაბადი. ჩემოდნიდან ამოიღო ლურჯი სუფრა და დაფინა მწვანეზე.

– შენა ერთ ფშაველსა ჰგავხარ, ვახტანგ: „ფშაველ ვარ, ფშავში მივდივარ, ვაი, ფშაურო ხინკალოო“. ალბათ არც შენ დააყრი ხეირს, არა?

– თქვენა, ძია პავლე, არა გშიათ?

– როგორ არა მშიან, მაგრამ ჩვენ გაძლებაც ვიცით.

გემრიელად მოუღვინეს და როცა სუფრა აალაგეს, მამამ – ფეხით გავიაროთო.

ზედ ქედზე, გზის პირას, ჭყორი ჩანდა.

– ბა, ცოტა სიღრმეშიც შევიდეთ! – და გზიდან რომ გადაუხვიეს, ასიოდე ნაბიჯზე, ქვე-ტყე ჭყორისაგან იყო შექმნილი ისე, რომ შეიძლებოდა ამ წიფლნარისათვის გეწოდებინა „წიფლნარ-ჭყორიანი“. ამავე დროს განიერფოთლება გვიმრამაც იძალა, ნამდვილი კოლხური იერის მატარებელი წიფლნარი ჩანდა – ერთ ღრმა, ციცაბო ხევში მაღალი მოცვი და იელიც კარგად გრძნობდა თავს და მოცვნარ-იელიან წიფლნარს ჰქმნიდა.

ჩრდილოეთისაკენ რომ გადმოინაცვლეს, ეკლიანი თავისარაც დახვდათ. ღრმა ხევში რამდენიმე დაბუჩქებული უთხოვარიც იყო.

ამ მხრივ საბადური ბუნებრივი გაგრძელება საგურამოს ქედისა და უძველესი და იშვიათი მცენარეების თავისებურ საგანძურს წარმოადგენს. ამოვიდნენ ზევიდან და კვლავ ჭყორიანში მოხვდნენ, მაგრამ ჩრდილოეთით დაქანებულ ფერდოზე უკვე მაყვლიანში გაიბნენ.

თითო-ოროლა იყო: სურო კოლხური, სურო ჩვეულებრივი, განიერფოთლება ჭანჭყატა (კიდობანა), დათვის თხილა, იმერული ხეჭრელი და სხვ.

მართალია, ყველა მათგანი საგურამოს ქედზე უფრო მეტია, მაგრამ თუნდაც მცირედის აქ არსებობასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ მხარის მცენარეულის ისტორიისთვის.

გზაზე რომ გამოვიდნენ, გზის პირას, რუმი, დათვის ნაფეხურები ნახეს, დიდის გვერდით პატარაც ჩანდა.

– ახლახან გაუვლია, – დაასკვნა ერეკლემ.

– გუშინ დილით გადაიარა, – ჩაურთო გზის ოსტატმა, რომელიც მათ თავს წამოადგა.

– ესეც შენი თბილისი! აი, მის გვერდით დაბურული ტყე და შიგ კიდეც დათვები, ირმები, შველი.

– თუ კარგად გავუფრთხილდებით, ეს ტყე თბილისისათვის შეიძლება თანამედროვე, მეცნიერულ დონეზე შესწავლილ და კარგად მოწყობილ დასვენების პარკად ვაქციოთ. წარმოგიდგენიათ, რომელიმე ექსკურსიამ აქ ირემი და დათვი რომ ნახოს?

– არც დაავიწყდებათ არასოდეს.

კარგად რომ მოიღალნენ, მაშინლა მიაშურეს გოგას მანქანას. არ ეთმობოდათ ცამდე ატყორცნილი, თეთრტანა და ქოჩორა წიფლის ხეები.

მანქანა ნელ-ნელა დაეშვა ჭირკვალზე და ცხვარიჭამიას ზევიდან მოექცა მდინარე თეზამზე (თეძამი ქართლშია, თრიალეთიდან რომ ჩამოდის).

– თუ ხიდი კარგია, ჩვენს ბედს ძალი არ დაჰყევს.

– რადა, ძია გოგი?

– რადა და თეზამის ქვიშამ მოტყუება იცის, შეხვალ და ჩარჩები, მანქანის თვალი ღრმად მიდის.

ბედად, ხიდი კარგად დახვდათ და მშვიდად გაიარეს.

– ცხვარიჭამია რატომ ჰქვია?

– ალბათ ოთხფეხა ან ორფეხა მგელი ბევრ ცხვარსა ჭამდა, – ახსნა ერეკლემ.

თეზამის ხეობიდან კვლავ აღმართს შეუდგნენ. ცხვარიჭამიას ზეკარი უნდა გადაელახათ. მართლაც, მალე დაეშვნენ და გლდანის ხევში ჩვიდნენ, სოფელ მამკოდის (თუმცა ნასოფლარიღაა) გაღმა ნაწილი მეწყერს წაეღო, სახლები დაენგრია. ამ სოფლის აქედან აყრის ერთ-ერთი მიზეზი ესეცაა. ისე, კი, მიწა შემოაკლდათ. ახოები მოსავალს აღარ იძლეოდა. სამწუხარო ის იყო, რომ მამკოდის ზვარი გაპარტახებულიყო. ვენახს კაცის ხელი განუწყვეტლივ სჭირდება.

მამკოდის თავზე ლამაზი მწვერვალია ქვაკალო, რომელზეც წმინდა გიორგის თეთრკედლება ტამარია. ტყე ჯერ მუხნარ-ჯაგ-რცხილნარმა შეცვალა, შემდეგ ჯაგნარმა, გლდანთან კი ძეძვიანმა.

მზე არმაზის ქედისაკენ იყო გადახრილი.

ბიჭებმა მამას შეხედეს. აქედან ჭოპორტამდე უფრო შორი იყო, ვიდრე თბილისამდე.

– ძია პავლეს ხომ შევპირდით, რომ ხვალ მის ბაღ-ვენახს ვნახავდით! ქართველ კაცს სოფელში თუ ეწვევი, მისი ბაღ-ვენახიც უნდა ნახო; რომ არ ნახო, ეწყინება.

– ეგ მართალია. ვენახი ხომ გლეხკაცის მეორე სახლია და ოჯახი, სული და გულია შიგ ჩაქსოვილი.

– ეგეც მართალია! – დაუმატა პავლემ.

ბინდი იყო, როცა ჭოპორტში შევიდნენ და სალომემ პავლეს შეუტია, რაზე დახოცე ბიჭები შიმშილითო.

მზე შინა და მზე გარეთა...

ჩვენი მგზავრები დილით გვიან ადგნენ. გუშინდელმა დღემ და გრძელმა გზამ ისინი საკმაოდ დაღალა. საუზმის შემდეგ წინა დღეს შეგროვილი მასალა კიდევ გადაარჩიეს, ასე ვთქვათ, შალაშინი გაჰკრეს, წარწერები დააზუსტეს და საჭერბარბო ბადებში საიმედოდ ჩაალაგეს.

ერეკლემ და ვახტანგმა წინა დღის ნანახი და გაგონილი დღიურებში ჩაწერეს და ძია პავლეს რაღაცას ეჩურჩულებოდნენ.

– აბა, მე მგონი დროა, ჩემს ვენახსაც ჩავხედოთ... – მიიპატიჟა ძია პავლემ თავისი სტუმრები.

მართლაც, მხიარული საუბრით გაიარეს სოფელი, არსად მიეჩქარებოდათ, დევანდელი დღე თითქოს დასვენების დღედ იყო გამოცხადებული.

მალე შეაბიჯეს ბაღ-ვენახების დაჩრდილულ ორღობეში. ზოგან კაკლის ტოტი იყო გადმოფარებული გზაზე, ზოგან კალოს მსხლისა, ჭანჭურისა და ქლიავისა.

ჯალჯის ჩაწიკწიკებული ღობეები გასდევდა ვენახებს. კონები ისე კოხტად იყო შეკრული, გეგონებოდათ, პატარძლის მზითევიანო.

აქა-იქ ბიჭები უზარმაზარ, კაკლისოდენა ბლებზე ასულიყვნენ და მოლაღურებივით ბალიდან ბაღში გასძახოდნენ:

– ბიჭო, სანდრო, ტკბილია?

– ყინვარი შაქარი იცი? სწორედ ისეთია!

– ძირსაც ჩამოყარეთ, ბიჭო, ნუ ხართ ღორმუცელები, – ქვევიდან შესძახოდნენ გოგოები.

– ნურც თქვენა ხართ სულწასულები! – ჩამოსძახოდნენ ზევიდან.

– ძია პავლე, თქვენც გიდგათ ბალი?

– მაშ, კალათა რისთვის მოაქვს? – ძია პავლეს ნაცვლად უპასუხა ერეკლემ.

ვენახები დაწვრილებული იყო. მწვანე ბალახი კაკლების ქვეშ და ღობეების ძირშიღა შერჩენოდა, დანარჩენი სულ გადაბარული იყო, მწვრივებად მოჩანდა სიმინდ-ლობიო, ჭარხალი, კომბოსტო, პომიდორი, ბადრიჯანი, ხახვი, სათესლე ხახვი, მწვანელიულის კვლები; აქა-იქ ხის რამდენიმე ძირი, ზოგან ხაშხაში იწონებდა თავს.

ხაშხაშს ახლა სილამაზისთვის თუ თესავენ, ბოსტანში რომ კაცი შევა, თვალს გაუხარდეს. წინათ? წინათ ეგ იყო აკვნის ბავშვების „წამალი“. ჩვილი რომ ატირდებოდა, გაუკეთებდნენ ხაშხაშის თესლის ფაფას და აჰმევენდნენ. აჰმევენდნენ და დაიძინებდა. მაშ, რას იზამდა! ხაშხაში ხომ შხამია, ის აბრუებდა, სწამლავდა და აძინებდა.

– მერე და რატომ?

– ჯერ ერთი, არ იცოდნენ, რომ ხაშხაში შხამი იყო, მეორეც – შრომით ილაჯგაწყვეტილ დედას ეგონა, შვილს სიკეთეს უშვრებოდა და აძინებდა. სიბნელე, სიბნელე, ჩემო ერეკლე. ესეც ჩვენი ბაღ-ვენახი!

შეყო ხელი კარის გვერდით და ურდული გასწია. შევიდნენ ბაღში და გაჩერდნენ. ისეთი კოპწია იყო, მიხილ მამულაშვილის ბაღსაც კი გაუტოლდებოდა.

საშუალო კაკლის ქვეშ ქვის მაგიდას გარშემო ხის სკამები ედგა, უფრო სწორად, ბლის მორებისაგან გამოკვეთილი ექვსი სავარძელი და ექვსივე სხვადასხვანაირი, მოჩუქურთმებული: ზოგზე ყურძნის მტევანი

იყო ამოტვიფრული, ზოგზე ვაშლი და მსხალი, ერთზე ხარ–ირემი გადმომდგარიყო და ყელმოდერებული იცქირებოდა შორს, ერთზე გლეხის გამხარებელი თვალშავა ხარი ამოეკვეთათ.

– წისქვილი რო დავშალე, ეს ქვა აქ მოვიტანე და ტაბლად დავდგი...

– ეს სავარძლები ზამთარშიც აქ არის?

– კარში რად იქნება, აგერ ქოხი, იქ შემექვს. ბებერი ბალი მედგა, თავისი ვალი შეასრულა, გახმა და აი, ეს სავარძლები გავაკეთე ცუდაობის⁷⁹ დროს. ხომ იცი, ცუდად ჯდომას ცუდად შრომა ჯობიანო.

ვენახს ცალ მხარეს ჩავლებული ჰქონდა დაბლა ნაჩეხი ტირიფი, ტირიფის ზროს თავები თითქმის მიწის პირად იყო.

– ეგ ვენახი ჩვენი განაყარისაა. მართალია, ნათქვამია : მტერი რომ არ გყავდეს, ძმას გაეყარე და მტერი გაგიჩნდებაო, მაგრამ, განა ყველა ანდაზა სწორია. ესეც ხომაა ნათქვამი: „ძმა მაშინ მოგაგონდება, ორი რომ გცემდეს მარტოსაო“. ამაზე ნაკლები როდია: „ძმა თუ არ გყავდეს, სხვა იძმე, უძმოდ სიკვდილი ძნელია“, ან კიდევ: „ძმა ძმობილსა რითი სჯობიაო? ძმა ძმაც არის და ძმობილიცაო, აი იმითაო“. ჰოდა, ჩვენ სახლისკაცობაში ყოველთვის სიამტკბილობა იყო. ეგაა, ერთხელ აბრომ ღობე აგვიწვრია და დედაჩემმა მაგდამ, აცხონოს ღმერთმა, ისე შეუტია, რომ იმის შემდეგ არა მომხდარა რა, ერთმანეთისათვის ხმა არ აგვიწევია. ამიტომ, ერთმანეთთან შეთანხმებით, სასარედ ვენახს დაბალი მანა⁸⁰ ჩაურთეთ, მაღალი რომ არ გაიზარდოს და დიდი ჩრდილი არ ჰქონდეს.

„ვენახს რომ გააშენებენ,

ჩაურთებენ მანასა,

ვინც ღვინოს დაგვაღეინებს,

იმას მოუმკით ყანასა.“ –

არ გაგიგონიათ?

ვენახის თავში იფანი იდგა, ოთხი დედა ტოტი ოთხივე მხარეს იყო გადახრილი. შემდეგ სწორ კუთხეს ქმნიდნენ და მერე კი ცისკენ წასულიყვნენ. ზედ ერთი ათი კონა სარი⁸¹ შეედგათ.

– სარი მიწაზე დაღებება, ხეზე კი ქარი უბერავს, ჰაერი უვლის, ნიავე; ადვილად შრება, მერე და ძირს რომ იყოს, ი ჩემ ღენერალ–ღუბერნატორს, სალომეს, რა გადურჩება, თითო–თითობით გამამილევეს. ათი კონაა, ოთხასი სარი, წელიწადში კი სამასსამოცდახუთი დღეა, დღეში რომ თითო წაილოს, აღარც აღარაფერი დარჩება.

– საიდან ჩამოიტანე ეს სარი?

– არ ჩამომიტანია, აი, ჩემი სასარე! – ტირიფებზე მიუთითა, – მარტში გადავჩეხე და შევდგი კონები ხეზე, ცოტაოდენი ძველი სარიც გამოვცვალე. სარჩუტი⁸² კი სალომეს „სრულ მფლობელობაში გადავიდა“, – წარმოთქვა საზეიმო კილოთი მია პავლემ.

– მოდით, ჩამოსხედით, – დაუძახა მამამ.

კაკლის ქვეშ ჩამოსხდნენ. ვახტანგმა თვალი შეავლო შუა ვენახში მდგარ ორ თუ სამ ბაღს, რომლის მწვანე ფოთლებიდან გაკრიალებული ალისფერ–ქარვისფერი ნაყოფი ისე ღუღდა, თითქოს ზევიდან ბიჭებს ხელს უქნევდნო.

– კარგი, დაიხადეთ თქვენი ბრაგუნა ფეხსაცმელები და ადით, – მიუხვდა გიორგი.

– მერე და იციან?

– იციან, ფიქრი არ არის.

შალვამ კი კალათა გამოართვა პავლეს და თვითონაც ავიდა ბაღზე. ბიჭები მალე კენწეროებზე მოექცნენ და ჭოპორტელ მოლაღურა ბიჭებს თავისი ხმაც შეუერთეს.

– მაშინვე რა წვეროკინას მოექეცით.

– მია პავლე, „ბალი წვეროში რომ არ გამწარდეს“, იმითომ, – ჩამოსძახა ვახტანგმა.

– ჰაი, შე ქრისტეს ფეხის მომტეხო, შენა!

გიორგი კი გულისყურით ათვალეირებდა პავლეს ბაღ–ვენახს. მართლაცდა, იშვიათი ჭკუა და გონიერება იყო შიგ ჩაქსოვილი, მრავალ საუკუნეთა გამოცდილება, მთელი ბუნებრივი საწარმოო ძალები კარგად იყო გამოყენებული, განსაკუთრებით მზის ენერჯია.

ბალი ოთხსართულიანი იყო. მარტო ბალი კი არ იყო კველუცი და შინაარსიანი. ღობე ხომ ღობეა, მაგრამ აქაური ღობე ღობეც იყო და შესანიშნავი ბაღიც.

ღობის ძირში, თითქმის შიგ ღობეში, ერთმანეთისაგან 15-ოდე მეტრით დაცილებული ოთხი მაღალი ბალი იდგა. ყოველი მათგანი თითქოს 15-20 მეტრი სიმაღლისა იყო. ბლებს მორიგეობდა ხუთიოდე მსხალი. მათ შორის: ორი ძირი კალოს მსხალი, ერთი გოხა, ერთი ხეჭეჭური და ერთი გულაბი. განმარტა პავლემ: კალოს მსხალი კალოობას მწიფდება, ზაფხულის ხილია, გულაბი მარიობისთვისა და ენკენისთვისაა⁸³, ხეჭეჭური და გოხა – ზამთრისა, ქრისტეშობისთვისა და იანვარში⁸⁴ შემოდის დაკრეფილი. მსხლებს მეორე იარუსი – საფეხური უჭირავთ.

მსხლებს შორის ჩარიგებულია წვრილი ხილი: ჭერამი, ქლიავი, ჭანჭური, დამასხი, არახილი⁸⁵, ტყემალი, ღოღნოშო, ოტური, ქარვისფერი ოქროშინდა (ერთი ძირი იდგა), ამათგან ჩირსა და კერკს აკეთებდნენ საზამთროდ. ხმელ ხილად სახმარად თუ შეჭამანდების გასაკეთებლად (შინდის შეჭამანდი, ალუბლის

შეჰამანდი, კვრინჩხისა და სხვა მრავალი). ამათ ჩრდილში მოქცეული იყო ჯონჯოლი. ჯონჯოლი ტყის ქვეტყის ბუჩქია და დაჩრდილვისა არც აქ ემინია, მისი ჯერ გაუშლელი, მაგრამ შეთქვირებული ყვავილისაგან ჯონჯოლის მწნილს აკეთებენ, ძალიან გემრიელსა და გემოიანს.

გიორგიმ ველარ გაუძლო შორიდან ცქერას და ღობესთან ახლოს მივიდა.

მივიდა და ჯონჯოლების ქვეშ დახვდა ხუნწი წითელი და შავი, ხურტკმელი, დაიხარა და სინჯვა დაუწყო, თავისი ბუნებით ესენიც ტყის ქვეტყის მცენარეები არიან და დაჩრდილვას იტანენ. აგერ, ერთი თუ ორი ხომანდულიც⁸⁶, მაღალ ხეებზე ერთი-ორგან ბაბილოც იყო აშვებული, ღობეზე სვია გადაბარდნილიყო. სვიაც ხომ ნახევრად კულტურული მცენარეა. მის ყვავილედს ლუდის ხარშვაში იყენებენ. სვიას ყვავილთანის ძირში ჯირკვლები აქვს. ამ ჯირკვლებში დაგროვილი ფრიად არომატული ფისოვანი ნივთიერება აძლევს ლუდს თავისებურ არომატს და გემოს – სიმწარეს.

სვიის გარდა, აქა-იქ ღობეზე აშვებული იყო მწარე გოგრა, აყირო და გოგრა. აყიროს საჭმელად არ ხმარობენ, მაგრამ მის ნაყოფს იყენებენ ჭურჭლად – მისგან ორშიმოებსა და ხაპებს აკეთებენ.

გოგრისა და აყიროს წვეპლებს ყვავილი უხვად ეყარა. აქა-იქ ნაყოფიც კარგად იყო გამონასკული.

– საოცარია, საოცარი! – ხმამაღლა წარმოთქვა თავისი ფიქრი გიორგიმ.

– რაა საოცარი, გიორგი? – გვერდით პავლე ამოსდგომოდა და უღვაშებში იღიმებოდა.

– რამდენი მიწა უნდოდა, ღობის ძირში ხილი ბაღად რომ გაგემენებინა?

– რამდენი? ნახევარი დღიური თუ არა, ერთი ჩარეკი მაინც.

– ჰოდა აგაშენა ღმერთმა, აქ კი მხოლოდ ღობის უჭირავს.

– წინათ ყველა ვენახს ასე ჰქონდა არიგებულ-ჩარიგებული.

– ახლა?

– ახლა? ახლა ბევრგან ამოჩხეს, ჩრდილავსო. რაკი მიწა ცოტა აქვთ, უფროთხილდებიან. ვაზს და ბოსტნეულს ატანენ ძალას.

მთელ ბაღ-ვენახს მოავლო თვალი გიორგიმ. ვენახშიც იგივე ჰაერის სართულებრივი გამოყენება ჩანდა. იდგა ორი-სამი ძირი ბაღი, ევროპული ჯიშის ვაშლი და მსხალი, ატამი. მათ შორის ჩარიგებულიყო ვაზის ლამაზი მწკრივი. რომელ ძირთანაც კი მივიდა, პავლემ ხელი მოუფათურა, ზოგს ნაბარტყი შეაფურჩქნა, ზოგის დედანს⁸⁷ ხმელი ქერქი შეაცალა.

– ბაღის ასეთი გაშენება, ჩემო პავლე, დიდი სიბრძნეა ჩვენი ხალხისა. ჰაერის ყველა სარტყელია გამოყენებული, ჩვენი ცხრათვალა მზე კი ყველას ყოფნის – ძირსაც და მაღლაც. მარტო ბაღი რომ იყოს ან მარტო ვენახი, ჰაერის მხოლოდ ერთი სარტყელი, ერთი ფენა იქნებოდა გამოყენებული, აქ კი ქვევიდან ზემოთამდე, სანამდეც შესაძლებელია, იყენებენ.

– მზევ შინა და მზევ გარეთა, არა?

– სწორედ, მზე შინა და მზე გარეთა. რასაკვირველია, დიდ პლანტაციებში ასეთი დაგეგმვა ჯერჯერობით გაჭირდება, მაგრამ ბოლოს და ბოლოს ამასაც უნდა მიექცეს ყურადღება. ხალხი მრავლდება, მიწა კი იმდენივე რჩება, რაც იყო. ბუნებრივი საწარმოო ძალები მაქსიმალურად უნდა იქნეს გამოყენებული!

– ბიჭო გიო!.. – ჩამოსძახა ვახტანგმა მაღლიდამ.

მამამ ღიმილით ახედა.

– აღარ უნდა ჩამოხვიდეთ?

– ჯერ არ გამწარებულა...

ნელ-ნელა ჩამოემუნენ ძირს და ფეხშიშველები გაიქცნენ კაკლისკენ. შალვას კალათა პირამდე გაეცსო და გიორგის და პავლეს შესთავაზა ბაღი.

– ამ ბაღს ჭოპორტულას ვეძახით.

– განა ქართული ბაღი არაა?

– ქართულია, მაგრამ ჭოპორტულაა. ჩვენს ბაღს იმ ქართულ ბაღზე, თუნდაც მარტყოფში რომაა, მარცვალი უფრო მსხვილი აქვს და უფრო ტკბილიცაა.

– მართალია. ეს ჯიში აქ შერჩეულია, აქ დაწმინდავებული და ჯიშად დამდგარი.

– გეცოდინება, გიორგი, მარტყოფში, სამჭკუანთ უბანში ერთი ძირი ბაღია, მარიამობასა მწიფდება.⁸⁸

კი ვიცო, მეხილეობის საცდელი სადგური აპირებს მყნობით მის გავრცელებას. ისიც ახალი ჯიშია. აი, ასეთ ბუნებაში, უცბად ათასში ერთი განსხვავებული გამოერევა. თუ სხვებს ჯობია და თუ ადამიანმა დროზე შეამჩნია, მოუარა, ამყნო, გაამრავლა, ახალი ჯიში შეიქმნება.

– ეს ბაღი ვინ შეამჩნია?

– ჩვენმა მამა-პაპამ. აგერ, აი, ის ძირი ასი წლისაზე მეტია, ჩემს ბავშვობაში განა ერთი და ორი ეგეთი ძირი მოჭრილა, უფრო ხნოვანებიც.

– მაშ, ძველადაც იცოდნენ სელექცია?

მამას გაეღიმა და თანხმობის ნიშნად თავი დაუქნია. თანაც, ცოტა არ იყოს, საყვედურით, ეგ რა იკითხეთო.

პავლე კი უკვე კიტრებში დადიოდა და შუშა კიტრებს⁸⁹ კრეფდა. მეორე, პატარა კალათიდან ამოიღო ყველი, პური და მარილი და შესთავაზა: „შენაყრდით, ბაღში საუზმე გემრიელიაო“.

- წედან ხომ მეორე კალათა არ მოგქონდა?
- ეს კაჭკაჭებს ჩამოუტანიათ ქოხში დილასო, – უპასუხა და ქოხის კარი შეაღო, სველი ხელადა გამოიტანა, – ესეც დაატანა, შამანია, შუა ღვინო⁹⁰, არ გაწყენთ.
- ყველაფერ ამაზე მია პავლეს დილიდანვე ეზრუნა. თან, რასაკვირველია, თავისი ანდაზებიც დააყოლანა. მხიარულად ისაუბრეს, ერეკლე არ ისვენებდა, სად და რისგან შეარჩიეს ეს ჭოპორტული ბალიო?
- ჩვეულებრივი ქართული ბალი იყო აქაც გავრცელებული და მისგან შეარჩიეს; ქართული ბალი კი ბალამწარას ჩამომავალია.
- მია პავლე, ჭალაში ბალამწარები არიან?
- რამდენიც გნებავთ.
- ვიწრო ორღობეებით და ბილიკებით არაგვის ჭალაში გავიდნენ. ჭალა უკვე შელახული იყო, ნაჩეხი. რიყეზე აქა-იქ შავი ვერხვის ამონაყარი ჩანდა, ქაცვი. არაგვის ერთს ტოტს გაღმა ჭალის ტყის ნაშთიც იყო. ტოტი ადვილად გადალახეს, ქვახიდა იყო გამართული.
- პავლემ მალე მიიყვანა ბალამწარებთან, ერთი ხუთიოდე იდგა ერთმანეთის შორიახლოს. ვახტანგი, ერეკლე და შალვა აცოცდნენ სხვადასხვა ხეზე და მალე ჩამოიტანეს ნაყოფიანი ტოტები. სამივე ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა, ორი ნაღველასავით მწარე იყო და მუქი, თითქმის შავი, მესამე პირისფერი ნაყოფი იყო და მოტკბო.
- ვიცი, ვიცი, ასეთი ბალამწარა ჭოპორტულას წინაპარია...
- საუკუნეების მანძილზე უვლიდა ჩვენი ხალხი და გამოიყვანა მრავალნაირი ჯიში, – წარმოთქვა პათეტიკურად ერეკლემ.
- ჭალაში ღრმად შევიდნენ, გარდა თეთრი ვერხვისა, ტირიფიც იყო, ქვეტყეში ხომ ქაცვიანში ვერ ატანდნენ. რამდენიმე პანტა, მაჟალო, ტყემალი, ფშატი, კატაფშატა, ზღმარტლი, შინდი, შინდანწლა და ჩიტავაშლაც ნახეს.
- აქ ნამდვილი რიყის ტყეა, ნაპირზე მუხნარ-თელნარი იქნებოდა. უკვე გაუჩეხიათ, ერთი-ორი ტანბრეცილი და ტოტებდაგრეხილი მუხალა დგას.
- წინათ კი აქ შრიალებდა უღრანი ტევრი.
- გიორგი კვლავ გაიტაცა ფიქრმა და ეს ფიქრები ხმამაღლა გაუზიარა თავის თანამგზავრებს.
- ძველთაგანვე ჩვენს ხალხს უყვარდა თავისი ბალისა და ვენახის, მინდვრისა და ბოსტნის გამდიდრება ახალი ჯიშებით. მართლაცდა, უფრო და უფრო მრავალფეროვანი ჯიშები შექმნა ხილის ჯიშებისა. აი, თუნდაც ვაშლები: თურაშაული კახური, თურაშაული ლეჩხუმური, თურაშაული მესხური, აბილაური, კიტრა, კახურა, ბორა, ზერტულა, ნისკარტა, ყინულა, რევაზ-ბეგი, დანა ვაშლი, თეთრავაშლა, შაქარა, კიტრა ახალციხური, გოგიაანთ კიტრა, მჟავე კიტრა, მახარა, მსუქანა, ნაზადა, რაკრაკა, რკინა ვაშლა, რიკოთელა, რმევაშლა, სირმა, ძუძუვაშლა, შაქარ-ნაზადა, ხანდაკურა და კიდევ ბევრი, მაგრამ ყველას რას მოიგონებ; ახლა მსხალი? ბორბალა, ბეზიას მსხალი, გულაბი, გოხა მსხალი, ხეჭეჭური, შავი მსხალი, წითელა, მრავალნაირი კალოს მსხალი, ოქრომსხალი, საელიობო, საენკენო, ცქრიალა და კიდევ ბევრი; ახლა ქლიავებს არ იკითხავთ?
- მერე და სად არის?
- ევროპული ჯიშები რომ შემოვიდა, ჩვენს ჯიშებს მივანებეთ თავი, რადგან თურაშაულს კალვილი ჯობდა, კიტრას – როზმარინი, მაგრამ გავიდა 40-60 წელი და წითელმა კალვილმა და სხვა ბევრმა ევროპულმა ჯიშმა ვერ იხიერა, მივიხედეთ უკან და სამეზობელი გახდა თურაშაულიცა და გულაბიც, რევაზ-ბეგიცა, ხეჭეჭურიც, ნისკარტაცა და შავი მსხალიც, სირმაცა და ბორბალაცა. არ ვამბობ, რომ ყველა ეს ისე კარგი იყო, რომ სჯობდა ან თეთრ კალვილს ან სენჟერმენს, მაგრამ ბევრი კაი თვისებაც
- ჰქონდათ, რომელთაც თანამედროვე მეცნიერების გამოყენებით გავაუმჯობესებდით.
- ასეთი ჯიშები კიდევ მოიძებნება ღრმა ხეობებში, უნდა მოვავროვოთ. მართალია, სკრის საცდელ სადგურში აგროვებენ, მაგრამ არ კმარა. მეხილეობის ყოველ რაიონში დიდი ხილის ბაღთან ხუთიოდე ჰექტარზე მაინც უნდა გვქონდეს ადგილობრივი ჯიშების ბაღიც. შეიძლება, დღეს ყველა არ დაგვჭირდეს, მაგრამ თავის დროზე გამოიყენებენ სელექციური მუშაობისათვის, ახალი ჯიშების გამოსაყვანად. სხვა არა იყოს რა, მათ სამუზეუმო მნიშვნელობაც აქვთ. ხომ ვაგროვებთ ძველ იარაღს, ჭურჭლის ნატეხებს, განა ახალი ჯიშის გამოყვანას ნაკლები მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე კარგი სახლის ან ტაძრის აგებას? ახალი შინაური პირუტყვისა თუ მოსავლიანი ჯიშის გამოყვანას მეტი დრო არ სჭირდება, ვიდრე, ვთქვათ, ერთი ტაძრის აგებას?
- რამდენი თაობის მუშაობა იყო საჭირო, რომ გამოეყვანათ ისეთი ვაზის ჯიშები, როგორიცაა რქაწითელი, საფერავი, გორულა, ციცქა, ალადასტური, ალექსანდროული, ოჯალეში? თვითონვე უპასუხა: მრავალი და რად უნდა დაგვარგოთ რომელიმე მათგანო?
- არ უნდა დაგვარგოთ! – დაეთანხმნენ ვახტანგი და ერეკლე, პავლეცა და შალვაც.
- უნდა მოვავროვოთ, დავრგოთ, ვახაროთ.
- კარგი იქნება, თუ სკოლები გამართავენ ძველი ქართული ხილისა თუ სხვა კულტურული მცენარეების ბაღ-მუზეუმებს.

ნელი საუბრით აუყვანენ ჭალას და სოფლის მეორე თავში აღმოჩნდნენ. მერე კი ბზიანეთისწყლის რიყს აპყვანენ.

ეტყობოდა, სოფელი განზე იწევდა, ბევრი ახალი სახლი აეშენებინათ. სოფელი გაშლილიყო, ძველ საბუდარში ვეღარ ეტეოდა.

– ძია პავლე, გახსოვს ლეკიანობა?

– ბიჭო, მე საიდან მეხსოვება, სამოცს ახლა გადავაბიჯე. მაგრამ ბავშვობაში პაპა სოლომონი გვიამბობდა ხოლმე, მდევარს როგორ დაუძახებდნენ: ლეკებმა საქონელი გაიტაცესო.

მინდორ-მინდორ წავიდნენ და ზევიდან გადმოხედეს ჭოპორტს. ბზიანებში უნდოდათ ერთხელ კიდევ ასულიყვნენ, მაგრამ მზე თავისას სჩადიოდა და შინისაკენ გასწიეს, დღეს ესეც გვეყოფაო.

სახლში მოფუსფუსე სალომე დახვდათ. პური გამოეცხო, სუფრა გაეშალა.

– რაზე დახოცე, ადამიანო, ე ბავშვები ამ სიცხეში სიარულითა! – შეუტია პავლეს.

პავლეს მხოლოდ გაეღიმა, არა უთხრა რა.

დილით ადრიანად გაიღვიძეს.

შინისკენ მიიჩქაროდნენ. ერთ თვეზე მეტია, დედა და ლელა არ უნახავთ.

გულმხურვალედ გამოეთხოვნენ თავის კარგ მასპინძლებს. ძია პავლე შეიპირეს, მოსავალს რომ აიღებდნენ, ის და ბებო სალომე ქალაქში ჩამოვიდოდნენ და ბებო სალომეს აჩვენებდნენ თბილისს.

წინამძღვრიანთკარს ისე როგორ გაივლიდნენ, რომ წინამძღვრიშვილის დაარსებული სკოლა და მისი სახელობის მუზეუმი არ ენახათ... წინამძღვრიშვილი ხომ ის იყო, ვინც პირველმა თავისი ხარჯით გახსნა ეს შესანიშნავი სკოლა. ამ სკოლაში დიდი ილიაც ყოფილა!

გაიარეს სოფელი გაღავანი და აი, საგურამოც. ილიას სახლი, მუზეუმი, კაკლები, რომელთა ჩრდილში ხშირად დასთენებია ქართლის ბედზე ფიქრებში წასულს.

მუზეუმიდან გამოვიდნენ და გულმა არ მოუთმინათ, შამკოვანის ბზიანებშიც არ ასულიყვნენ. ერთხელ კიდევ დარწმუნდნენ, რომ ის ტაძრის ეზოში დარგული ბზიდან გავრცელებულა და აქ უპოვია კვლავ თავისი პირველი სამშობლო.

მცხეთა, ბაგინეთი, მუხათგვერდი, ნაბულბაქევი, დიდმის მინდორი, ვაშლიჯვარი და აპა, მონატრებული თბილისიც! თუმცა თბილისი ნაბულბაქევიდან დაიწყო, მხარმარცხნივ ელვარებდა სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტის ლამაზი შენობა.

¹ კოჭობი, სადუღარი, საჯერო, ქვაბ-ქოთანა – სხვადასხვა ზომის და დანიშნულების თიხის ჭურჭელია.

² ლართხა – ლასტის ნაცვლად დაგებული თხელი ფიცარი.

³ სხარტი – სამ-ხუთტოტიანი ჯოხი. ყველა ტოტი მომწყერავს ერთად აქვს ჩაბლუჯული. მწყერი რომ წამოფრინდება, ესვრის. ამ დროს ტოტები იშლება და ერთი მაინც მოხვდება.

⁴ დახვეებული წყალი – სარწყავი წყალი რომ უწესრიგო რწყვის დროს გზას გაიკვალავს, მიწას დახრამავს და მთლიანად ჩახრამულით დაიწყებს დინებას.

⁵ გული გადამიქართულდა – გადამავიწყდა.

⁶ ბერყენას ზოგან ოლეს ეძახიან. ოლეს უწოდებენ აგრეთვე ველად თუ მინდორში ხეების ჯგუფს, პატარა კორომს.

⁷ ჯიშკილა – დანძილი

⁸ ქარა – ხის ნაკაფი

⁹ ტეზი – ნედლი და ცუდი შეშა

¹⁰ ბაჭვა – ბორჯღლიანი სარი

¹¹ მუჯა – მარილიანი ადგილი.

¹² ავრიტი – ლაფნისაგან დაწნული თოკი.

¹³ სპირო – ბლის ქერქის აბგა.

¹⁴ ვაცი – მამალი თხა, ელქაჯი – სამი-ოთხი წლის წინმავალი ვაცი, წალი და ვაციკი – შარშანდელი თიკანი, ნეზვი – დედალი თხა. (საბა).

¹⁵ მუწო – ხის წვენი ლაფანსა და მერქანს შორის.

¹⁶ ბიზოვანი – წმინდა თივა

¹⁷ დასო – ხშირი ბუჩქნარი

¹⁸ ბაბილო – კრიკინა

¹⁹ მანდარი – ერბოიანი პური.

²⁰ ჭირკვალი – ფრიად დახვეული ბილიკი.

²¹ ხალხური რწმენაა, გუგულმა და ოფოფმა კარში უზმოზე არ უნდა მოგისწროს, თორემ ხელი მოგეცარებაო.

²² ხვეწი – წვერმოკალული სათლელი, უმთავრესად გულის ამოსაღები (კოვზის, ციცხვის, პინის და სხვათა).

²³ კუტალი – ხის სურა, რომელსაც გარდა ყელისა აქვს წურწუმაც დასალევად.

²⁴ რუსხმული – მაღლა შეშენებული რუ. (საბა).

²⁵ ნაყრი – მარცვალში რძე რომ დაიწყებს გამაგრებას.

²⁶ ნაჩხატი – ერთი-ორი წლის მოუხნავი მიწა.

²⁷ დამპალოს ამჟამად ვაზისუბანი ეწოდება. ვაზისუბანი კახეთშიცაა. ასე იოლად ისტორიულ სახელწოდებათა შეცვლა ბევრ გაუგებრობას ჰქმნის, ამ სოფელს დამპალო ეწოდებოდა ალბათ იმიტომ, რომ რამდენიმე ფშა ამოდიოდა მიწიდან.

²⁸ ბედენი – თეთრწყაროში უმაღლესი მწვერვალი, ქციას დასცქერის.

²⁹ გატეხილი ხიდი – წითელი ხიდი, ქციაზე, აზერბაიჯანის საზღვართან.

³⁰ სრელა – ზურგჭრელი.

³¹ გაბადანი – ზურგჩაწეული.

³² ნადიტა – დაჩაგრული, დაჩივებული საქონელი

³³ ხელაობა – თევზის ხელით ჭერა.

³⁴ დარანი – სახლის ქვეშ მოთავსებული სამალავი გვირაბი

³⁵ ვახტანგ VI, მამა ვახუშტისა.

³⁶ შედგმა – როდესაც ჭურჭელს ჭირნახულზე ცვლიდნენ, თუ მუშტარი პატარა ჭურჭელს ყიდულობდა, მას არაფერს „შეუდგამდნენ“, ე. ი. არ დაუმატებდნენ, მაგრამ თუ დიდ ჭურჭელს, მაგალითად, კოკას გაავსებდნენ პური, მაშინ მეჭურჭლე „შეუდგამდა“, ე. ი. დაუმატებდა ან ორ სურას, ან კოკას და ერთ სურას.

³⁷ მდ. მეჯუდის ხეობა, სოფ. მეჯვრისხევის ზევით.

³⁸ ამ მთა მაღალის სამოვრებზე არის შხამა (შეიცავს ჰელეობორინს) და უცუნა (უცუნა შეიცავს ფრიად ცხარე შხამს – კოლხიციანს). ერთიც და მეორეც შხამიანია. შემოდგომაზე, მიწის ზედა ნაწილებიდან საკვები ნივთიერებები და მასთან ერთად შხამების ნაწილიც ფესვებში და ფესვურაში იყრის თავს. როდესაც ვახუშტი მხარის აღწერაში ხმარობს – „თხემი უტყეო, კალთა ტყიანიო“, ეს იმას ნიშნავს, რომ მთის თხემი ალპური მცენარეებით არის დაფარული.

³⁹ რუსთაველის პროსპექტის დასაწყისში (მაშინ სასახლის ქუჩაზე) 1919 წლამდე არსებობდა ბერუჩაშვილის მაღაზია. ამ მაღაზიაში იყიდებოდა ანტიკვარული ნივთები: ქამარ-ხანჯალი, ხმალი, დამბაჩა, თოფი, უნაგირი (ძველი მხედრის აკაზმულობა), აგრეთვე ოქროსა და ვერცხლის ნივთები. თვითონ ბერუჩაშვილის სურათი მხატვარმა მოსე თოიძემ დახატა თავის დიდ ტილოზე „მცხეთობა“ რომ ეწოდება, გრძელთეთრულვაშიანი მოქალაქე.

⁴⁰ გირვანქა – 400 გრამი, მისხალი – 4, 206 გრამია.

⁴¹ ვ. მზარეულოვი (მზარეულაშვილი) იმ დროის ახალგორელი ვაჭარია, სომეხი თუ გრიგორიანელი ქართველი. იგი განძის შეძენაში თუ მოგროვებაში ე. თაყაიშვილს ერთგულად დაეხმარა.

ამ ოჯახიდან იყო „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთი მთარგმნელი რუსულ ენაზე, ხელობით ვეკილი – რეულო.

⁴² საერისთაოს შესახებ ცნობების უფრო დაწვრილებითი გაცნობა შეიძლება დ. გვრიტიშვილის მონოგრაფიაში საერისთაოვებზე.

⁴³ დამახილი – ნადის მაგვარი, სოფელი ან უბანი ეშველებოდა მეზობელს რაიმე სამუშაოზე, უფასოდ, სამაგიეროდ, მასპინძელი კარგად უნდა დახვედროდა.

⁴⁴ ბრუტ-საბძელს (მწვერვალია დიდი ლიახვის სათავეებში, კავკასიონზე) ზოგნი იალბუზს უწოდებენ.

⁴⁵ ლეკიანობის დროს, როდესაც ლეკები საქონელს მოიტაცებდნენ და ჩაილურის წყალს (გარე კახეთშია) გააცილებდნენ, სამუდამოდ დაკარგულად ითვლებოდა, რადგან ჩაილურის ხევის გაღმა დაბურული ტყეები იწყებოდა. იმერეთში კაკას ხიდი ითვლებოდა ასეთად, ხანის წყალზე.

⁴⁶ დელგმა – დიდი და ხანგრძლივი წვიმა.

⁴⁷ ფომფომი – თხელი ნისლი.

⁴⁸ ალალი – შევარდენისა და მიმინოს მსგავსი მტაცებელი ფრინველი.

⁴⁹ ენდემური – ცხოველი ან მცენარე, რომელიც მხოლოდ ერთი გარკვეული მხარისათვის არის დამახასიათებელი.

⁵⁰ რელიქტი – წარსული გეოლოგიური ეპოქიდან დღემდე შემორჩენილი მცენარე, ცხოველი. ამ შემთხვევაში უძველესი კულტურული მცენარე.

⁵¹ მახობელა – სარეველა ბალახია, ცხიმოვანი თესლი აქვს. თუ მისი თესლი ხორბალს ერთი, ერთ-ნახევარი პროცენტი შეჰყვა და მასთან ერთად დაიფჟვა, პური რბილი, ლურჯი და სურნელოვანი გამოდის. ამ მცენარეს თურქეთში ზეთისთვის თესავენ.

⁵² ამჟამად ამ წყალს „ცხრამის ხევის წყალს“ ეძახიან. მრავალ სიგელ-გუჯარში და ვახუშტის გეოგრაფიაშიც „ცხრაზმის ხევის წყალი“ ეწოდება.

⁵³ ბურდო – ქერის გაღეწილი ნამჯა, მაგრამ არა დაბზევებული.

⁵⁴ მტკველი – ფეტვის ბურდო (საბა).

⁵⁵ მთის ტყეების და, განსაკუთრებით, არყნარების განადგურებას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ ნეკერს ამზადებდნენ, ტოტებს ჭრიდნენ, კონებად კრავდნენ და ფეხად(10-12 კონა) დგამდნენ, ფოთოლი შრებოდა, მაგრამ სიმწვანეს ინარჩუნებდა და ზამთარში ასეთ „თივას“ უმთავრესად ცხენსა და თხას აჭმევდნენ.

⁵⁶ ნიაშორი ანუ გარეთხა – ჩვენი მაღალი მთების სილამაზეა. ამ 30 წლის წინ ბევრი გვხვდებოდა მთათუშეთისა და ფშავ-ხევსურეთის მთებში, თერგისა და ქსანის სათავეებში. ამჟამად ფრიად შემცირებულია. ფიქრობენ, რამდენიმე ათეულია დარჩენილი. 10-ოდე წელია, აღარავის შეხვედრია. ტანით მეტრნახევარი სიგრძისაა, იწონის 50 კილოგრამამდე, თავს უშშვენებს გრძელი, უკან გადახრილი ულამაზესი რქები, ეტანება მიუვალ ადგილებს, ზამთრობით ტყეში ჩამოდის.

⁵⁷ ჩვენში ორი სახეობის ჯიხვია გავრცელებული – აღმოსავლეთ კავკასიონის ჯიხვი და დასავლეთ კავკასიონის ჯიხვი, საზღვარი მათ შორის მყინვარწვერის მიდამოებია. ზოგი ფიქრობს, რომ ჩვენში ერთი ჯიხვია, კავკასიის ჯიხვი, ზემოთ დასახელებული კი მხოლოდ ამის ქვესახეობებია. სიგრძე 120-160 სანტიმეტრია, წონა – 70-100 კილოგრამი, ბინადრობს მაღლა მთებში, ალპებში, თოვლის ხაზის პირას; ჩამოდის მდელოებზე, დეკიანებში, ზამთარში ტყის ზემო საზღვარს ეტანება.

⁵⁸ არჩვი (ფსიტე) უმთავრესად კავკასიონის ბინადარია. მაღალმთის ტყეებში ბინადრობს, ზაფხულში ალპურ მდელოზე ადის, ზამთარში ტყეში ჩამოდის, სხეულის სიგრძე 100-120 სანტიმეტრია, წონა 25-50 კილოგრამი. მისი რაოდენობა ძალიან შემცირდა. შედარებით ხშირად გვხვდება რიონის და ცხენისწყლის სათავეებში.

⁵⁹ შურთხი გვხვდება იქ, სადაც ჯიხვები ბინადრობენ, 2000-4000 მ. შორის. იკვებება ბალახით, მწერით, ნაყოფით. ზამთრობით ტყეში ჩამოდის და იქ ცხოვრობს. ჩვენში გავრცელებულია კავკასიური შურთხი.

⁶⁰ ისხარი – დიდი წვიმა, ადრე მომდარებელი (საბა).

⁶¹ თართი – დიდი ძალი, ციბა – მოზრდილი ლეკვი, პარეხი – ბანჯგვლიანი ძალი.

⁶² ხალი – დახალული ხორბალი, ქერი, შემდეგ დაფქვილი და მარილით შეზავებული.

⁶³ ხორხი – ქედის კლდოვანი, გუშაგებიანი სათავე.

⁶⁴ ორივე ზემო მოტანილი თქმულება ჩაწერილი აქვს პროფ. ე. ვირსალაძეს.

⁶⁵ ალუვიური – მდინარისაგან მონატანი, მონარიყი ნიადაგი (სილა, თიხა და სხვ.)

⁶⁶ ლლოფო – არს წვიმა დიდი და დამაბნელებელი და ღვაროვანი (საბა)

⁶⁷ ხაზი ჩემია, ნ. კ.

⁶⁸ თეიმურაზის შვილი, ზურაბის ცოლი.

⁶⁹ მ. ივანოვი (1748– 1823) – XVIII საუკუნის რუსი მხატვარი. საქართველოში შემოსულ რუსთა მეფის პირველ ბატალიონებს შემოჰყვა და რამდენიმე კარგი პეიზაჟი დახატა.

⁷⁰ სპილენძი, პირიტი.

⁷¹ პრომეთეოსის მემინდვრია კავკასიონის ენდემია. ის მრავლად გვხვდება უმთავრესად კავკასიონის ჩრდილოეთ ფერდობზე (თრუსო, კობი, ყაზბეგი), აგრეთვე, სამხრეთზეც (მლეოთა, კაიშაურის ხეობა, ყელის ტბა), აღნიშნულია აჭარა-იმერეთის ქედზეც (ბახმარო), თრიალეთზე (ბაკურიანი). სოროს მიწაში იკეთებს, ქმნის გრძელ ხვრელებს და ხელს უწყობს ეროზიულ მოვლენებს. იკვებება ბალახის ფესვითა და ღერო-ფოთლით.

⁷² წმინდა პური – დოლის პურს უწოდებენ, ზოგან თავთუხსა და დიკასაც.

⁷³ ვახტანგმა უამბო მია ლევანს: წიგნში წავიკითხეო, ერთი მთიელი წავიდა მინდორში, თავის მიწა უნდა დაეხარა, გაიხადა ჩოხა და იქვე მიაგდო. დაბარა ერთი ნაკვეთი და ახლა მეორეზე უნდა გადასულიყო, მაგრამ საბარი ადგილი ვეღარ იპოვა, იფიქრა, ალბათ, ზამთარში მეწყერმა დაფარაო. აიღო ჩოხა, შინ აპირებდა წასვლას, გაკვირვებულმა დაალო პირი, მისი მიწა თურმე ჩოხის ქვეშ დატეულიყო.

⁷⁴ არაგვი – არაგვისა და თერგის სათავეებში „არაგვს“ ბევრ მდინარეს უწოდებენ, არაგვი თითქოს გაიგივებულია ზოგადად მდინარესთან, ისე, როგორც კახეთის კავკასიონზე და მთათუშეთში ალაზანი, ქართლში – ლიახვი.

⁷⁵ მიგვას მოხვევები და ფშავ-ხევსურები „ვირის ქუჩს“ უწოდებენ.

⁷⁶ ნარიანები განსაკუთრებით ბევრია თრიალეთზე, მაგალითად, ცხრაწყაროს სამხრეთ ფერდობზე.

⁷⁷ სიღარიბეს ცხვარი მიადგა, გამოდი მაგ დარბაზიდან, მე უნდა დავდგეო. რათაო, ორივეს გვეყოფაო. არაო, – უთხრა ცხვარმა, ერთ კუთხეში მატყლს დავდებ, მეორეში ყველს, მესამეში ბატკანს დავაყენებ და მეოთხეში მე დავდგებიო. სიღარიბემ აიკრიფა გუდა-ნაზადი და გადაიხვეწა.

⁷⁸ 1941 წლამდე გზა ბაზალეთსა და დუშეთს შორის გადიოდა, სოფელ ბოდორნიდან აუხვევდა ზევით, დუშეთიდან გზა ყვავილის მთის დასავლეთ ფერდოს მისდევდა და ანანურში ჩადიოდა. 1941 წლიდან ეს ნაკვეთი გზის ხშირი დამეწყრების გამო დააგდეს, გზა გააგრძელეს არანისისკენ და ანანურთან შეუერთეს ძველ გზას.

⁷⁹ ცუდაობის დროს – წვიმიანი, ავდარი, როდესაც გლეხკაცი მინდორში სამუშაოდ ვერ გადის.

⁸⁰ მანა – თანამედროვე ქართულით, დაბალი სარი. საბა: არს პალო და მომცრო მარგილი.

⁸¹ კონა სარი – ორმოცი სარია კონად შეკრული.

---

⁸² სარჩუტი – ძველი, ყანდშეპარული სარი, რომელიც ვაზისათვის შესადგმელად აღარ გამოდგება და სახელდახელო ცეცხლის შეშად იხმარება.

⁸³ მარიობისთვე – აგვისტო, ძვ.ქართულით – ქველთობისა. ენკენისთვე – სექტემბერი, ძვ. ქართ. – ახალი წლისა. ძველად ახალ წელს სექტემბრიდან იწყებდნენ.

⁸⁴ ქრისტეშობისთვე – დეკემბერი, ძველი ქართულით – ტირისდენი. იანვარი ძვ. ქართ. – აპანი.

⁸⁵ არახილი ქლიავისებრთა ხილი, მრგვალნაყოფიანი, მოწითალო მუქი ზანგელა. ოტური – მრგვალი ყვითელი ქლიავია, ოქროშინდა – ყვითელი შინდია.

⁸⁶ ხომანდული – ვაშლის ერთ–ერთი სახეობა, ბუჩქად იზრდება, ადრე ნაყოფიერებს და შუა ზაფხულში უკვე მწიფს.

⁸⁷ ვაზის ძირი, ზრო.

⁸⁸ ესე იგი, 29 აგვისტოსათვის.

⁸⁹ შუშა კიტრი – გრძელი და გლუვი, უეკლოკანიანი.

⁹⁰ შუა ღვინო – ნაქაჯი ღვინო, შამანი, წყალნარევი, წყლის მაგივრად ზაფხულში სახმარი.